Fahrudin Bečić

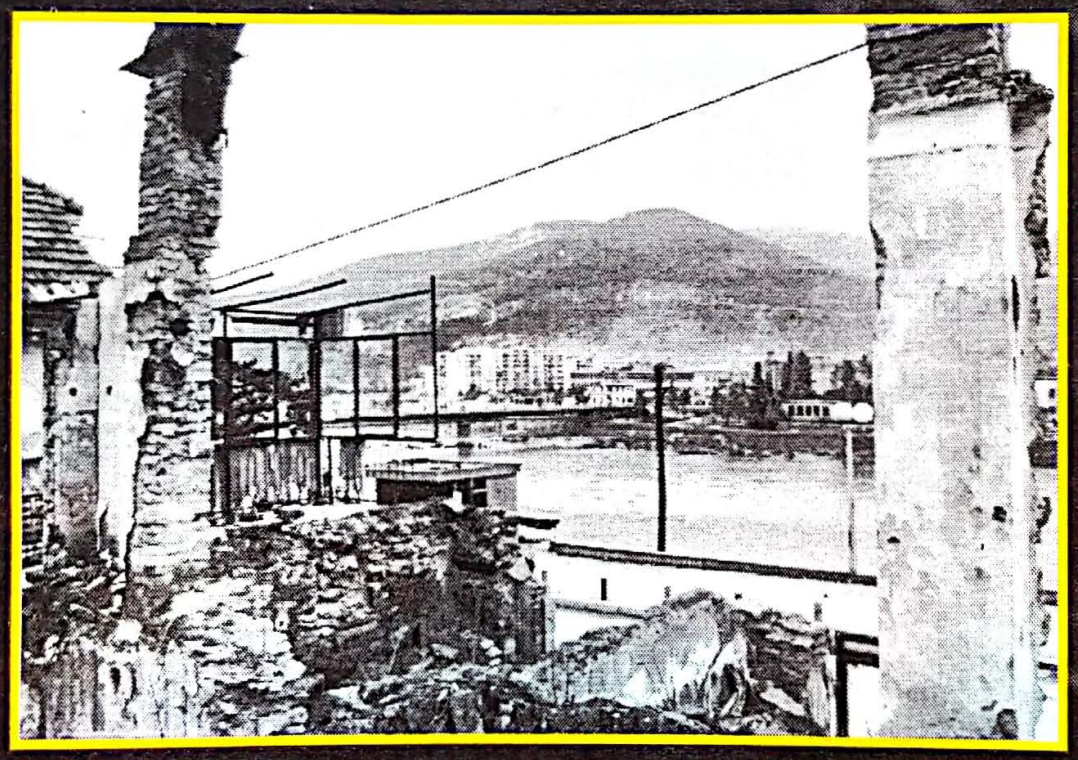

GORAŽDANSKE GODINE

Compact®
Publishing House Sarajevo

Edicija "HIDŽRA"

Urednik
Enver ČAUŠEVIĆ

Recenzenti
Hadžem HAJDAREVIĆ
Fikret NOVALIJA

Likovno oblikovanje
Tarik El FATIH

Foto sa naslovne strane
Fuad FOČO

Sarajevo, 1997.

Fahrudin Bečić

GORAŽDANSKE GODINE

Compact®

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka Bosne i Hercegovine, Sarajevo

UDK 886.4-94:355.012 (497.6)

BEČIĆ, Fahrudin
Goraždanske godine/Fahrudin Bečić.-
Sarajevo: Compact-E, 1997.- 286 str., 12 str. s fotogr., 10 str. s geogr. kartama ; 25 cm. - (Edicija Hidžra)

Slika autora. - O autoru str. 283.

napomena

Padežni oblici muških vlastitih imena koji se nalaze u ovoj knjizi nisu rezultat lektorske omaške. Ostali su na moj izričiti zahtjev. Ne samo zbog toga što su do prije četvrt vijeka jedino ti oblici bili ispravni (jezik je, kao i sve ostalo, podložan promjenama) već zbog osjećaja da se nad jezikom provodi svojevrsno nasilje. Čini mi se, također, da Pravopis bosanskoga jezika nije uvijek dosljedan, da skoro uopće ne uvažava lokalizme, a ponekad je opterećen viškom pravila i kompliciran iznad realne potrebe.

autor

Uvod

Goražde je neobjašnjiv grad. Što se više upoznaje to se o njemu manje zna. Svaki od 1336 dana goraždanske blokade bio je presudan, svaki goraždanski dan bio je posebna priča ispisana u dušama ljudi, u onim nemjerljivo kratkim trenucima koje svako nosi u podsvijesti i čuva za neko naredno, dragocjeno vrijeme. Goražde je ponekad nalikovalo beznačajnom političkom ulogu, nekad usputnoj medijskoj atrakciji, ali je uvijek, i u vremenu goleme neizvjesnosti, teških iskušenja i nezamislive patnje, sačuvalo dostojanstvo. Bilo je najčešće grad običnih ljudi koji su znali cilj i imali motive. Istrajni poput sudbine iskušavali su život, naučili su da sve tumače na neki svoj način, naučili su da traju i da o tom trajanju ostave dokaze. Priskrbili su sebi postojanost, neprimjetnu, ali dragocjenu postojanost kakva se nalazi samo u Bosni, kakva raste tek pored Drine. Odnjegovali su onu svoju urođenu sigurnost i onu, davno probuđenu pobjedničku iskru. Prigrlili su svoj grad i svoju rijeku znajući da su zajedno savladali teškoće, upamtili bivše i preživjeli sadašnje zločine. Svikli trpnji izašli su iz one stravične 1336 dana duge blokade sa ožiljcima, nezaliječenim ranama i dilemama. Osuđeni na optimizam krenuli su ispočetka.

Od 4. maja '92. godine kada je napadnuto do 30. decembra '95. kada je u ovaj grad iz Sarajeva ušao prvi autobus, Goražde je najčešće bilo samo, a u tom gradu su agresija i zločin imali posebnu dimenziju. Zbog toga više niko nema pravo na šutnju. Ova knjiga je rezultat dobrovoljnog odricanja od tog prava, od šutnje koja se kroz vrijeme i naše živote provlačila stoljećima. Skoro da je nismo bili

svjesni niti smo osjećali pogubnost njenog djelovanja. Ali bez obzira da li je bila vlastiti izbor ili nametnuta, ništa, kao ta šutnja, nije nanijelo više zla Bosni i više štete istini. Zato je ova knjiga istovremeno i pokušaj da se bar najmanji mogući dio istine otrgne od zaborava i, također, pokušaj da se ohrabre drugi, koji znaju više i pamte bolje, da se odreknu te dugotrajne šutnje i zarad budućnosti Bosne osiguraju pamćenje i dokaze, da sačuvaju istinu.

Goražde je tek dio bosanskog historijskog mozaika. Ali nigdje kao u Goraždu nije bio tako očigledan prelaz od onog bošnjačkog fatalističkog prepuštanja dželatima do budenja pobjedničke iskre i prihvatanja pobjedničkog raspoloženja. Zato je Goražde osobeno. Nemam dovoljno ni znanja ni pameti da bih to mogao objasniti. Teško da će ikada i biti objašnjeno.

Naredne stranice nastajale su iz dana u dan, iz sata u sat, otete su od neizvjesnosti, izrasle su iz sukoba sa neizvjesnošću, iz nemirenja sa porazom i neprihvatanja poraza kao konačne odrednice. Bile su, u vrijeme nastajanja, krik protiv zločina, bile su borba protiv uzaludnosti. Ponekad kao da su dolazile same, a nekad su opet bile mukotrpno, uporno traženje, dio teške borbe sa iskušenjima i one još teže - sa sobom.

U Goraždu nikada nismo htjeli prihvatiti tvrdnju da smo tek sasvim sporedan ulog i slučajni svjedoci. Svaki goraždanski predeverani dan je jedna knjiga, svaki čovjek i svako dijete su sabrana djela. I koliko god tih knjiga bude napisano, kako god se to uradi, kao da nije napisano ništa. O zločinu se nikada ne može sve reći. Baš kao ni o iskonskom smislu trajanja na ovim bosanskim prostorima. Ono što je ostalo u ljudima, i ono što nije moglo da stane u podsvijest niko ne može napisati.

Sve vrijeme rata nisam želio da pišem o supermenima. Pokušavao sam pisati o ljudima, o tome šta misle i osjećaju, o uvjerenjima koja ih drže i nadahnuću koje im daje tu nevjerojatnu snagu. Najdragocjenija saznanja stekao sam među njima i najvrjednije trenutke života proveo sam na tim čudnovatim bosanskim brdima, među tim jednostavnim, a neobjašnjivim ljudima.

Nema na narednim stranicama ni riječi o mnogim značajnim događajima, nisam pomenuo mnoge heroje. Mnogi su dani ostali u rukopisima. Sve je bilo prebrzo, iznenađujuće, neočekivano. Sticajem okolnosti neka su mi brda bila bliža, drugima su me

obaveze vodile, neke sam ljude češće sretao. O njima sam više i pisao. Zahvalan sam Usudu što mi je odredio da upoznam toliko divnih ljudi, zahvalan sam i svima koji su tokom "Goraždanskih (ratnih) godina" na bilo koji način doprinijeli da ova svjedočenja stignu na razne strane, od Hameda Halilovića koji mi je posudio pisaću mašinu, do svih onih koji su nalazili i donosili mi poneki list papira.

Najveći dio tekstova preuzeli su radio-amateri Dževad Ramović u Sarajevu, te Slavko i Matej Šetina u Ljubljani. Bez njih i njihovih kolega u još nekim gradovima, a posebno bez goraždanskih radio-amatera, istina o ovome gradu mnogo bi teže i mnogo kasnije doprla u svijet, a mnogi od ovih tekstova nepovratno izgubili svoj osnovni smisao. U vrijeme njihovog nastanka bilo je najvažnije da ljudi tamo gdje smo vjerovali da ima demokratije saznaju za nas, da čuju da je narod, tamo nekog Goražda, baš u ime demokratije i prava na vlastiti identitet odlučio, mimo svih pravila, da se odbrani ili da izgine.

Šta se dešava u svijetu saznavali smo najčešće sa zakašnjenjem. Ali smo slutili da imamo prijatelja, da ta naša vjera u demokratiju i ta neobjašnjiva istrajnost imaju odjeka, da i pored svih užasa blokade i nezapamćenih zločina nismo sami. Zato nam je bilo drago naknadno saznanje da su ljudi u Turskoj najteže dane aprila 94. godine u mislima bili s nama, da su digli uzbunu i okrenuli svjetsku pažnju prema jednom malom i dotad nepoznatom gradu, da su suosjećali s nama i utjecali donekle da stvari krenu, ipak, povoljnijim tokom. Značila nam je mnogo i svaka riječ podrške koja je do nas stigla radio-amaterskim vezama i sve demonstracije koje su ljudi u svijetu organizirali za Goražde i zbog Goražda.

Skoro sve priče, članci i izvještaji iz ove knjige objavljeni su u novinama, na radio i tv programima mnogih domaćih i inozemnih medija. Žao mi je ponekad što su objektivne okolnosti bile takve da nisam mogao uraditi više. Žao mi je, ne samo iz profesionalnih razloga, što neke tekstove uopće nisam objavio, što nisam bolje proniknuo u stanje kolektivne svijesti i detaljnije proučio tajne goraždanskog pobjedničkog ubjeđenja. Čini se da uvijek nije bilo dovoljno vremena.

U knjizi sam najviše pažnje posvetio neprijateljskim ofanzivama iz proljeća '93. i '94. godine. Bilo je to vrijeme u kojem su ljudi u Goraždu imali najviše dilema i bili na najvećim iskušenjima i u

kojem je, iako nakratko, bio splasnuo onaj čuveni istočnobosanski optimizam. Bili su to dani u kojima smo živjeli još samo u sjećanju i u kojima kao da smo slagali vrijeme koje nam je još preostalo, bili su to dani teških unutarnjih borbi svakog pojedinca. Tek se tada vidjelo kakve sitnice mogu biti presudne i koliko važni mogu biti oni kratki, naizgled beznačajni trenuci, a koliko sudbinske neke sasvim obične odluke i svakodnevni postupci. To je vrijeme iznova pokazalo da je sve u ljudima i da, gotovo po pravilu, sve zavisi od pojedinaca. Tako je bilo naročito u početku. Sreća da je Goražde i sav taj prostor od Crnog vrha kod Višegrada do Osanice i Borovca, od Trebeškog brda i Gradine do Šarana i Hrenovice imao takvih pojedinaca. Sreća da je u Ulici Šukrije Kukavice, u Vranskoj mahali, na Obarku i Misterki postojala ona neophodna kritična masa otpora koja je bila dovoljna da se prežive prvi dani odbrane. Tih prvih 138 dana goraždanske odbrane i vrijeme u kojem je ta odbrana postala teško objašnjivi fenomen zahtijevaju detaljnu analizu i posebne studije. Stoga su ovdje tek usput pomenuti. To ni u kom slučaju ne znači da su bili manje značajni. Naprotiv.

Ovu knjigu, na neki način, smatram i svojom obavezom prema vremenu čiji sam svjedok bio. Smatram se, također, obaveznim zamoliti za oprost Kerima, Mirelu i Mensuru što su, dok sam se hrvao sa bjelinom papira i preturao po krhotinama pamćenja, dok sam tragao za nagovještajima bili sami, često gladni, a još češće bez skloništa i bilo kakve zaštite. Izdržali su zbjegove, upamtili progone, prezreli sve artiljerijske kanonade i istovremeno pomogli da istrajem. Zato "Goraždanske godine" ponajprije pripadaju njima. One, isto tako, pripadaju svim onim bezimenim goraždanskim herojima, svoj ucvijeljenoj djeci i usplahirenim roditeljima, svim svjedocima. One, konačno, pripadaju jednom gradu, jednoj rijeci i jednom vremenu.

Sarajevo, 26.12. 1996. godine

Fahrudin Bečić

Ponavljanje genocida

Moja majka je imala 11 godina kada je počeo Drugi svjetski rat. Dovoljno da upamti kako su joj odveli oca i brata, da se sjeća ubijenih i zaklanih, kolona i zbjegova, dovoljno da zapamti mjesta iz progonstva, glad i neizvjesnost, zločine i zločince. Evo pedeset godina ponavlja tu priču i kao da još ništa nije ispričala. Dok je slušam pomislim kako se uvijek boji da će izostaviti najvažnije. Kao da ne zna da najvažnijeg nema niti je ikada bilo, kao da ne zna da je sve važno da važnije ne može biti.

Moja kćerka je napunila 11 godina u aprilu '92. Rat je dočekala u istoj onoj avliji iz koje su četrdeset i prve odveli moga dajdžu i djeda. Djed je imao 41 godinu. Bio je ugledan čovjek. Došli su po njega i rekli da mora ići da nešto potpiše. Dajdži je bilo tek sedam godina. Vratili su ga nakon nekoliko dana. Kasnije su došli, odnijeli sve i zapalili kuće.

"Todo!" zvao je dajdža sa druge obale Drine.

"Šta je, Fadile".

"Što mi zapali kuću, jebem ti mater".

Todo Tošić nije odgovorio sedmogodišnjaku, niti je reagirao na psovku. Sklonio se da mu ne smeta vrelina, izvadio flašu rakije i otpio.

Djed je, prije nego su ga odveli, predao pištolj Radetu Jankoviću iz Sopotnice s kojim je služio vojsku. Rade je nakon rata radio u otkupnoj stanici u Ustiprači. Uvijek kada sam prolazio pored otkupne stanice i susretao Radeta Jankovića mislio sam o tom djedovom pištolju. Činilo mi se da ga Rade još nosi ispod kaputa i da će taj pištolj, dok Rade vaga gljive i zakida seljake, svakog trena opaliti, narušiti neprirodnu tišinu i otkriti nezamislive tajne. O tome otkuda djedu potreba da preda pištolj i da li bi mu uopće kasnije bio od koristi, nisam razmišljao. Oni što su ga odveli i zapalili kuće odselili su poslije rata mahom u Vojvodinu. Ponekad su nailazili pored naše avlije, pored kuće koja je sagrađena na istom mjestu na kojem je bila jedna od onih starih koje su zapalili.

Ispod kuće je proticala Drina, a pored same Drine bila je česma. Majka je pričala da je Drina danima tekla crvena, a da se česmi nije moglo prići od leševa. Pričala je kako se jednom prevrnula skela (tada nije bilo mosta) i kako se mnogo ljudi utopilo, kazivala je kako su uzvodno, gdje je bilo pliće, djevojke probale da pregaze pa ih je voda odnijela. Onda se iznova sjećala progonstva, slavonskih sela, neizvjesnosti, ali na kraju i najčešće povratka.

Zablude

april

Izgleda da se sve vrti ukrug, da je sasma poremećen prirodni slijed događaja i da nema nade da se nastavi, niti će se ikada nastaviti. Uvukao se u narod neki neobični osjećaj iščekivanja, uvukla se strepnja pomiješana sa željom da sve stane, da neko dođe i kaže kako je sve igra, bezazlena i bezopasna, koja će trajati kratko i od koje niko neće imati štete. A onda su iz tajnih pretinaca svijesti nahrupila sjećanja, turobna i bolna, dolazile su slutnje i vraćalo se pamćenje. Oživljavalo je to iznenada vraćeno pamćenje zgarišta, kolone i zbjegove, vraćalo je vrijeme kada je Drina tekla crvena i kada su dolazili, drsko i neočekivano, i vodili ljude na put bez povratka. Neko je otišao samo da potpiše uvjerenje ili priznanicu, neko da pomogne natovariti sijeno, neko da se dogovori kako dalje živjeti i šta činiti. I većini ništa nije bilo sumnjivo, nisu im trebala objašnjenja niti naročita uvjeravanja. Kao da im je Bog uzimao pamet, kao da su se bili izgubili pa su jedva čekali da ih neko zovne, da ih odvede, da im pokaže taj davno izgubljeni put. Prihvatali su sve samo da se pometnja prekine, a odurna zbrka u svijesti zaustavi.

Promicalo je sve to ponovo kroz pamet preživjelim, vraćala se nanovo iz podsvijesti crvena Drina, i česma do koje se nije moglo prići od leševa što ih je Drina nosila, i prevrnuta skela, i ljudi koji ne znaju plivati, i djevojke što čedne, držeći se za ruke, vođene zebnjom i željom za drugom obalom, odoše niz Drinu ne ostavivši ni imena na beskrajnim spiskovima žrtava. Vraćao se ljudima u svijest zločin, udarao ih po sredini posljednje nervne stanice, kočio im nakratko čula i opet ih omamljivao beskrajnim pitanjima na koja oni godinama, decenijama, stoljećima nisu tražili odgovore.

Vraćala im se istina, bolna i teška, ogoljela, skupljala im se praznina u želucu i nemoć u očima. Hvatali su se zavežljaja i davno određenih staza sudbine, tražili su ohrabrenje, nagovještaj, smiraj, borili su se s nevjericom, sa svojim zabludama, tuđim greškama i kolektivnom patnjom. Bilo im je tijesno u vremenu i životu, bilo im je strašno u mislima i još strašnije u stvarnosti.

Prolaze duge, nepregledne kolone, prolaze ljudi i djeca, pro-

lazi izbezumljeni, raspamećeni i očajni narod.

Ne znaju da li bježe ili se vraćaju, gdje su i kuda će. Izmiješali su se kroz pokoljenja bjegovi i vraćanja, namnožili se i spleli pa se ne zna kad završava jedno a počinje drugo. Pritišće me ubjeđenje da je to tek dio beskonačnih prolazaka, da ta bježanja nikada nisu ni prestajala i da je zločin trajao neprekidno u životu ovih nesretnika, samo ga oni nisu bili ili nisu željeli da budu svjesni. Vjerujem da ovi ljudi imaju lica, misli i ubjeđenja onih od prije pedeset godina, da i oni pamte Drenovce, Babinu gredu, Zidani most i Dravograd iz onog rata, da znaju sve o zbjegovima i o djevojkama koje nikada nisu pregazile Drinu, da se sjećaju dana kada se prevrnula prepuna skela i nije se moglo na drugu obalu. Gledam taj veliki album ljudskih lica, ljudske patnje i nadanja baš kao da sanjam one davne prognanike, njihove kretnje i njihove živote, teške i očajne. I vidim da je sve isto, da se ništa ne mijenja i da će se iznova sve ponoviti. Pa se prepuštam omamljujućem cvilenju točkova i ravnomjernom udaranju potpetica, toj neumitnoj nadolazećoj nesreći i skoro beznadežnim ljudskim kretnjama. Tek ponekad osjetim da te kretnje liče na ovu tajanstvenu rijeku, jedinog pouzdanog svjedoka i jedini siguran orijentir. I onda mi se učini da u ovim ljudima ima još snage, da će naći rješenje i prepoznati odredište jer sve je slabo, varljivo i neizvjesno samo je rijeka moćna i postojana, vječna poput trajanja. I kad je pregrade pa se čini da će svojom silinom razmaknuti brda, i kad se povuče pa izgleda da će skoro presahnuti, i kad nadođe i poplavi pa stvara dojam da će odnijeti svu prljavštinu i svo zlo sa ovoga svijeta.

A kad brđani dođu do Drine, ostanu zatečeni kako njenom silinom još više neuhvatljivim skladom i ljepotom i onda ih obuzme mržnja, zasmeta im njena blagost i snaga, njena plahost i mir i zažele se iznova zločina.

Sve liči tek na nagovještaj. Nikud se ne može a ljudi ipak idu - i prema Rogatici, i prema Višegradu i Rudom, i "za Čajniče".

Neki su prošli, drugi nisu stigli kuda su krenuli, a nikada se nisu vratili. Većina nije htjela da ide. Drama oko višegradske hidrocentrale i događaji na brani davali su stvarnosti neki teški mistični predznak. Kada je nivo jezera u Ustiprači opao za nekoliko metara i kada je zemlja na mjestima počela da se osipa u vodu bilo je očigledno da je prošla tek prva etapa. Kolone na cesti bile su sve duže i sve

bespomoćnije. Tako je pao Višegrad.

"Šta je bilo na dnevniku", pita Murat Šabanović. Od Ustiprače do Međede momci pored puta skupljaju oružje bačeno u panici. Prve ranjenike iz Višegrada, Zija Subašića i Sanjina Kuleliju, provezli su kolima hitne pomoći prije nekoliko dana. Ljudi još misle da je Foča regionalni medicinski centar.

Goraždanske ulice nikada nisu bile pretijesne kao ovog aprila. Na crnoj berzi marka vrtoglavo pada. Kao da je neki ogromni kovitlac zahvatio cijelu regiju pa premješta ljude s jednog mjesta na drugo mimo njihove volje i bez valjanog razloga. U centru Goražda susrela se Foča s Višegradom, najcrnja slutnja s posljednjim ostacima neuvjerljivog optimizma. Ljudi čekaju da se završi nešto što još nije ni počelo. Gradonačelnik Goražda Hadžo Efendić i komandant 216. brdske brigade sa Han-Pijeska, pukovnik Milošević, pregovaraju u Ustiprači. Svako ima svoje argumente, svoje zahtjeve i pravila, obaveze i savjest. Vojska je ostala na raskrsnici, zajedno sa rezervnim sastavom policije. Niko ne vjeruje u dobre namjere te vojske, niko ne zna šta nose naredni sati.

Sve velike odluke su veoma jednostavne, ali se baš zbog toga donose rijetko i teško. Svako je u nekom trenutku svoga života apsolutni gospodar vlastite sudbine. Nijedna odluka donesena naprečac nije dobra i nijedan prerani povratak ne sluti poboljšanju.

Hoće li ovi ljudi što se vraćaju u Višegrad imati vremena i prilike da donesu još jednu odluku? Hoće li, kada iza sebe ostave ovaj prekrasni kanjon i zatvore ih potom u višegradsku kotlinu kao u tamnicu, imati mogućnosti da se pokaju ili će dobiti šansu da nastave? Kakva će i kolika biti cijena njihove lakovjernosti i fatalističkog prihvatanja uloge žrtve, krivca i grešnika? Dok ih na raskrsnici, vojnici u maskirnim uniformama, pretresaju i provjeravaju, dok im oduzimaju identitet, dostojanstvo i posljednju šansu, liče mi ovi ljudi na noćne leptire koji uporno i samoubilački oblijeću oko svjetiljke sve dok im ne istopi krila. Čini mi se da u izrazu svakog lica prepoznajem lik moga djeda u trenu kada su ga odvodili, mnogo godina prije nego sam rođen, čini mi se da dokučujem njegovu misao, naivnu i bezazlenu, misao kakvu mogu imati samo ljudi koji u zlo nikada nisu vjerovali. Proganja me dobrota tih ljudi i njihova muka, proganjaju me stradanja njihovih predaka i olako zaboravljeno iskustvo, pritišće me to beskonačno ponavljanje i stoljetno

prećutkivanje ponavljanja. Bojim se da za ovu zemlju i ovaj narod nikoga nije briga, da smo upućeni samo na sebe, svoje mogućnosti i pamet i osuđeni, po ko zna koji put, na strpljenje.

Višegrad je pao odmah na početku, za svega nekoliko dana. Odbrana je bila simbolična. Većina naroda je izbjegla u Goražde i u sela koja su bila slobodna. Veoma brzo su se vratili. U Goraždu su ih neki ubjeđivali da se vrate, drugi da se ne vraćaju. Izrazito negativna uloga pripisuje se Građanskom forumu čiji su članovi, također, bili zagovornici povratka Višegrađana. I mnogo ih se vratilo. Tek tada Višegrad je postao koncentracioni logor i počeli su pokolji koji su na tom području trajali nekoliko narednih mjeseci. Zahvaljujući borcima, krajem ljeta iz Okrugle i Crnog vrha izvedena su dva velika zbjega iz neprijateljske pozadine. Veliki dio višegradskog teritorija bio je slobodan do juna '93. godine kada je napušten tokom velike četničke ofanzive, nakon što su izgubljeni položaji koji su osiguravali vezu ovog teritorija sa Goraždem.

U aprilu '92. godine, svi se slažu, Višegrad se nije mogao odbraniti. Ali ljudi se, kada su već jednom izbjegli, nisu morali vratiti u Višegrad. Traženje krivaca za povratak uzaludan je posao. Svako je donio svoju sudbonosnu odluku.

Iz Goražda su dobrovoljci išli da pomognu u odbrani Foče. Kažu, ni Foča se nije mogla braniti, ali se njen pad mogao odložiti. Sa naknadnim iskustvom možda bi sve bilo drugačije, ali naknadno iskustvo skoro nikada nije korisno. Posljednjeg dana aprila u Goraždu je još tinjala nada da neće biti velikog zla. Otrježnjenje je došlo kasnije i bilo je gotovo trenutačno. Zahvaljujući tom otrježnjenju i ljudima koji su ga izveli, Goražde je odbranjeno, a veoma brzo od samoorganiziranih grupa i pojedinaca na ovom području su formirane prve armijske formacije ranga brigade.

Nagovještaji

maj

Počelo je. Te dvije riječi su 4. maja prostrujale s obje strane Drine, prosule se šapatom, zatreperile brdima, zakotrljale se i umnožile razbijajući onu neuvjerljivu i slabašnu nadu da će se nekako "razminuti", da sve nije beznadežno i da nesreće uvijek zadese druge.

Lakovjernost je osobina s kojom se ljudi rađaju i koja ih progoni dok su živi. Ne mogu se od nje izliječiti niti su je ikad potpuno svjesni. Zato su uvijek zatečeni, iznenađeni, začuđeni. Kao da je nekada davno bez njihovog znanja i saglasnosti određeno da budu žrtve i njima nije ostalo ništa drugo do to nekorisno i omamljujuće čuđenje. Vjeruju u svojoj lakovjernosti da se velika zla događaju samo u knjigama, u novinama ili na tv programima, vjeruju da su učesnici tih događaja imaginarni, neosjetljivi, da su samo figure, samo objekti koji služe da oni shvate kako ima i drugačijih svjetova i da zahvaljuju proviđenju što oni takvim svjetovima ne pripadaju. Ljudska pamet je prilagođena takvom načinu razmišljanja. Zato ih ono ne napušta ni onda kada je sve očigledno, ni u trenutku kada im krvnik prinosi nož pod grlo, ni kada im prvi komšija zapali kuću, pobije djecu ili roditelje. I tada vjeruju da je sve zabuna u koju su upali greškom i iz koje će izaći čim se greška otkrije. Spremni su da prihvate izvinjenje i daju oprost iako znaju da izvinjenje nikada neće stići, a da na oprost nemaju pravo. I opet će sa tim saznanjem i svojim zavežljajima krenuti u nepreglednim kolonama, i opet će ih obujmiti ona prvotna nevjerica i pogrešno ubjeđenje.

Porazno je saznanje da rat ljudima uvijek počinje tek u mahali, u sokaku, u avliji, u haustoru, u dnevnoj sobi. Porazna je činjenica da otupljenost nema granica i da opominjući događaji u susjedstvu tek izazivaju jezivu slutnju.

Mom djedu su govorili: "Omere, skloni se".

"Što ću se sklanjati, nikome ništa nažao nisam učinio. Mene su ljudi po dobru upamtili."

Nije Omer Hastor vjerovao da se dobro dobrim uvijek ne vraća. Ili nije znao ili nije mogao pojmiti sve porive i onu histeričnu

paranoju, onu manijakalnu opijenost zločinom koja se ovdje u gotovo pravilnim razmacima ponavlja. Uzaludno je bilo iskustvo Prvog rata, urođena bistrina i dobro obrazovanje, džaba su bila nova svjedočenja. On je ostao zatečen, iznenađen; vjerovao je u grešku iako u tome greške nikada nije bilo niti je može biti. Sve je oduvijek bilo sastavni dio Plana, neke velike četničke igre u koju su se savršeno uklapali crvena Drina, zapaljene kuće, prognani i poklani. Da je to shvatio moj djed bi, možda, imao šansu.

Odjednom je nestalo kolona. Kao da im je presahlo izvorište, kao da su se ljudi sklonili da se odmore i da čekaju bolji vakat. Kao da su našli smiraj svi usplahireni, premoreni i gladni očajnici. Cestom su u istom poretku prolazili uvijek isti kamioni.

Tenkovi su došli iz Višegrada. Rasporedili su ih oko pošte i lokalne kafane, stotinjak metara od raskrsnice. Hrusto Đedović je gađao sa Gostunja. On metak oni nekoliko granata. Užički korpus i nije naročita sila. Četrnaestog je proključalo kod kamenoloma, na samom ulazu u Mašiće. Užičani su cijelu noć izvlačili mrtve. Te noći je izgorjela Ustiprača. Na drugoj strani Drine gorjela su Hladila. U toj beskonačnoj noći spaljene su i posljednje iluzije. Svirepo su ubijeni Sejo Maslan i još jedan momak iz Višegrada. Sejo nije donio poruku na Trebeško brdo. Gore se već uveliko ratovalo. Zebnja je polahko prerastala u sigurnost. U Goraždu su četnici potisnuti od hotela Gradine, formirana je odbrana na obje strane Drine, odbrana koja je u ljudima održavala nadu.

Koliko je god nevjerica bila golema, a strah iznenadan i mučan, toliko je preokret bio brz, uspjeh omamljujući i samopouzdanje neukrotivo. Na Ogorjevcu je razbijen četnički napad sa čajničkog pravca, a duboko u četničkoj pozadini počele su diverzantske akcije. Momci iz Mašića i Kopača su zarobljene četnike iz Užičkog korpusa razmijenili za zarobljene civile iz Ustipraće. Srbijanci su se nakon toga povukli zajedno sa svim paravojnim formacijama koje su bile s njima. U Međeđi su se sukobili sa borcima Džema Omerovića. Teške borbe vođene su na Borak brdu. Muhidin Mašić je prije toga jedinicu izveo na Grad, tako da smo pored kota Gostunj i Gradina na desnoj obali Drine imali još jednu veoma važnu sa lijeve strane.

Grupa boraca iz Višegrada vratila se na višegradsko ratište. Rogatica još vjeruje u sabur, a četničkim napadom na Strgačinu

počeo je rat na području Rudog.

Ipak, najznačajnije je ono što se događa u Goraždu. Kada se odbrani grad, sve ostalo je mnogo lakše. Početna pometnja prerasla je u skoro savršeni red. Grad živi noćnim životom, nema struje, nema vode, nema nikakve veze sa svijetom, ali ima sve jače ubjeđenje da će ostati nepokoren. Narod prepoznaje heroje, ljude kojima vjeruje i svakim danom je veći broj dobrovoljaca. Šire se nevjerojatne priče o stravičnim četničkim zločinama oko Foče i Višegrada i na okupiranom goraždanskom teritoriju. A opet, ponekad se ne zna ni kako je i šta se događa u prvom selu. Na žalost, svakim danom je sve očiglednije da su te skoro nevjerojatne priče o zločinima surovo istinite.

Mnoge porodice već nemaju brašna, ranjenike odvoze u neizvjesnost a grad ulazi u historiju. Uhvaćeni nepredvidivim kovitlacem, ljudi se navikavaju na novi ritam života i nadahnjuju ubjeđenjem da u konačnom ishodu ne mogu izgubiti.

Desetog maja '92. godine Zaim Imamović je predložio da se održi sastanak na kojem bi se raspravljalo o poboljšanju organizacije odbrane i okrupnjavanju jedinica. Sastanak je održan noću 13. maja u školi na Posestri. Osim Zaima Imamovića prisustvovali su mu Abduselam Sijerčić - Pelam, kasniji komandant Trideset prve drinske udarne brigade, Nedžib Bašić, kasnije načelnik štaba Prve drinske, zatim rahmetli Mustafa Muratspahić, pa Musa Odžak, Ahmed Balić i Mujo Peštek koji su postavljeni za komandante bataljona u Prvoj drinskoj, i još neki, ukupno dvadesetak učesnika. Već sutradan na Sadbi je formirana komanda jedinice. Naredba je stigla četiri dana kasnije pa je Prva drinska brigada zvanično formirano 18. maja 1992. godine naredbom općinskog štaba TO i to je zaista prva jedinica ranga brigade formirana u Armiji RBiH. Prvi i jedini komandant Prve drinske od njenog osnivanja pa sve do preformiranja u oktobru '94. godine bio je rahmetli Zaim Imamović. U periodu od 1. aprila do 1. oktobra '93. godine on nije bio na goraždanskom ratištu i tada su ga mijenjali prvo tadašnji načelnik štaba Nihad Klinac, a potom nepuna tri mejseca Rašid Sobo. Prvi načelnik štaba bio je Nedžib Bašić, potom rahmetli Hamed Hadžiahmetović, pa Nihad Klinac, rahmetli Edin Prljača i na kraju

Edin Fejzić. Također naredbom Općinskog štaba TO Goražde samo nekoliko dana nakon formiranja Prve drinske formirane su na slobodnom teritoriju još dvije jedinice ranga brigade - Trideset prva drinska udarna brigada na lijevoj i Četrdeset treća na desnoj obali Drine. Prvi komandant Trideset prve bio je Abduselam Sijerčić, a načelnik štaba Midhat Drljević. Obojica su ranjeni tri mjeseca kasnije u najvećoj akciji na goraždanskom ratištu, u operaciji "Krug" koju su, nakon petnaestodnevnih borbi, uspješno završile jedinice Prve i Trideset prve drinske. Četrdeset trećom je komandovao kapetan Amir Reko - Makedonac, a načelnik štaba bio je Agan Imamović. Nakon što je poginuo, na njegovo mjesto postavljen je Junuz Herenda. Reko je krajem '92. otišao iz Goražda i više se nije vratio pa je Herenda dugo obavljao i dužnost komandanta. Ranjen je u decembru '92. godine, a '95. je demobiliziran iz Armije. U Armiji nije više ni Abduselam Sijerčić. U komandi Prvog korpusa je Rašid Sobo, a Nihad Klinac i Midhat Drljević koji je tokom rata jedno vrijeme bio komandant Prve rogatičke, Trideset prve drinske, a potom Nastavno-regrutnog centra, još rade u komandi 81. divizije.

Nekoliko mjeseci tokom '92. godine u sastavu Trideset prve bio je i jedan bataljon sa područja Rogatice. Svi su prije formiranja brigada, iza sebe već imali teških borbi. Bataljoni 43. držali su liniju od Trebeškog brda, Gradine i Vranpotoka do Misterke i Vranske mahale. Odoljeli su prvim napadima i stekli neophodnu sigurnost. Trideset prva je prvu ofanzivnu akciju izvela već drugi dan rata na Babi, zajedno sa borcima iz Prve drinske. Bataljon iz Kopača bio je uspješan nekoliko dana kasnije, a u centru grada i na Obarku svaki je dan bio dan odluke. Borci iz kasnijeg sastava Prve drinske još 7. maja izveli su uspješnu akciju i oslobodili Stolac, ali najvažnije je da su na Osanici zaustavili četnički napad iz pravca Foče. Bitka na Osanici trajala je skoro cijeli maj. U veoma teškim uvjetima linija odbrane nije pomjerena. Tako je jedino Osanica od četiri kapije Goražda (Jabuka, Ustiprača, Kozara i Osanica) ostala slobodna. Istina, Ustiprača je kasnije bila u našim rukama još godinu, a Jabuka skoro dvije godine, ali su ponovo izgubljene. Kozara je u dva navrata bila prazna, ali je nikada nismo uspjeli zaposjesti. Treba ipak reći da su i Kozara i Jabuka i Ustiprača u proljeće '92. godine bile okupirane početnim rasporedom četničkih snaga.

Krajem maja na ovom prostoru formirana je još jedna briga-

da - Prva višegradska, koja je u proljeće '93. proglašena slavnom. Njen komandant bio je Ahmet Sejdić. Danas je generalni direktor "Šipad-Holdinga". Puni smisao i značaj ovako ranog formiranja jedinica ranga brigade moguće je sagledati tek sa ove vremenske distance. U Goraždu smo već u maju '92. imali vojsku, iako ta vojska, osim izuzetnih pojedinaca, nije imala ništa što vojsci treba.

Zločini

juni

Još nisam čestito ni dodirnuo jastuk, a već su me budili. Teško su se razabirali obrisi sobe, okviri prozora, daleko dozivanje i preplašeni noćni šumovi. Nisam bio svjestan je li to buđenje, u mrkloj ljetnjoj noći, prepunoj stravičnih nagovještaja, dio nedovršenog sna ili surove stvarnosti. Prvi san je, valjda jedini dio života u kojem je čovjek oslobođen svih veza sa ovim svijetom, svih trauma, dilema i nedoumica, svega što bi moglo imati neku opipljivu, vremensku dimenziju. Događalo se nešto krupno i strašno i najednom sam spoznao da treba biti učesnik i svjedok tog događanja, da nekud treba ići, nešto raditi, ali jednako nisam znao šta i gdje, nisam znao kuda krenuti, zbog čega sam tu gdje jesam i zašto se sve događa ovako kako se događa.

Teške vijesti uvijek dolaze iznenada, kada se najmanje očekuju i zato se čine još težim. Udaraju poput vremenske nepogode, nalikuju velikim prirodnim kataklizmama, onim neumitnim povremenim opomenama i uzaludnom nadanju. Privikavanje je, bar u početku, skoro nemoguće, a onda sve kreće nekim novim smjerom i izgleda da drugačije i nije moglo biti. U svakoj prilici ljudi su u stanju pronaći makar najsitniji detalj koji će im omogućiti da vjeruju u ono u šta hoće da vjeruju. Nalazit će opravdanje za svoje postupke, za postojeće stanje, opravdanje za nečinjenje.

Smail Kramo je u džepu imao ličnu kartu i još neke papire. Rekli su da su ga sklonile, kod sebe, komšije u centru Foče - da ga zaštite. Moj djed je, kada su ga odveli, ponio lične dokumente i mnogo novca. Kada su Smaila Krama izvukli iz jezera, kod njega nije bilo novaca. Dokumente je sačuvao Ragib Krluč. Dokumenti mog djeda nikad nisu nađeni. Djevojci iz Foče, koja je došla u jednom od zbjegova, nikako nismo mogli objasniti da smo Smaila Krama ukopali na desnoj obali Drine, prekoputa mjesta gdje se ulijeva Prača.

"Njega su zaštitile komšije, on je u Foči". Ništa joj ne pričamo o tragovima te zaštite.

Skoro pedeset godina nakon onog rata, neka starica, koja je, umjesto u Vojvodinu, "zalutala" u Buča potok, poručila je da jedino ona zna istinu o mom djedu. Niko nije otišao da sazna tu istinu. Ostavili smo je njenoj savjesti, ne želeći da narušavamo onu dugotrajnu neizvjesnost koja odavno graniči sa saznanjem. I bez toga istina je bila očigledna, bila je sve vrijeme sa nama i pored nas. Nikada mi nije bila bliža kao krajem juna '92. godine. Dokučio sam je u onom teškom budenju iz prvog sna dok je kurir Jasko do u beskonačnost ponavljao: "Požuri, ima mrtvih i ranjenih".

Svi zbjegovi liče jedni na druge. Sličnost im do nepodnošljivosti povećava bespomoćnost koja ih prati bez ikakvih izgleda da se nešto promijeni. Idu uvijek zaobilaznim putevima, strahuju od iznenadenja, troše previše vremena, ali ipak vjeruju da će stići tamo kuda su naumili. Miješa se u njima nevjerojatna solidarnost sa primjesama izuzetne sebičnosti, otkrivaju se najnepoznatije crte ljudskog karaktera, upoznaje čovjek sam sebe i raščlanjuje svoj život do najsitnijih detalja. Analizira i propituje savjest, dolazi u nemoguće situacije i čini nepredvidive postupke.

Ranjivost zbjegova je tolika da su redovito osudeni, ako ne na propast, a ono na nezamislivu patnju i najčešće uzaludne gubitke. Ima opet, primjera neobješnjive izdržljivosti i čudnih sticaja okolnosti, ima primjera potpunih obrata koji uvijek služe kao posljednja nada i zadnji izgovor. Zbog toga se ljudi naizgled olako upuštaju u neizvjesnost, u traganje za izbavljenjem. Problem je jedino što iskustva prebrzo zaboravljaju i primorani su da ih uvijek uče iznova i ne sluteći koliko je taj nauk težak i preskup.

Veliki rogatički zbjeg sreli smo u kanjonu Prače. Ličio je na noćna haluciniranja, na hod po mukama, na stoljetne bosanske zbjegove, ličio je na sebe. Obuzet strahom, pun nadolazeće strepnje čekao je taj zbjeg u starim, zaboravljenim, uskotračnim tunelima rješenje koje se nije naziralo. Gadali su ih cijelog dana sa stijene na Borču, tukli su po njima tromblonima, bacali odozgo bombe kao da se igraju.

Najmlada beba u zbjegu rođena je dan ranije. Ljudi su tijelima štitili djecu. Jednu buduću majku nosili su na starom šatorskom krilu. Komšije su ih dozivale i opet gadale. Nisu mogli da otrpe ni taj njihov put u neizvjesnost, smetali su im njihovi zavežljaji, omamljivao ih je novi nagovještaj zločina. Možda su vraćali iz sjećanja zločine predaka, možda su im bile mrske dojučerašnje zajedničke gužve u auto-

busima, roditeljski sastanci i kašnjenja na posao. Možda...

"Ne mogu više", kaže neko. Ona žena sa šatorskog krila rodila je dok smo je unosili u jednu od učionica osnovne škole u Ustiprači. Nije bilo svjetla, nije bilo vode. Beba je plakala. Taj plač u pretamnoj noći bio je mnogo više od obične najave dolaska na svijet, od obične, svakodnevne pobjede života. Njegova simbolika bila je teška, omamljujuća, ali dragocjena. Taj plač bio je toliko blizak, tako lijep kao da je nagovještavao konačnu pobjedu i izvjesnost kazne za zločince. Dolazeći dan je nalikovao na rađanje, na iznuđenja obećanja, na nas.

Prvi veliki zbjeg iz Rogatice stigao je u Ustipraču 28. juna. Krenuo je iz sela Karačići, u Sudićima sišao u kanjon Prače i trasom nekadašnje željezničke pruge uzanog kolosijeka, preko Mesića stigao u Ustipraču. Četnici su ga napadali skoro cijelim putem, a sa lijeve strane rijeke Prače grupa boraca iz Kopača (četvrti bataljon 31. drinske udarne brigade) uzvraćali su po četničkim položajima. U susret zbjegu krenuli su borci iz Ustiprače. Susreli su se u tunelu na polovini puta Ustiprača - Mesići. Četnici su u rogatičkom zbjegu ubili petero i ranili dvanaestero. Nešto kasnije stigao je još jedan zbjeg sa rogatičkog prostora (iz Kukavica). Ljudi su zbrinuti u Ustiprači, Kopačima, Goraždu i okolnim selima.

Juni je bio mjesec teških borbi na svim dijelovima ratišta Najteže je bilo 4. juna kada su tenkovi i transporteri sišli niz Desane i krenuli prema Kopačima. Zaustavljeni su kod silosa na samom ulazu u naselje. Veliki doprinos u ovoj pobjedi dali su, osim boraca iz Kopača, grupa Selima Pleha sa desne obale Drine, borci sa Trebeškog brda kojima je komandovao Ferid Dizdarević i koji su u Kopače prešli skelom oko dva kilometra nizvodno, te kod starog željezničkog mosta zarobili prvi PAT trocjevac i jedanaest boraca iz Ustiprače koji su bili zaduženi za odbranu silosa.

Na Obarku je bilo teško svaki dan i napadi su često odbijani samo zahvaljujući žrtvovanju pojedinaca. Bilo je mnogo nepredvidivih trenutaka i mnogo heroja. Saborci su posebno isticali rahmetli Rifeta Vesnića i Ismaila Prutinu. Kažu da je Pelam plakao kada je Prutina poginuo u jednoj od teških bitaka na Obarku.

Vikendi su uvijek bili najteži. Vikendima su dolazili srbijanski

i crnogorski dobrovoljci, pitomci akademija, strani plaćenici, Rusi i Rumuni. Glad je već bila nepodnošljiva. U Mededi ljudi uopće nisu imali hljeba - ni vojska ni narod. Zvjerski pokolj u Višegradu četnici su privodili kraju. Ni danas, skoro pet godina nakon zločina, ne zna se pravi razmjer višegradskog masakra.

Rogatičani su formirali bataljon "Brčigovo" i tokom ljetnih mjeseci zadali mnogo muke četnicima. Memnun Ajanović, Emir Branković i Kasim Velić komandovali su bataljonom. Ajanović je poginuo 19. augusta, a Branković i Velić su uspješno vodili jedinicu do ranjavanja kada je položaj u Brčigovu izgubljen. Sve do juna '93. bataljon je ipak držao veliki dio slobodnog rogatičkog teritorija.

Strepnje

juli

Avdo Džuho nije izgledao uplašeno. "Jeste li slušali vijesti", pitao je staloženo, mirnim bezličnim glasom koji nije odavao ništa do želju da sazna odgovor na to uobičajeno pitanje. "Nije dobro", ponovio je potom, dajući tim riječima tačno onaj značaj koji bi trebalo da imaju. Dolazio je sa rastojanja od svega desetak kilometara, a kao da je dolazio sa drugog svijeta. Kretanje je ovdje već dugo najveći problem. Nema sigurnog puta, nema vremena i čak kao da je nestala i ona urođena potreba za kretanjem. Avda očito ne zanima samo jesmo li slušali vijesti. Interesira ga nešto više, nešto značajnije, hoće da kaže još pa provjerava je li vrijeme, boji se da to njegovo kazivanje ne naruši postojeće stanje, da ne nanese štetu. Zato se ustručava, raspituje za vijesti i ponavlja "nije dobro" poput starca koji je nakupio dovoljno životnog iskustva da može izgovarati jednostavne sudove, ostavljajući onima koji ga slušaju da sami pronađu poruku i otkriju ono što je htio reći.

To njegovo "nije dobro" ne odnosi se očito na vijesti, iako ni vijesti skoro nikada nisu dobre. On je htio reći nešto mnogo važnije, što ima veze sa nama, sa stvarnošću i prostorom sa kojega on dolazi. Htio nam je otkriti tajnu, ali nije mogao da je izgovori, bilo mu je teško da je prevali preko jezika, nije želio da prihvati krivicu koju ta tajna u sebi krije.

"Pali su Zupčići".

Možda je Avdo tek pomislio da to kaže, možda je zaista rekao, a možda nam je saznanje došlo samo kao što nekad biva u momentima velikih promjena ili neočekivanih dešavanja.

Dževad Kadrić se odjednom rasanio, razdanilo mu se pred očima i napustio je svježe iskopani rov kao kad mornar napušta sigurnost egzotičnog otoka i bez kompasa se otiskuje na nemirnu pučinu. U tri poslije pomoći čuli smo jedino noćnu tišinu i vlastite misli.

"Pali su Zupčići".

Danas je francuski nacionalni praznik. Šta Francuzi znaju o Zupčićima? Šta znaju o ovom nečujnom povjetarcu pored Drine i

dalekim detonacijama u ljudskoj duši, šta znaju o nama?

Hoće li Francuzi proslaviti pod Zupčića?

Mora se dočekati svanuće, mora se popričati sa ovim tek iskopanim rovom. Obuzima me ubjeđenje da su Zupčići pali samo da bi prije centralne proslave u Parizu sve bilo čisto, sve dileme i sumnje otklonjene. Sve mi se čini da su Zupčići bili velika smetnja Morillonu, bržem rješavanju problema i mirnom francuskom snu.

"Goražde nikad neće pasti", rekao je te noći u Vitkovićima Zaim Imamović.

Vitkoviće od Zupčića dijeli samo Drina. Poslije smo na radiju slušali naredbu Sefera Halilovića. Svim jedinicama koje su u mogućnosti naređeno je da krenu prema Goraždu. Znali smo da niko neće doći. Ali smo nekako vjerovali da na Misterki i u Vranskoj mahali neće popustiti, da će se Pelamovi nekako snaći, da ćemo pomoći jedni drugima. Kada nas nisu slomili onih prvih dana ne mogu ni sada kada već znamo šta treba raditi. Imamo ogromni slobodni teritorij, od Višegrada do pred Ustikolinu, ali napadi agresora su ovih dana uglavnom usmjereni na centar grada. Ukoliko bi palo Goražde odbrana po okolnim brdima ne bi više imala nikakvog smisla. Počeo bi bjesomučni lov na ljude. Strah me i pomisli kakav bi se masakr u tom slučaju dogodio. Ali, Goražde neće pasti. Drži me to uvjerenje a da ne znam zbog čega niti imam realno uporište i razumljivo objašnjenje za takav osjećaj.

Na najkritičnijim mjestima brani se svim i svačim. Fahrudin Bogunić je na autobuskoj stanici, koja je sada prva linija odbrane, pucao iz nekakve dvocjevke, ispalio obje cijevi istovremeno i poslije rekao "Gađao sam iz bestrzajca". Takvi događaji, nakon što prođu, uvijek izgledaju šaljivo i obnavljaju samopouzdanje. Nekad su mnogo veći psihološki nego stvarni efekti raznih odbrambenih naprava, bombi napunjenih ekserima, lunti (pušaka ručne izrade izrađenih od običnih cijevi) pa čak i manevarske municije. U ratu se ponekad može blefirati kao za kockarskim stolom, ali kada se pređe određena granica mora se pokazati nešto konkretno, mora se imati petlja. Goraždanska odbrana je fantastična kombinacija savršenog blefiranja i nevjerojatne hrabrosti koja nekad nalikuje na ludost i nije ništa drugo do svjesno samožrtvovanje pojedinaca. Ni u jednom dosadašnjem ratu na ovom području nije bilo takve kombinacije koja mi nekako izgleda dobitna i zato ono uvjerenje da Goražde ne

može pasti sve više dobija sigurne temelje.

Dolazak sedamdesetak ratnika sa višegradskog fronta u pomoć Goraždu pokazao je da ima i onih koji naređenja shvataju ozbiljno, da se pomoći može na svakom mjestu i u svakoj prilici. Na vijestima nema ništa o tom dolasku, a naredba načelnika Štaba vrhovne komande se ponavlja.

Juli je bio najteži mjesec tokom ratne '92. godine na goraždanskom ratištu. Bilo je kritično na obje strane Drine, tenkovi su već bili u perifernim gradskim ulicama, a u gradu je bio samo jedan ručni bacač. Na desnoj strani četnici su osim zauzimanja Zupčića neznatno pomjerili liniju i u naselju Bare zauzimanjem položaja Fakovići. Mnogo je pojedinaca u odbrani pokazalo nezamislivu hrabrost. Ako se može govoriti o presudnim momentima, jedan od njih je svakako onaj kada je Kemo Hubjer u bici na desnoj strani Drine minom iz ručnog bacača pogodio četnički tenk. To je ono što je upamćeno. Ali mnogo je bezimenih heroja dalo svoj doprinos odbrani u tim najtežim danima. Avioni nekadašnje jugovojske pogodili su u više navrata i agresorske položaje. Četnici su na Obarku ponovo imali velike gubitke. Niški specijalci su na kraju ipak doživjeli poraz.

Borci iz Prve višegradske, jedini koji su izvršili naređenje vrhovne komande, odradili su, nakon dolaska u pomoć goraždanskim borcima, dobijeni zadatak bez ispaljenog metka. Njihov dolazak, međutim, imao je mnogo veći značaj od toga. Kasnije smo saznali da su neke jedinice sa Igmana i iz Hrasnice odbile da krenu prema Goraždu. Druge su pošle pa potom odustale. Do Goražda je u julu '92. godine zaista bilo teško doći, ali je dolazak ipak bio moguć. Pokazalo se to u nastavku agresije. Pokazali su to naredni događaji. Manje grupe stigle su već idućeg mjeseca, a borci iz Goražda i Sarajeva, prolazili su čak i u vrijeme kada su bile okupirane Bjelašnica i Treskavica. Pješačenja kroz četničke položaje trajala su tada po nekoliko dana uz sva iskušenja koja su se na tim putovanjima dešavala. Prva grupa od 12 goraždanskih boraca koja se nakon pada Grepka, Rogoja i Trnova zadesila u srednjoj Bosni došla je tim putem krajem ljeta '93. godine. Tim putem se nakon jednog izlaska, vratio i Zaim Imamović pošto prethodno drugačije

nije mogao stići do Goražda, konačno tako je u Goražde septembra '94. stigla i ekipa Generalštaba zadužena za preformiranje jedinica Istočno-bosanske operativne grupe.

Zanimljivo je da je jedna grupa stigla u Goražde preko Treskavice u jeku najveće agresorske ofanzive u aprilu '94. godine i da je u toj grupi bio i doktor Safet Ćibo. On se kasnije vratio helikopterom sa generalom Roseom, a obje grupe su u dolasku uspješno prošle četničke zasjede.

Avdo Džuho je poginuo dva mejseca nakon pada Zupčića, prvog dana velike akcije za oslobađanje desne obale Drine. Duboko u neprijateljskoj pozadini, kod čajničkog sela Glamočevići. Nosio je mitraljez i bio previše hrabar. Fahrudin Bogunić je prošao mnogo velikih bitaka, rukovao je svim oružjima i redovito išao gdje je malo ko smio. Poginuo je pri kraju velike agresorske ofanzive u junu '93. godine nedaleko od Ustiprače gdje je rođen i gdje je bio jedan od najboljih nogometaša. U borbama na raznim dijelovima ratišta poginuli su i njegovi saigrači i saborci Sead Laković, Alija Selimović i Hakija Tutić. Mnogo momaka iz Goražda koji su odbranili grad u julu '92. godine nije dočekalo kraj rata, mnogi su kraj dočekali teško ranjeni. Dževad Kadrić je teško ranjen u februaru '94. godine kada je poginuo Ferid Dizdarević, zajedno sa još osam saboraca. Danas radi u Udruženju RVI u Goraždu. Kemo Hubjer je ostao u Armiji. Sve što se kaže o julu '92. godine premalo je da bi se stekla prava slika tog vremena i saznalo dovoljno o goraždanskim borcima. O svakom detalju ima mnogo svjedočenja, sa različitih mjesta isti su događaji često izgledali sasvim drugačije. Ali jedan osjećaj je uvijek bio isti, ostao je takav do kraja rata. Ljudi su se u Goraždu i na svim dijelovima goraždanskog ratišta osjećali zapostavljenim, u njima je raslo uvjerenje da su ostavljeni sami sebi i da sami moraju naći izlaz i odbraniti se. Kasniji razvoj događaja, pa čak i prva mirnodopska godina pokazali su da je to uvjerenje uglavnom imalo osnova.

Otkriće

august

Goražde je , na kraju augusta '92. ponovo rođeno. Niko u gradu nije mogao zamisliti kakav će biti ovaj dolazeći trenutak, niko nije vjerovao da na tako malo prostora na Površnici i Desanima ima toliko oružja.

Obuzima me ubjeđenje da je to oružje oduvijek bilo gore, samo ga mi nismo vidjeli. Da je to isto ono oružje kojim su gađali tokom prethodnih ratova i koje su ljudi, u svojoj naivnosti, predali sami, neke daleke ali jednako strašne godine. Opet mi je u pameti krvava rijeka i česma pored Drine, i djevojčica što među stotinama unakaženih tijela pokušava prepoznati svoga oca. Miješa se dolazeća tišina sa današnjim šumom rijeke baš kao da obećava zaštitu žrtvama i prijeti kaznom zločincima. Dolaze nova i vraćaju se stara saznanja potvrđujući teški usud da se uvijek iznova moraju rušiti zablude.

Nakon mjeseci muke, stradanja i strepnje, sve podsjeća na olakšanje. Slutnje pomiješane sa nevjericom množile su se pored Drine prethodne noći dok su kolone vozila sa Površnice, iz Podhranjena i Sopotnice gmizale uzbrdo i nestajale iza planinskog masiva. Sljedećeg dana slobodno se moglo proći velikim dijelom grada na lijevoj obali Drine. Slobodni teritorij koji je skoro četiri mjeseca podsjećao na neobični balon svezan preko sredine pa je izgledalo kao da je sastavljen iz dva dijela, odjednom je postao siguran i nekako moćan. Raširio se nakon dvije nedjelje teških bitaka i tako rasterećen ulijevao ljudima neku posebnu vrstu sigurnosti. Nigdje ta sigurnost, baš kao ni sam nagovještaj sigurnosti nemaju toliku snagu i takav značaj kao pored rijeke.

Operacija "Krug" najveća je i najznačajnija od svih bitaka na goraždanskom ratištu. Njen značaj pokazao se u punom smislu tek narednih mjeseci i godina. Prije bitke slobodni teritorij bio je skoro prepolovljen na središnjem dijelu, a četničke snage sa lijeve i

desne obale Drine bile su udaljene manje od kilometra jedne od drugih. Trebalo im je tek koju stotinu metara do centralnog gradskog trga. Skoro četiri mjeseca Goražde je izdržalo u takvom položaju isključivo zahvaljujući hrabrosti branitelja. Nakon uspješnih augustovskih akcija sve se promijenilo.

"Krug" su izvele Prva i Trideset prva drinska udarna brigada. Borbe su trajale četrnaest dana i završene trijumfalnim silaskom u grad naših jedinica preko najjačih četničkih uporišta Desana i Površnice. Akcija je izvedena na dva kraja ratišta, napadom na kote Hranjen i Oštro na jednoj, a Petibor, Trovrh i Tvičjak na drugoj strani. Oslobađanjem ovih dominantnih objekata goraždanski četnici su dovedeni u nemoguć položaj. Istovremeno uspješno je zaustavljena neprijateljska oklopno-mehanizovana kolona, koja je preko prevoja na Jabučkom sedlu krenula u pomoć njihovim opkoljenim jedinicama. Četnici su nakon teških borbi za Tvičjak ipak uspjeli da se izvuku iz obruča i, uz velike gubitke, prođu prema Rogatici. Već tada se pokazalo da je Tvičjak ključna kota sjeverno od Goražda. U junu '95. godine to je bilo sasvim očigledno. Tada je Armija Bosne i Hercegovine, u dva navrata, zaposjela sve kote na tom pravcu izuzev Tvičjaka. Veliki prostor u trouglu rijeka Drine i Prače, tada (u junu '95. godine) nije oslobođen, između ostalog, i zbog toga što je Tvičjak oba puta ostao prazan. Sa Tvičjaka se najlakše kontrolira put koji iz Goražda, preko prevoja na Jabučkom sedlu, vodi u Mesiće i Rogaticu. Tim putem četnicima je redovito dolazila pomoć.

Za razliku od '95. pomoć '92. godine nije prošla. U operaciji "Krug" ranjen je komandant Prve drinske Zaim Imamović; ranjeni su također, komandant i načelnik štaba Trideset prve, Abduselam Sijerčić-Pelam i Midhat Drljević. Mnogo je heroja koji su dali pečat ovoj akciji. Ipak, najčešće su spominjani Bekto Gacka i Enes Bezdrob. Njih dvojica su u jesen iste godine poginuli na Lijesci, u jednoj od teških bitaka na višegradskom frontu. Posthumno su odlikovani "Zlatnim ljiljanom".

Izvođenje operacije "Krug", osim činjenice da je četnicima nanesen težak poraz i da je oslobođeno oko 150 kvadratnih kilometara teritorija, pokazalo je da su na goraždanskom području, za svega nekoliko mjeseci, stasale jake jedinice, sposobne da, uz oskudno naoružanje, poraze neprijatelja. Zato je goraždanski august '92. godine početak oslobodilačkog pohoda Armije BiH. Bez obzira koliko

je Goražde nakon tog augusta imalo teških trenutaka njegova simbolika i njegov značaj za ukupni odnos snaga na bosansko-hercegovačkom ratištu je nepobitan. Borbe su tokom cijele akcije bile izuzetno teške, a osnovni plan operacije počivao je na lucidnoj zamisli komandanta Zaima Imamovića. Da nije bilo te zamisli i te akcije, sve bi bilo mnogo teže i pitanje je kako bi se događaji dalje odvijali. "Krug" je podigao moral boraca do neslućenih razmjera, omogućio iole normalan život u centru grada i snabdjeo vojsku oružjem.

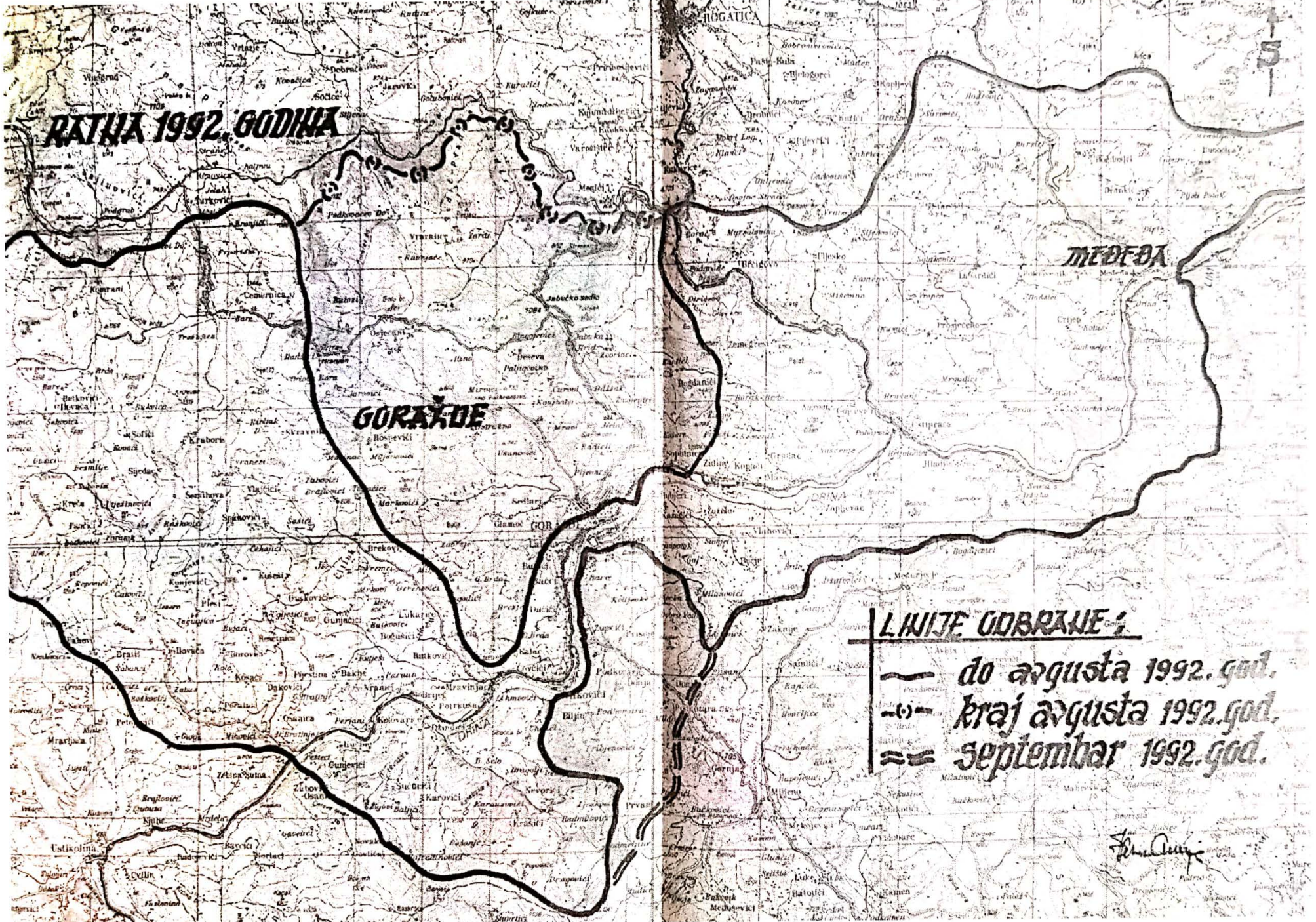
RATNA 1992. GODINA
GORAŽDE
MEDEĐA
ROGATICA
LINIJE ODBRANE:
do avgusta 1992. god.
kraj avgusta 1992.god.
septembar 1992.god.

Istina

septembar

Davno sam negdje pročitao da što si bliže ratu o njemu manje znaš. Kad čovjek konačno ude u rov, onda o ratu zaista ne zna ništa. Tada sva apstraktna znanja bivaju suvišan teret, komplicirane teorije se pojednostavljuju, a onaj uopćeni, skoro imaginarni neprijatelj postaje stvaran i na neki način surovo blizak. Sve se svodi na nekoliko jednostavnih, ali baš zbog te jednostavnosti teških postupaka.

Kada čovjek ostane sam u rovu, sve što je nekada bilo važno odjednom postaje bezvrijedno. Ne razmišlja se tada o teorijama i njihovoj primjeni, ne provjeravaju se varijante i ne rješavaju dileme. Otkriće da je u svakom postupku sadržan čitav život i da svaki pokret, u konačnom raspletu, određuje sudbinu, djeluje nekako omamljujuće. Biva poput urodene mane ili osobene crte karaktera. U pričama učesnika, samo najmanji mogući dio bitke ima realnu dimenziju, a one stotine varijanti jednostavno ostaju tek dio globalne ratne doktrine koju namćorasti oficiri uporno, a najčešće beskorisno, pokušavaju usaditi u vojničku svijest. Kada granata padne direktno u rov, otkine nogu najhrabrijem ili prospe mozak najboljem prijatelju, oficirske priče i vojnička pravila toliko su apsurdni da ne ostavljaju mjesta ni za obično ljudsko očajanje ili prezir. Nakon bitaka sve opet dobija onu neophodnu mističnu dimenziju, postaje nestvarno i čini se odviše tajanstvenim i dalekim. U isto vrijeme i na istom mjestu pojedinci pričaju o istoj bici potpuno različito. Jedni kažu da je sve završeno po planu, drugi da je akcija provaljena i da se prekida. Niko im ne vjeruje - ni jednim ni drugim. Ipak, ljudi ih uporno slušaju. Prepuštaju se tim usputnim i, ponekad zapanjujućim vijestima tek da ne poremete onu opijajuću obamrlost koju su naslijedili od prošlih generacija. Vjerujem da je ista takva obamrlost obuzela moga djeda kada su ga odveli iz njegove avlije '41. godine. Vjerujem da je i tada bio ubijeden kako će se već sljedećeg dana vratiti i nastaviti prekinuti posao. Kao što danas lokalni vojni analitičari savršeno mirno, raščlanjujući do najsitnijih detalja, iznose razloge i buduće planove, tako je i on, odlazeći, mirno razmišljao

hoće li se narednog dana prije mraka vratiti kući i obradovati djecu. Bilo je nemoguće da, s njegovim iskustvom, znanjem i godinama, nije znao kako se nakon takvih odlazaka nikada ne vraća. Zato se ona smirenost s kojom je otišao i o kojoj su mi pričali može objasniti jedino tom, generacijama taloženom obamrlošću, koja podsjeća na pritajenu tjeskobu.

Prije četiri dana u bolnici je urađeno osam amputacija. Oni koji uvijek sve znaju i koji su blizu centru zbivanja pa imaju nekakve informacije, ali nikad dovoljno blizu da te informacije budu tačne, kažu kako je sve propalo i kako nema ništa od oslobađanja desne obale Drine. Tako su pričali i prije dvadeset dana dok su borci privodili kraju akciju na drugoj strani. Poslije su se kleli kako su jedino oni znali pravu istinu, ali iz nekih, samo njima znanih razloga, morali su da je zataje. Dok mahalski vojni teoretičari razjašnjavaju zbog čega akcija oslobađanja desne obale nije uspjela, i kunu se kako su tek stigli iz najžešćeg okršaja, na drugom kraju grada narod, raspamećen pobjedničkom euforijom i prevelikim teretom slobode, ulazi u Bare, odakle su četnici, nakon 138 dana zločina, pobjegli navrat-nanos.

Nakon oslobađanja 150 kvadratnih kilometara na lijevoj obali Drine, 14. septembra počela je akcija za oslobađanje teritorija općine Goražde na desnoj obali. Uspješno je završena četiri dana kasnije. Izveli su je borci 43. i 31. drinske brigade. Razbijena su četnička uporišta na Kolijevkama, Viševicama i Biljinu, te oslobođena naselja Bare, Krsnica, Zupčići, Potkozara i još nekoliko sela. Time je cijeli teritorij općine Goražde bio slobodan. Ali u septembru je bilo mnogo teških bitaka na svim dijelovima ratišta. Borbe su vođene duž cijelog višegradskog i rogatičkog fronta, a svakodnevnih borbenih aktivnosti bilo je i na liniji prema Foči. Sama akcija oslobađanja desne obale obuhvatala je širok prostor, od sela Glamočevići u čajničkoj općini pa do Biljina nasuprot Vitkovića.

Neizvjesnost

oktobar

U nekadašnjem uredu otpravnika vozova, Pelam i Sejdić su proučavali kartu, analizirali različite varijante i, uz oskudno osvjetljenje, tražili najbolje rješenje. Dvadesetak prisutnih nije napuštala neka neobjašnjiva ležernost koja se povremeno miješala sa blagim nagovještajem strepnje. Liči mi ovo vrijeme na ono koje nisam upamtio, ali koje dobro znam iz priča starijih, na vrijeme u kojem su se ljudi od zločina skrivali tek u komšijsku bašču, na tavan ili u drugu sobu. Obuzima me strah i nikako ne mogu da vjerujem da je već sve gotovo i da neće biti nastavka. Bojim se više nego ikada da se posljednja teška iskustva olahko ne zaborave i da se ponavljanje ne nastavi do beskonačnosti. Sjenke zločina kao da lebde oko Drine čekajući povoljnu priliku i pravo vrijeme. Mislim na dolazeću zimu, na nove ofanzive i sitne ljudske slabosti. Neki su ubijeđeni da je pobjedama iz augusta i septembra sve riješeno i da je rat završen. To njihovo ubjeđenje nalikuje mi na sigurnost i ravnodušno strpljenje s kojim je otišao moj djed kada su ga odveli iz ove avlije, nalikuje na naivno, ali na neki način očajničko guranje glave u pijesak, na zablude koje ovdje klijaju stoljećima i koje nikada nisu donijele ničega dobrog. Osuđeni smo izgleda da sve te zablude još jednom proživimo. Varljivi osjećaj sigurnosti nikako nam u tome nije dobar saveznik.

U oktobru '92. godine ofanzivna djejstva izvođena su na višegradskom, rogatičkom i paljanskom dijelu ratišta. Međutim, nakon velikih uspjeha u augustu i septembru, ove akcije su zaboravljene veoma brzo, a također, nisu okončane prema početnim zamislima. Goražde je ušlo u novu etapu velike neizvjesnosti.

Umjesto dnevnika

26.11.1992.

Ovaj dan, koji je, kao i većina ostalih, počeo granatiranjem, Goraždani će upamtiti i po dolasku konvoja humanitarne pomoći u kojem je bilo 68 tona brašna, ulja i šećera. To su trenutno jedine zalihe hrane koje ovaj grad ima. Glad je odavno ovdašnja svakidašnjica. Ljudi tumaraju uokolo pokušavajući da nađu hranu za djecu, stare i iznemogle. Susreo sam jutros čovjeka iz Rogatice. Zove se Hajro i traži bar kilogram brašna da skuha kašu unucima. Dva sina su mu ostala na ratištu, ali još teže od toga pogađa ga glad njihove djece. Među hiljadama sadašnjih stanovnika goraždanske regije, djeci je najteže. Od same vjere u hrabrost branitelja ne mogu živjeti.

29.11.1992.

Relativno miran vikend na ratištu doktori goraždanske Ratne bolnice iskoristili su da, koliko je u ovdašnjim uvjetima moguće, pomognu najslabijoj i najgladnijoj djeci. Neke od njih pokušavaju otrgnuti iz zagrljaja smrti.

Nalo Jasmina iz Višegrada ima 14 mjeseci i samo 6300 grama (težine). Hajro Alajbegović iz Rogatice "narastao" je za devet mjeseci do 4,5 kilograma. Uz Mirelu Aruković, Mirnesa Nakaša i Anisu Bašić, to su djeca koja nemaju snage ni da zaplaču. U Goraždu niko ne razmišlja o dječijoj hrani. Ovdje nema ni najobičnijeg mlijeka. Sve što su ovi mali nesretnici do sada pojeli bio je crni hljeb omekšan u vodi. A nikome ništa nažao nisu učinili, ne znaju ni za kakve etničke države, tajna im je i vlastito ime, ne znaju ništa o UNICEF-u, Evropskoj zajednici i Savjetu sigurnosti, ne razlikuju ruševine od dječijih kreveta. Teško da će dočekati da čuju priče o Dječijoj ambasadi. Njihove šanse su svakim danom manje.

4.12.1992.

Žestoka artiljerijska paljba počela je jutros nešto prije 7 sati sa skoro svih četničkih uporišta na prostoru jugoistočne Bosne. Tenkovski i haubički projektili dolazili su iz pravca Rogatice i Višegrada a naročito su bili uporni čajnički četnici. Prema prvim

saznanjima, ovi napadi nisu imali naročitog efekta, a kanonada je utihnula oko podneva.

Oko podne je obavljena i juče najavljena razmjena ratnih zarobljenika - civila na relaciji Foča - Goražde. Tom prilikom u Goraždu su prihvaćeni Omer Kunduklija, Munir i Munira Kunduklija, porodica Šljivo, Halima Ćorić, Edina Hasović, Alen Đuderija, Selma i Jasenko Tafro, Merlina Hadžimešić, te novorođenčad Amre Bogdanić i Hasana Durana. Medu razmijenjenim je devetero djece starosti od šest mjeseci do sedam godina.

19.12.1992.

Počela je velika akcija jedinica Istočnobosanske operativne grupe prema Foči. Prijavilo se 950 dobrovoljaca iz 31. drinske udarne brigade, iako je ta brigada trebalo da angažuje skoro dva puta manje boraca. S druge strane Drine, iz bataljona 43. drinske brigade sa Trebeškog brda, svi su htjeli u akciju. Nije imao ko da ostane na liniji odbrane. Tako je bilo i u ostalim jedinicama. Svi su željeli u borbu, niko nije htio da izostane.

25.12.1992.

Juče je osvojeno veoma važno četničko uporište Zebina šuma, petnaestak kilometara od Goražda prema Foči. Četnicima su naneseni veliki gubici, uništeno je 49 njihovih bajti i zemunica sa po četiri ležaja.

Uslijedila je odmazda agresora i teška granatiranja civilnih ciljeva u Goraždu i okolnim naseljima.

28.12.1992.

I pored ogromnih snaga sa kojima raspolažu i napadaju, učinak četnika je u velikom nesrazmjeru sa gubicima koje imaju. Tako je juče kod Holijaka, nadomak Višegrada, uništen agresorski kamion sa sedamnaest četnika, a izvidačka jedinica iz Prve višegradske brigade ubila je na istom mjestu još trojicu. Dosadašnje iskustvo pokazalo je da nakon takvih poraza sve češće dolazi do razmirica medu pojedinim formacijama agresora, pa i do otvorenih sukoba.

4.1.1993.

Današnji izvještaj iz Goražda počinje apelom Ekrema Veljana, koji je uputio svojim sugrađanima Sarajlijama i posebno profesoru Vahidu Kljajiću, da u znak solidarnosti sa građanima ovoga grada i kompletne drinske regije, prestanu primati humanitarnu pomoć sve dok se ona ne dostavi u Goražde. Dotur pomoći i dalje mnogo više zavisi od dobre volje agresora nego od aktivnosti humanitarnih organizacija. Inače, u Goraždu se malo šta mijenja. Artiljerijskih napada bilo je tokom protekle noći, a nastavljeni su i danas. Oni se dovode u vezu sa nedavnim teškim pješačkim porazima koje su četnici imali na višegradskom pravcu, a naročito sa velikim gubicima u ljudstvu.

6.1.1993.
za "Večernji list" Zagreb

Goraždanima i izbjeglicama je, nakon 15 dana, stigao tračak nade sa novim konvojem humanitarne pomoći. Za razliku od ranijih slučajeva kada su četnici mirovali dok su vojnici Ujedinjenih naroda bili ovdje sa uporišta oko Čajniča, Rogatice i Foče tokom cijelog dana dolazili su artiljerijski projektili. Agresor je gađao minobacačima 82 i 120 mm i haubicama 155 mm. Troje civila je poginulo, a dvoje teže ranjeno. Za plave šljemove nije bilo posljedica. Napadi su nastavljeni do kasnih noćnih sati.

7.1.1993.
za "Večernji list" Zagreb

Goraždanima i velikom broju izbjeglica danas se dijeli humanitarna pomoć. Dva kilograma brašna i sto grama sira po osobi i nije bogzna šta, ali se ovdje shvata kao ohrabrenje i nagovještaj da će možda, u budućnosti, snabdijevanje biti bolje. Iako gladni, žedni, zasuti granatama, a danas i ledenom kišom, Goraždani su ipak priveli kraju prvi Turnir oslobodilaca u malom nogometu. Igralo je osam ekipa, a organiziralo ga je Sportsko društvo "Goražde". Igrano je na betonskoj podlozi, koja je jedina ostala čitava od potpuno spaljene gradske dvorane. Umjesto božićne poruke mira, Goraždanima su sa okolnih brda upućene stotine granata.

9.1.1993.
za "Večernji list" Zagreb

U Goraždu su zabilježena već četiri slučaja umiranja od gladi i hladnoće. Iako tenkovska i minobacačka paljba gotovo ne prestaje, zahvaljujući povećanom oprezu, nije bilo žrtava. Ovdje se pored aktivnosti na organiziranju odbrane ulažu natčovječanski napori ne bi li se stanovništvo zbrinulo i kako bi se, bar donekle, ublažio nedostatak hrane, lijekova, ogrjeva, odjeće i obuće. Uz to, pokušava se organizirati bilo što civilizirano uprkos svakodnevnom granatiranju.

Održano je nekoliko vrlo zanimljivih priredbi, lokalni radio svakodnevno emitira dvočasovni program, u okviru kojeg radio škola zauzima značajno mjesto. Priprema se šahovski turnir, a Sportsko društvo pokušava realizirati ideju igranja šahovskog meča putem radio amatera. Umjetnička radionica 073 okupila je nekoliko vrlo talentiranih mladih umjetnika. Rezultat njihovog dosadašnjeg rada, mahom u podrumima, je nekoliko slika i skulptura znatne umjetničke kvalitete. Mladi muzičari su, još dok je Goražde bilo pod punom opsadom, snimili dvanaest pjesama. Pripremaju se nove, a entuzijazam nadoknađuje nedostatak tehničkih pomagala i adekvatnog prostora. Nedavno je formirana redakcija novina, tako da će građani goraždanske regije uskoro dobiti svoj mjesečnik. U prostorima bivše art-galerije u toku je izložba ratne fotografije i novinskih tekstova o Goraždu.

13.1.1993.

Salko Pašić, poznati goraždanski predratni mesar, osigurao je drva svim Srbima u jednoj zgradi u centru Goražda.

15.1.1993.

Formirana je Informativna služba Istočnobosanske operativne grupe, a četnici su, ubacivanjem više diverzantskih grupa, napali selo Orahovce kod Višegrada. Pokušali su zapaliti džamiju. Imali su snažnu podršku artiljerije sa Kočarima i višegradske brane. Džamija je ostala čitava, a među četnicima je bilo deset mrtvih. Prva višegradska nije imala povrijeđenih ni poginulih.

16.1.1993.

U Goraždu je danas održana konstituirajuća sjednica Skupštine okruga koju sačinjavaju predstavnici devet općina gornjedrinskog regiona: Čajniče, Foča, Goražde, Han-Pijesak, Kalinovnik, Rogatica, Rudo, Sokolac i Višegrad. Za predsjednika Skupštine izabran je Hadžo Efendić.

Posljednjih dana najteže je na ratištu oko Ilovače. Tenkovskim i minobacačkim projektilima četnici gađaju civilne ciljeve u svim selima na ovom području. Za samo pola sata kuću Fadila Muslića pogodilo je šest tenkovskih granata. Kod Višegrada, u predjelu Orahovaca nije uspio pokušaj helikopterskog desanta agresora.

U gradu je sinoć ipak održano Veče revolucionarne pjesme i humora, što su ga organizirali ljudi vični kulturi iz Prve višegradske brigade. Preko hiljadu gledalaca bilo je u dvorani koja ima 612 stolica.

22.1.1993.
za "Večernji list" Zagreb

Desetine agresorskih vojnika izbačeno je iz stroja u teškim borbama koje su borci Istočnobosanske operativne grupe na dijelu višegradsko-ruđanskog ratišta vodili cijelu prethodnu noć i jučerašnji dan. Tačan broj ubijenih neprijateljskih vojnika još se ne zna. Uvidom u zaplijenjenu dokumentaciju, utvrđeno je da ih je bilo iz Valjeva, Kraljeva i Prokuplja. Borci Prve višegradske, Prve drinske i ostalih jedinica sa ovog prostora potpuno su razbili dijelove četničkog Drinskog korpusa. Uništena su uporišta u Donjoj i Gornjoj Strmici i u Strgačini, tridesetak kilometara istočno od Goražda. Zaplijenjena je velika količina streljiva i mnogo borbene tehnike. Linija odbrane pomjerena je na ovom pravcu sedam kilometara u korist branitelja.

23.1.1993.

Preko 30 odsto površine općine Rudo oslobođeno je u posljednja tri dana, a linije odbrane pomjerene su skoro 20 kilometara. Osim toga, razbijena su neprijateljska uporišta Čaćice i Stražbenice

u predjelu Drinska, na višegradskom dijelu ratišta. Uzalud je četnicima stizala pomoć svježih snaga, uzaludni su bili i letovi helikoptera; na vrlo teškom terenu u kanjonu Lima borci Armije RBiH hrabrošću su nadomjestili nedostatak tehnike. Do ovih momenata pouzdano se zna da je za proteklih borbi uz 24 zarobljena bilo i najmanje 15 poginulih četnika. Neki su sa visokih litica skakali u Limsko jezero koje je kod Strgačine bilo zaleđeno. Jedan od branitelja je poginuo, a četiri su ranjena. Dijelovi neprijateljskih snaga nalaze se u okruženju i pokušavaju da se tokom noći izvuku iz obruča.

25.1.1993.

Tokom posljednja četiri dana na drinsko-limskom ratištu likvidirano je 35 četnika. Računajući 24 zarobljena, te veću neprijateljsku grupu koja se izvlači iz okruženja, biva jasno otkuda toliki bijes u njihovim redovima i danonoćno granatiranje civilnih ciljeva. S druge strane, iz Srbije dolaze svježe snage. Iz Priboja je u Bosnu i Hercegovinu ušla oklopno-mehanizovana kolona. Jedan njen dio upućen je na prostor višegradske, a drugi rudanske općine. U popodnevnim satima dio koji je ušao na rudanski prostor već je uveden u borbu. Napadnuti su naši položaji kod Strmice.

Na drugoj strani ratišta borci iz jednog od interventnih odjeljenja 43. drinske brigade ubili su dvojicu i ranili jednog četnika na preko 1300 metara visokom Vijogoru. Oni su imali ključnu ulogu u osmatranju i navođenju projektila agresorske artiljerije na velikom području slobodnog teritorija.

Jedna manja formacija iz sastava Prve rogatičke brigade likvidirala je u selima Karačići i Gladanovići, kod Rogatice, pet neprijateljskih vojnika, a da nije imala gubitaka.

U posljednjim borbama kod Strmice i Strgačine zaplijenjena je velika količina borbene tehnike: četiri minobacača 82 i tri 120 mm, dva brdska topa 76 mm, samohotka 76 mm, praga M-53, haubice 105 i 152 mm, protuzrakoplovi top 20 mm, tri protuzrakoplovne strojnice 12,7 mm, dvije kampanjole i dva putnička automobila. Uzeto je obilje pješakog naoružanja i streljiva, te 1184 granate raznih kalibara. Zaplijenjeno je i vozilo sa uređajima veze, dok je znatna količina naoružanja i tehnike uništena.

Veliki doprinos ovom uspjehu dali su Rašid Sobo, Mirsad

Dragolj - Mena, Ramiz Nuhanović i Ibrahim Kabaklija.

Peterica ranjenih agresorskih vojnika, koji su zarobljeni, zbrinuti su u ratnoj bolnici. I sami su bili iznenađeni korektnim odnosom kako ljekara tako i goraždanskih boraca.

Bitka kod Strgačine jedan je od najvećih i najbriljantnijih uspjeha naših boraca na kompletnom goraždanskom ratištu, sigurno najveći u 1993. godini. Vodili su je Zaim Imamović i Ahmet Sejdić. Četverica heroja koje sam pomenuo u tekstu napisanom za zagrebački "Večernji list" 25. januara '93. imali su različite sudbine u nastavku rata. Rašid Sobo, koji je tada bio načelnik Štaba Prve višegradske brigade, otišao je krajem godine preko Grepka, Treskavice i Bjelašnice u Sarajevo. Danas je u komandi Prvog korpusa.

Mirsad Dragolj je još u Goraždu. Teško je ranjen, a u onoj velikoj ofanzivi, aprila '94. zaprijetio je dizanjem u zrak Fabrike azotnih jedinjenja u Vitkovićima. Ramiz Nuhanović - Ramga prošao je sve teške bitke na ratištima oko Goražda. Ostao je u Armiji i jedan je od dobitnika "Zlatnog ljiljana" na goraždanskim prostorima. Ibrahim Kabaklija - Čimbur dobio je "Zlatni ljiljan" posthumno. Poginuo je nepuna tri mjeseca nakon bitke kod Strgačine u jednom od brojnih kontranapada na Zaglavak. Na video kaseti ostao je snimak kako se Čimbur vraća iz Strgačine natovaren municijom, tromblonima. Ostao je upamćen kao momak koji nikada nije upoznao strah. Prije Čimbura poginuo je i njegov brat Nermin, koji je, također, odlikovan "Zlatnim ljiljanom". Zakir Jamak, njihov prijatelj i kasniji komandant 851. lahke brigade, ispričao mi je da je Nerminov tek rođeni sin umro od gladi i hladnoće u onim najkritičnijim danima s kraja '92. i početka '93. godine.

29.1.1993.

"Crveni križ" u Goraždu više nema hrane, a do sada je brinuo o 1300 prognanika, među kojima je dvadesetoro djece do godinu dana. Pravo je čudo kako su se ovi ljudi i do sada prehranili. Ništa bolje stanje nije ni u goraždanskoj Ratnoj bolnici, niti u domaćinstvima. Ipak zahvaljujući dobrim ljudima, danas je na području Vranića, Džindića i Potrkuše skupljeno nekoliko desetina

litara mlijeka za najmlade i najugroženije. Urađeno je to u veoma teškim uvjetima, uz stalna granatiranja.

Juče je na prostoru Gakova i Bratiša izveden jak pješački napad agresora. Bio je usmjeren prema džamiji u Ilovači, ali je odbijen. Borci iz Prve višegradske su u sukobu sa četničkom izvidnicom ubili jednog, a izviđačka grupa iz jedinice Ferida Dizdarevića ponovo na Vijogoru više četnika. Vijogor je inače poznat po tome što su se na njemu nakon prošlog rata četnici krili sve do 1957. godine.

31.1.1993.

Sedam mrtvih i jedanaest ranjenih civila bilans je cjelodnevnih artiljerijskih napada agresora na gornjedrinskoj regiji. Napadi su počeli nešto prije šest sati sa uporišta na Zaganovićima i Mokrom lugu, kod Rogatice, nastavljeni tokom prijepodneva sa Nekopa i Previle na fočanskom, Kočarima na višegradskom, te Prevrzme i Glamočevića na čajničkom pravcu. Ispaljeno je više stotina granata. Zatišje je, istina veoma kratkotrajno, nastupilo oko podne. Čim su se ohladile cijevi artiljerijskih oruđa, paljba je nastavljena svom žestinom. Već 36 sati prognanici koji su smješteni u "Crvenim križu" nisu dobili ništa za jelo.

3.2.1993.

Goraždani su prije tačno 22 dana dobili po pola kilograma brašna. Niko ne zna kada će doći nova pošiljka. Dvije bebe su umrle od gladi.

5.2.1993.

Borci Prve drinske brigade odbili su napad duž linije odbrane Nišani - Žigovi - Zubovići. Ubijeno je 15 četnika i zaplijenjena velika količina naoružanja. Uslijedila je odmazda i granatiranje civilnih ciljeva.

7.2.1993.

Goražde ponovo broji mrtve; ne od granata, od gladi.

10.2.1993.

Već četvrti konvoj humanitarne pomoći nije stigao u Goražde. I ovaj je kao i svi prethodni zaustavljen u Rogatici. Glad se razmahala. U Goražde nisu stigli ni lijekovi mada je u nekim sredstvima informisanja objavljeno drugačije. Odavde je ponovljen apel svim građanima naše zemlje da odbiju primati humanitarnu pomoć u znak solidarnosti sa građanima istočne Bosne.

11.2.1993.

Poginuli su Timka Šišić, Sabahudin Kurt, Safet i Paša Korjenić. Granatiranje je počelo rano jutros. Iluzorno je nabrajati sva uporišta sa kojih agresor gađa. Umrli su Meho Dučić, Hilmo Ušanović i još petero djece.

12.2.1993.

Narod Goražda osjeća duboku zahvalnost prema građanima Sarajeva, koji su u znak solidarnosti s ovim ljudima odbili primiti humanitarnu pomoć.

15.2. 1993.

Pet naših boraca je poginulo, a sedam ranjeno u teškim borbama proteklih dana na području čajničke općine. Neprijatelju su naneseni ogromni gubici. Ubijeno je najmanje 35 četnika, više je ranjenih, a ima i zarobljenih. Uništeno je skladište municije i tenk T-34 na Kozari, zatim PAT 20-mm, PAM i mnogo lahkog naoružanja. Velika količina je zaplijenjena. Naše snage kontrolišu polovinu čajničke općine. Velike uspjehe u neprijateljskoj pozadini postigle su jedinice kojima su komandovali Ferid Dizdarević i Nihad Klinac.

22.2.1993.
za HINU

Jutros je u Goraždu osvanulo sedamnaest svježih humki. To su nove žrtve gladi koja na ovom području vlada već mjesecima. Većina od sedamnaest posljednjih žrtava stradala je na planini Kacelj, idući po hranu kroz snježne smetove i četničke položaje.

Genocid nad bošnjačkim narodom počeo je i na prostoru tzv. Jugoslavije. Nakon što je prije nekoliko dana spaljeno selo Kukurovići u pribojskoj općini, čajnički četnici su, poslije poraza na ratištu, prešli u Crnu Goru i iz sela Bunguri (općina Pljevlja) odveli starce i djecu. Među zarobljenima su osamdesetogodišnji Osman Bungur, sedamdesetogodišnje Sevda i Lemka, Vezira stara 85 i Devla 65 godina. Ostali zatočeni iz porodice Bungur su djeca od 18 mjeseci od pet godina i jedna slijepa djevojka, ukupno jedanaestero. U zamjenu za njih agresor traži četnike zarobljene u posljednjim borbama oko Čajniča. Zahtijeva, osim toga, da se razmjena obavi u selu Trpinje, duboko u njihovoj pozadini. Mnogo više od toga ipak zabrinjava odbijanje zvaničnih crnogorskih vlasti da zaštite svoje građane.

24.2.1993.

Glad, velika hladnoća i nevrijeme u posljednja tri dana uzrokovali su smrt dvanaest osoba. Ljudi sve više postaju statistički pokazatelji. Umjesto humanitarne pomoći, ovdje i dalje redovito stižu jedino granate.

2.3.1993.

Prošle noći nad Goraždem su prvi put letjeli transportni avioni, ali humanitarni tovar nije izbačen. Količina humanitarne pomoći dovezena, nakon 44 dana pauze, kopnenim putem dovoljna je za jednodnevne potrebe. U grad je jutros stiglo desetak stranih novinara i fotoreportera.

4.3.1993.

Beba koju je rodila žena silovana prošlog ljeta, tokom četničkog divljanja u Foči, smještena je u Ratnoj bolnici. Majka je ponovo u šoku i iznova preživljava teške traume.

3.5.1993.
za Televiziju Slovenije

Blizu petnaest hiljada ljudi provelo je nekoliko proteklih noći na brdima iznad Goražda čekajući pomoć iz zraka. Otkako je početkom marta počela akcija "Padobran", prvi put je uspješno izvedena prije dva dana. Danas u Goraždu boravi i gospodin Larry Hollingwort iz UNHCR-a. Stigao je kasno sinoć, sa konvojem koji je dovezao stotinu tona hrane. Zajedno sa onim što je dopremljeno avionima, to je ipak dostatno tek za dva do tri dana.

Četnička ofanziva na slobodnu teritoriju ne jenjava. Mada je na Orahovcima kod Višegrada uništen tenk i samohotka 90 mm, te izbačeno iz stroja više četnika, agresor uporno napada prema komunikaciji Višegrad - Ustiprača - Rogatica, nastojeći da je zauzme i tako Pale najkraćim putem poveže sa Srbijom. Nakon pregrupisavanja u ovim napadima učestvuju iste jedinice koje su nedavno počinile zločine oko Srebrenice. Znatan je broj rumunskih i ruskih plaćenika.

5.5.1993.

Meša Popovača (Džaferović) donio je sa Grepka u Goražde vreću i po brašna. U svom goraždanskom paklu ima još primjera nevjerojatne ljudske upornosti i izdržljivosti. Dvadesetšestogodišnji Izudin Terović donio je 76 kilograma. Grebak je od Goražda udaljen 79 km, snijeg je bio dubok, a temperatura minus 15. Terović ima četvero djece i to što je on donio bila im je jedina hrana sve zimske mjesece. Mnogo je međutim, djece, starih i iznemoglih koji u porodici nemaju nikoga snažnog poput Izudina Terovića.

Tokom jednog čekanja dostavljanja pomoći padobranima, ubijen je Omer Bičo. Njegovo tijelo pronađeno je naknadno. Meho Delić se ubio još prošle godine. Strahoviti psihološki pritisak kojem

su izloženi svi ljudi ovdje nisu mogli izdržati ni Suljo Agović i Sulejman Sirbubalo. Do sada je 36 očajnika prekratilo sopstveni život. Larry Hollingwort ne zna ništa o tome. On šeta Bosnom s ubjedenjem da dobro radi svoj posao.

Ovo je dio iz četiri kartice dugog teksta koji sam početkom maja '93. posalo "BH danima". Ne znam je li objavljen.

7.5.1993.

Osnovni prehrambeni artikal ovog proljeća u Goraždu je kopriva. Interesantno je da zadnjih dana ovdje nema golubova. Da li ih je instinkt upozorio da bi mogli biti pojedeni ili je u pitanju nešto drugo, teško je reći. Čak ni u Drini nikada nije bilo manje ribe. Ali nešto drugo trenutno pritišće ljude u Goraždu. Od početka rata do šestog maja ove godine 38 ljudi je počinilo samoubistvo. Znatno je više onih koji su pokušaj samoubistva preživjeli. Ubijaju se roditelji ne mogavši gledati kako im djeca umiru od gladi, ubijaju se ljudi iz straha pred sutrašnjicom. Pojava uzima maha i vjerojatno se u skorije vrijeme neće zaustaviti.

Na odsustvo golubova upozorio me Mehmed Ćulov. Zaista sve proljetne i ljetne mjesece '93. godine, u vrijeme velike gladi, u Goraždu nije bilo golubova.

10.5.1993.
za Televiziju Slovenije

Dževad Bujak i tri, zasad neidentificirane osobe poginuli su, a osamnaestogodišnji Ahmet Herenda teško je povrijeđen. Pogodila ih je skoro tonu teška paleta sa američkim "lunch" paketima dok su sa još dvadesetak hiljada sugrađana, prošle noći čekali spasonosne "pošiljke s neba". Oni su prve žrtve dostavljanja humanitarne pomoći Goraždu zračnim putem. Bez obzira da li će ih buduće statistike evidentirati kao žrtve gladi ili nesretnog slučaja, ostaće zabilježeno da četnici u vrijeme njihove pogibije kopnenom konvoju UNHCR-a nisu dozvolili da uđe u Goražde. Iako je strah primjetan,

ovdje svi ipak očekuju noć. nadajući se da će baš oni biti sretnici do kojih će doći neki od paketa. Ukoliko ponovo bude žrtava, to nikoga neće obeshrabriti.

10.5.1993.

Konačno je slomljena trodnevna četnička ofanziva na paljanskom dijelu fronta. Četnici su na popištu ostavili četvericu poginulih. Nakon toga su granatama ranili šest civila. Među braniteljima nije bilo poginulih. Ovdje su ljudi, međutim, sve zabrinutiji zbog vijesti o sukobima postrojbi HVO-a i jedinica Armije RBiH u Mostaru. Neizvjesnost povećava i iščekivanje šta će se dogoditi nakon agresorske ofanzive na Žepu. Želja žitelja goraždanske regije je da se planovi UN o zaštićenim zonama počnu ostvarivati prije nego se u Goraždu ponovi srebrenički i žepački masakr.

11.5.1993.

U Goraždu je pokrenuta akcija da se bivša premijerka Velike Britanije Margarette Tacher proglasi počasnim građaninom Goražda.

Kolona

19.5.1993.

Proteklih nedjelju dana nisam napisao nijedan izvještaj, nijedan novinski tekst. Proveo sam to vrijeme u potrazi za hranom zajedno sa još nekoliko stotina ljudi. Bilo nas je svih uzrasta, zanimanja i fizičkih sposobnosti, bilo nas je raznih političkih opredjeljenja, vjernika i ateista, i svi smo bili gladni. Prepješačili smo skoro dvije stotine kilometara. Trebalo je stići iz Goražda i okolnih sela u dolini Drine do prvog slobodnog teritorija, trebalo je savladati masiv Jahorine i još nekoliko visokih prevoja, doći do ispod Igmana i Bjelašnice i usput se nadati da put ne bude uzaludan.

U povratku, pješačio sam 17 sati noseći ruksak težak 44 kilograma. Prešao sam za to vrijeme tek polovinu puta. Imao sam sreću da, zajedno sa još nekoliko ljudi, ostatak pređem u starom kombiju. Sve izgleda mnogo lakše kada se pješačenje ostavi iza sebe, kada se zaborave potoci i vododerine, litice i provalije, kozije staze, brisani prostori i četnička uporišta. Uvijek se ide kroz mrklu noć, bez glasa, bez šapata, sa stalnom strepnjom, stravičnim umorom i tankom nadom da će se stići do kraja. A kraj je kod kuće, nekome bliže, drugom dalje. I tamo čekaju gladni, roditelji ili djeca, ranjeni ili bolesni. Ide se uglavnom iznad 1500 metara nadomorske visine. Surovi obronci Gole Jahorine uvećavaju stravičnost prizora. U praskozorje se na olimpijskoj ljepotici naziru radari i četnički bunkeri. Gore svjetla u hotelima i kao da vraćaju neko davno vrijeme. Godina '78, dubok snijeg, mnogo vjetra i partija preferansa u hotelu "Jahorina".

Žulja me ruksak, ubija žeđ, krvare leđa, a nigdje vode, nigdje ništa osim straha i napora, osim patnje i sumnje. Smreke i tek poneka bukva slab su zaklon od paljbe sa četničkih uporišta. Grme PAM-ovi i PAT-ovi, gađaju nasumce.

Ponekad izgleda da se vrtimo ukrug. Onda kolona stane. Jadna, umorna, pogrbljena, pretovarena. Svako sa svojim mislima i željama. Počinju haluciniranja, gubi se dah, mnogi nemaju snage da nastave. U tim momentima postoji samo jedan čovjek koji kolonu može pokrenuti. Hasan Turčalo, 45 godina, bivši đak pješak, bivši

učitelj, nekoliko godina gastarbajter, profesor istorije, direktor osnovne škole, otac četvero djece, strastveni lovac, borac, veliki ratnik, komandant. Proveo je iz istočne Bosne nebrojenu masu izbjeglica, doveo u Goražde prve hirurge, donio prve lijekove, prve naredbe viših komandi, organizirao odbranu, nabavljao municiju, prenosio ranjenike, komandovao jedinicom, osposobljavao vodiče za duga i teška putovanja izmedu Igmana i Goražda.

Blato je do koljena, a bar polovina kolone ima šuplje čizme, poderane opanke, patike ili cipele, bar polovina ima zakrpljene čarape, bar polovina nije ništa pojela protekla dva dana. Niko nije spavao već tri noći.

Tempo je ubitačan. Ovdje se odavno sve mjeri brašnom. Sasvim je nebitna poneka konzerva, rijetke nove čizme, deterdžent, luk, krompir, pa čak i ulje i šećer. Ko nije donio brašno, kao da nije ni išao, kao da nije prepješačio sve te kilometre, ko nije donio brašno uzalud je rizikovao i trpio. Onoga dana kada u Goraždu bude dovoljno brašna ovo će biti sretan grad u kojem će živjeti skromni i zadovoljni ljudi. Do tada, ponavljat će se noćna putešestvija i ljudi će pješačiti stotine kilometara izlažući se stravičnim iskušenjima samo da bi preživjeli i prehranili najbliže.

21.5.1993.

Danas je jedan od ribolovaca sa mosta u centru grada ulovio ćesiku, ribu iz porodice šarana, tešku dva kilograma. Kuriozitet predstavlja podatak da je riba uhvaćena na vještačku leptiricu, a niko do stotinjak prisutnih ne sjeća se da je ova vrsta ribe ikada uhvaćena na takav mamac. Bit će da su i u ribljem svijetu nezapamćena ratna razaranja izazvala krupne poremećaje.

24.5.1993.

Agresor je artiljerijskim projektilima sa uporišta oko Rogatice ubio dvije i ranio četiri osobe u Goraždu. Ubijeno je jedno dvogodišnje dijete. Juče u 14 sati na prevoju Kozara, između Goražda i Čajniča, razmijenjeno je dvanaest civila. Među razmijenjenim je pet Bošnjaka državljana Crne Gore. Svi su članovi porodice Bungur iz općine Pljevlja, koje su čajnički četnici zarobili u februaru ove godine kod njihovih kuća u Bukovici. Oni, uz blagonaklonost crnogorskih vlasti, etnički čiste prostor Crne Gore uz granicu sa Bosnom i Hercegovinom.

Sutra je 25. maj. Odavno smo navikli da je dvadeset peti maj Dan mladosti. Od prošle godine, dvadeset peti maj je za građane Rudog datum početka agresije. Tog dana zapaljena je prva bošnjačka kuća i ubijen prvi Bošnjak na rudanskoj općini. Suad Kurtić je imao dvadeset jednu godinu i nije bio kriv. Egzekutor je bio Momir Savić iz sela Čaćice, koji je nakon tog počinio niz zločina po selima oko Rudog i Višegrada.

Ali i ovdje je odbrana sve uspješnija. Komandant bataljona "Lim" Hajrudin Lagumdžija, njegov zamjenik Šerif Zuko, te ponajbolji među borcima Salko Peljto, Asim Omeragić i Senad Zuko odavno su prekaljeni ratnici. Stasali su u borbama u kojima je njihova jedinica imala 29 poginulih i 44 ranjena borca. Stigli su i da se brane i da napadaju, da oslobađaju teritorij. A još nisu dobili nijedne čizme, nijednu uniformu. Logistika im je bila i ostala najveći problem.

27.5.1993.

Već treći dan traju žestoki artiljerijsko.pješački napadi agresora na položaje Prve rogatičke i Prve višegradske brigade. Nekoliko puta napadali su kod sela Šljivno i Trnovo. U napadima učestvuju jedinice koje su prebačene sa srebreničkog ratišta. Juče je u Ratnoj bolnici potrošena posljednja boca kisika. Nema više ni nafte. Održan je sastanak organa okruga i općine na kojem se raspravljalo o najaktuelnijim problemima.

28.5.1993.

Jutros, nešto prije 4 sata, počeo je opći napad agresora na prostore goraždanske regije. Neprijatelj je pokušao pješački proboj u predjelu sela Starčići, nekoliko kilometara jugoistočno od Rogatice. Za sada se jedino zna da se vode ogorčene borbe, da gubitaka ima na obje strane i da branitelji drže položaje.

Teške borbe vode i jedinice iz sastava Prve i Trideset prve drinske brigade. Četnici su pokušali proboj i na liniji Trovrh - Tvičjak - Jabučko sedlo.

Samo na području sela Dub, na granici višegradske i rogatičke općine, branitelji su ubili šest i ranili desetak četnika.

29.5.1993.

Dvanaest bošnjačkih sela potpuno je razoreno ili spaljeno tokom protekla dva dana žestoke četničke ofanzive na goraždanskom ratištu. Samo danas na ovaj prostor palo je preko pet hiljada granata. I dalje je najdramatičnije na rogatičkom pravcu. Poginulih i povrijeđenih ima na sve strane. Oko 15 sati četnici su pojačali napade. Hiljade je novih beskućnika. Niti ima ko da ih zbrine, niti ih je moguće izvući sa poprišta ove drame. U predjelu sela Dubac i Milatkovići, na granici rudanske i čajničke općine, uvedene su nove jedinice agresora iz tzv. Jugoslavije. Oko 21 sat teške borbe vode se u okolini Ustiprače. Ne znam šta se sve može dogoditi do sljedećeg javljanja.

Dvadeset devetog maja '93. godine poslao sam osam izvještaja Televiziji BiH i dva Televiziji Slovenije. Slao sam ih sa nekoliko lokacija. Bilo je već tada potpuno izvjesno da će Ustiprača i Mededa pasti i da već treba razmišljati o liniji odbrane bliže gradu. Tokom povlačenja sa višegradskih i rogatičkih sela, zapamćeni su primjeri izuzetne hrabrosti i požrtvovanja naših boraca. Gubitak teritorija u ovoj neprijateljskoj ofanzivi može se tumačiti na različite načine, ali ostaje činjenica da smo imali premalo i boraca i oružja da bismo odbranili prostor koji smo kontrolirali. Neprijatelj je bio odviše nadmoćan. Sve ostalo je bilo pitanje vremena.

31.5.1993.
za TV Slovenije

Jedanaest boraca Armije RBiH poginulo je, a trideset četiri su ranjena u teškim borbama oko Ustiprače i Međede. Gubici neprijatelja nisu poznati, ali je sigurno da ih je više desetina ostalo na poprištu. Tokom protekla tri dana zapaljeno je 18 bošnjačkih sela. Očigledno je da Ustiprača i Međeđa doživljavaju sudbinu Cerske i Konjević-Polja. Najavljena petočlana ekipa promatrača Ujedinjenih naroda još nije stigla na slobodni teritorij Goražde. S obzirom na žestinu borbi koje se ovdje vode, teško da će uopće stići.

Nekoliko hiljada ljudi ostalo je bez krova nad glavom. Medu civilima je mnogo stradalih. Od jutros je dramatično i na ostalim pravcima goraždanskog ratišta.

13,30 h

Hrušanj iznad Ustiprače je osamnaesto bošnjačko selo koje je zapaljeno. Nema više ni Mrgudića, Prosječena, Vrapče, Hodžića, Pliješi, Karšića, Ravne njive, Smajića, Kadrića, Dolaša, Salihovića, Hodžića, Lubardića. I danas se vode teške borbe iznad Ustiprače. Otpor branitelja je žestok, ali četnici, i pored velikih gubitaka, ne odustaju od ofanzive. Sve je jače granatiranje i na paljanskom dijelu fronta, a u predjelu brda Prvanj agresor je pokušao pješački proboj.

23,30 h

Protiče najteža i najduža noć na ratištima oko Goražde od početka agresije. Prije sat vremena stigao sam iz Ustiprače.

Tamo su prizori stravični. Još je teže u Mededi. Nakon što je linija odbrane probijena i na ovom pravcu, evakuacija civila odvija se u nemogućim uvjetima. Na lijevoj obali Drine, između Ustiprače i Međeđe, gori sve što se može zapaliti. Ovo je najduža noć u historiji ovog naroda, ovo je noć u kojoj počinje sistematsko ubijanje desetina hiljada ljudi, noć koja će ostaviti mrlju na savjesti svjetske diplomatije, Evrope i Klintonovog kabineta. Sve su žešći napadi četnika na čajničkom pravcu. Iz Međurječja napadaju položaje branitelja i Prolazu i Pribišićima. Teška granatiranja preživljava selo Džuhe. Četnički general Milovanović vezom izdaje naređenja potčinjenima. Pukovniku Đeriću i izvjesnom Živanoviću daje odriješene ruke za nastavak masakra. Živanović se hvali kako je likvidirao trideset civila. Objašnjava pritom kako su neki ostali bez imalo kose na glavi. Milovanović razgovara i sa Grubačom. Živanović objašnjava kako će poklati zarobljenike.

1.6.1993.

13,30 h

Dogorijevaju ostaci džamije u selu Brda iznad Ustiprače. Trideset i osam bošnjačkih sela zapaljeno je u posljednja četiri dana. Masa izbjeglica iz Međeđe i Ustiprače još pristiže u Goražde. Po ulicama su i parkovima u gradu koji već 13 mjeseci nema struje i vode.

14,45 h

Devetnaest boraca Armije RBiH poginulo je, a preko pedeset ranjeno u borbama protiv četiri agresorska korpusa. Četnici su imali desetine poginulih i ranjenih, ali njihovi napadi ne jenjavaju. U borbu uvode nove snage. U Goraždu je u toku sastanak svih organa vlasti. Komanda pokušava konsolidirati nove linije odbrane prema Rogatici i Višegradu. Ni traga od najavljenih promatrača UN. Granate padaju po centru grada.

23,30 h

Daleko je Goražde od New Yorka i Geneve. Još je dalje Međeđa. Četnici su danas ušli u ovo mjesto i stigli do prvih kuća u Ustiprači. Novih žrtava ima na svim dijelovima ratišta. O brojkama

je u ovoj situaciji zaista nezahvalno govoriti. U pitanju su ljudski životi, a ne statistički pokazatelji iz njujorških i ženevskih kabineta. Promatrači, naravno, još nisu stigli. Zato su četnicima stigla nova pojačanja iz Užica. U ljudstvu i tenkovima.

2.6.1993.

Goražde sve više liči na masovnu grobnicu hiljada ljudi. Četničke trupe ušle su u Ustipraču i Međedu. Oba mjesta su sistematski opljačkana, a potom spaljena. Izgorjelo je osamdeset stanova, dvije stotine privatnih kuća, dvije škole, dvije džamije, nekoliko društvenih i privrednih objekata. Iako su mu, samo na višegradskom pravcu, uništena tri tenka i ubijeno preko pedeset vojnika, agresor pojačava napade. U Goraždu je sve više prognanika i ranjenika. Nema lijekova, kisika, nema smještaja. Spaljeno je četrdeset i jedno bošnjačko selo.

Piloti NATO-aviona izvijestili su svoju komandu o teškim borbama sedam kilometara sjeveroistočno od Goražda i o velikim vatrama. Te vatre su uzrokovane novim paljevinama. Ovom narodu više ne mogu pomoći nikakve "papirnate" rezolucije, a ni česti preleti NATO-aviona. Sve je više poginulih i ranjenih. Bolnica je prebukirana pa su po podrumima pojedinih zgrada formirane improvizirane ambulante. U bolnici nema lijekova, kisika, sanitetskog materijala, potrošene su i posljednje zalihe nafte. U Goraždu su zabilježeni novi slučajevi umiranja od gladi. Akcija "Padobran" izvedena je već dva puta uspješno, ali na područje sela Kaoštice, dvadesetak kilometara istočno od Goražda, koje je agresor okupirao na početku ove ofanzive.

3.6.1993.

Zapaljeno je još jedno bošnjačko selo. U plamenu su nestale Džuhe, na tromeđi općina Goražde, Rudo i Čajniče. Goraždanska drama ulazi u sljedeću fazu. Svježe snage agresora grupišu se na čajničkom i ruđanskom pravcu i sve su bliže gradu.

Preživjeli iz sela Kaoštice od sada svoje mjesto nazivaju "Klintonovo groblje", ogorčeni zbog neodlučnosti, sporosti i nesposobnosti američke administracije da zaštiti civile. U Kaošticama i

okolnim zaseocima stradalo je mnogo ljudi. Samo jedna granata ubila je u selu sedmero civila.

Izuzetno je teško na linijama odbrane Trebeškog brda. Četnici napadaju kompletnu liniju odbrane 31. drinske udarne brigade. Pod snažnom artiljerijskom vatrom je područje od Grada preko Trovrha i Tvičjaka do Jabučkog sedla. Prema nepotpunim informacijama, agresor je zarobio desetak civila. Kod sela Pribišići efikasno je odbijen pješački napad agresora, a kod Bogaljevića mu je uništena veća diverzantsko-izviđačka grupa. Nakon toga je uslijedilo teško granatiranje grada. Ranjeno je troje civila, među njima jedan petogodišnji dječak. Svi su u kritičnom stanju. Detonacije odjekuju i pred ponoć, u momentu slanja ovog izvještaja.

5.6.1993.

U današnjem cjelodnevnom granatiranju Goražda ubijeni su Almas Džafić, Nevenka Stojanović i njen petogodišnji sin Miroslav, i, također petogodišnjak, Almir Bezdrob. Dvadeset osoba je ranjeno, dvanaest mlađih od deset godina. Ranjena su i četiri borca Armije RBiH. Smjenjuju se strahovita granatiranja i pokušaji pješačkih proboja. Zapaljeno je još jedno bošnjačko selo - Seoca, tri kilometra udaljeno od Ustiprače. Ljekari Ratne bolnice bore se za život petogodišnjeg Elvira Praša, šestogodišnjeg Nedžada Ražanice i sedmogodišnjeg Rama Pilice.

Deset hiljada prognanika sa područja Ustiprača i Međeđe već osmi dan nalaze se na ulicama ili u šumama bez ičega. Prema armijskim izvorima, u jučerašnjim borbama kod sela Džuhe i u predjelu Careva guvna ubijeno je 14 četnika. Napadi su i pored toga sve jači. Očigledno da je usvajanje Rezolucije 824 Savjeta sigurnosti uvjetovalo njihovo intenziviranje.

6.6.1993.

Jutros je u Goraždu ubijeno troje civila (jedan osmogodišnji dječak). Sedam ljudi je ranjeno. Artiljerijska kanonada i danas je žestoka. Napadnut je kompletan prostor na desnoj obali Drine. Na meti su položaji branitelja oko Medene glavice, Careva guvna, Prvnja, Trebeškog brda. Na udaru je i gradsko jezgro. Smjenjuju se

artiljerijski sa pješačkim napadima. Uz dramu na ratištu, ništa manja drama ne odvija se ni u Ratnoj bolnici. Među trideset ranjenika koje su u bolnici primili juče i jutros, najviše je djece.

Još se ne zna da li će i kada će u Goražde doći najavljeni petočlani tim promatrača Ujedinjenih naroda. Četrdeset tri bošnjačka sela potpuno su spaljena. Danima traje odvoženje prethodno opljačkanih dobara. Sve što se događa izvan goraždanskog okruženja odavde izgleda presporo. Organi vlasti su u neprekidnom zasjedanju. Hiljade ljudi je još bez bilo kakvog smještaja.

7.6.1993.

Gradonačelnik Goražda Ismet Briga izjavio je danas kako se boji da je tokom posljednjih napada agresora stradalo desetine civila. Za četvero su se ta strahovanja obistinila. Njihova tijela Drina je donijela iz pravca Foče do Goražda. Identifikacija još nije obavljena, ali je sigurno da su ubijeni na najsvirepiji način. U pitanju su dvije žene i dva malodobna dječaka. Još četvero civila ubijeno je tokom napada agresorske artiljerije na paljanskom dijelu fronta. Hitan transport do neke opremljenije klinike jedini je način da se pokuša spasiti 38 teških ranjenika iz goraždanske Ratne bolnice. Međutim, osim informativne znatiželje, u svijetu se ne događa ništa značajno za Goražde.

U teškim borbama tokom jučerašnjeg dana specijalna diverzantska jedinica Prvog bataljona 43. drinske brigade je na Sudićkoj gradini u čajničkoj općini potpuno razbila jaku četničku formaciju. Tom prilikom ubijeno je pet četnika, zarobljen PAM 12,7 mm sa dosta municije i ostale opreme. Borci iz Prvog bataljona ubili su, također, dvojicu agresorskih vojnika u predjelu Ustipraće. Sami nisu imali gubitaka.

Jutros je počeo jak pješački napad na naše linije odbrane kod Osanice. Praćen je snažnom artiljerijskom podrškom, a traje i u momentu slanja ovog izvještaja, oko 21 sat. Zapaljena su još četiri bošnjačka sela. Od početka ofanzive prije 10 dana potpuno je uništeno 47 bošnjačkih sela. U napadima učestvuju jedinice Srpske garde, paravojne formacije iz Srbije. Među poginulim je i trideset-petogodišnjak Ivan Mitrović, koji je bio nastanjen u Obrenovcu, Ulica Maršala Tita 25.

U dolinu Prače, na drugoj strani ratišta, stigle su nove oklopno-mehanizovane jedinice i svježe pješačke snage agresora. Ratna bolnica nema dovoljno krvi, potrošen je sanitetski materijal, nema prostora za smještaj novih ranjenika. Agonija Goražda dostiže vrhunac.

8.6.1993.
za Televiziju Slovenije

Goražde je preživjelo 400 dana agresije i blokade. U jučerašnjim napadima ranjene su 23, a ubijeno 11 osoba. Devet ubijenih i četrnaest ranjenih su civili, ponovo najviše djece. U 12 sati i 25 minuta počeo je jak topnički napad na grad. Prestao je nakon dvadesetak minuta usljed provale oblaka i jake grmljavine. Nema podataka o posljedicama.

Dvojica boraca Armije RBiH su poginula, a devet ih je ranjeno odbijajući napad agresora na liniji Prvanj - Medena glavica - Carevo guvno - Potrkuša. Promatrači UN, naravno, još nisu stigli, a nije se pojavio niko ni od desetak, prije nekoliko dana najavljenih, stranih novinara. Hiljade granata svih kalibara stižu redovno i smjenjuju se sa pješačkim napadima.

9.6.1993.
za "Večernji list" Zagreb

Artiljerijski napad na Goražde počeo je jutros, 15 minuta prije šest sati. Traje i sada, u prvim noćnim satima. Žestoko napadaju i jake pješačke formacije. Samo kod Osanice izveli su tri neuspješna napada. U njima su koristili živi štit od zarobljenika iz fočanskog zatvora. Neki od njih ubijeni su kada su već bili nadomak slobodnog teritorija. Najmanje 67 ranjenika iz Ratne bolnice nada se da će dočekati evakuaciju. Taj broj nije konačan jer sa terena još stižu ranjeni.

10.6.1993.

Kod Osanice je uništen neprijateljski tenk T-55. To nije uticalo na smanjenje intenziteta četničkih napada. Psi rata su došli na svoje. Najviše je plaćenika iz Rusije i Rumunije. Od njih i dobrovoljaca iz tzv. Jugoslavije formiran je specijalni izviđačko-

diverzantski odred. Na slobodni teritorij dnevno pada preko tri hiljade granata. Jutros je ranjeno troje djece, a poginula jedna žena. Borbe su teške na svim pravcima. Zna se jedino da ranjenih i pognulih ima na obje strane.

11.6.1993.

14,45 h

Tokom posljednja 24 sata u Goraždu su poginula 24, a ranjeno 49 civila. U jučerašnjim napadima četnici su koristili još jedan od svojih monstruoznih metoda. Četvero Bošnjaka iz fočanskog zatvora doveli su ispred linija odbrane, napunili im ruksake eksplozivom i zavezanih ruku uputili ih prema položajima branitelja. Eksploziv je aktiviran prije nego su ti nesretnici stigli do položaja, pa je izbjegnuta još veća tragedija.

21 h

Goražde je pretvoreno u artiljerijski poligon. Dnevno na ovaj grad pada preko tri hiljade artiljerijskih projektila. Šesnaesti dan ove ofanzive teži je od svih prethodnih. Na samo gradsko središte palo je više stotina haubičkih granata. Rezultiralo je to sa 28 poginulih i 61 ranjenim civilom do 21 sat. Pješačke borbe traju na svim pravcima. Veliki je broj poginulih s obje strane. Ni u komandi Armije nema preciznih podataka. Medicinsko osoblje hvata očaj. Nema lijekova, hirurškog materijala, infuzionih rastvora. Ranjenim je nemoguće ukazati pomoć. Neprijateljske položaje uoči Spasovdana obilaze sveštenici, dajući dodatne motive ubicama. Zapaljeno je još jedno bošnjačko selo - Hladila na desnoj obali Drine, dva kilometra od Ustiprače. Stanovništvo sa zebnjom iščekuje vijesti o eventualnom dolasku promatrača UN.

12.6.1993.

Prema nepotpunim podacima, agresor je tokom 16 dana ofanzive ubio 477 i ranio skoro hiljadu civila, spalio je 48 bošnjačkih sela, četiri škole, pet džamija, hiljade kuća i stanova.

21 h

Samo u periodu između 17,55 h i 18,17h na Goražde je palo 90 projektila iz višecjevnih raketnih bacača. Potom je grad od 19,25 do 19,45 napadnut baterijama haubica. Poginulo je mnogo ljudi. Ovdje se nameće samo jedno pitanje - može li biti gore.

23,30 h

Sve informacije odavde zastarijevaju već onog momenta kada se pošalju. Goražde je danas bilo grobica i mučilište. Ranjene više niko ne broji. Niko ne zna šta mogu donijeti naredni noćni sati.

13.6.1993.

U ranim popodnevnim satima četnici su ubili sedam civila. Među njima je troje djece mlađe od deset godina. Svi su ubijeni kod svojih kuća. Stanje je veoma teško na svim dijelovima ratišta. U ruševinama su čitave ulice. Biju se odsudne bitke za odbranu Bosne na Drini. U tim bitkama poginula su četiri, a ranjeno sedamnaest boraca Armije RBiH.

Osim izvještaja za RTVBiH, 12. i 13. juna poslao sam izvještaje za televiziju Slovenije, Radio Glas Ljubljane, Radio-Zagreb, Radio-Vatikan, "Večernji list", jednu od novinskih agencija u Sloveniji i dva za nekoliko svjetskih agencija. Bili su to teški dani za Goražde.

14.6.1993.

Posljednji u nizu zločina dogodio se u selu Grabova Ravan. Haubički projektili 155 mm potpuno su porušili dvije trošne seoske kuće. Stradale su kompletne porodice Rahman i Cagara. Sedam tijela ostalo je u ruševinama, četvero je sa teškim ozljedama i u životnoj opasnosti. Ali ovdje su odavno svi u životnoj opasnosti. Neprekidna artiljerijska paljba ne dozvoljava da se predahne. Ne prestaju borbe na Trebeškom brdu, Gradini, Viševicama; granatirana je Osanica, Ilovača, Orahovice. Tenkovi, haubice, minobacači,

prage, PAT-ovi tuku sve dijelove grada i prigradskih naselja. Ipak, ovi ljudi se brane onim što imaju - neviđenom hrabrošću, ubijeđeni da nikada niko ne može pobijediti jedan narod.

14,45 h

Četnici su u posljednja 24 sata ubili 66 i ranili preko stotinu ljudi. Juče i danas najteže je bilo na položajima odbrane Trebeškog brda i Gradine. Borci Armije RBiH odbili su deset četničkih pješačkih napada. Ništa lakše nije ni u predjelu Prvnja i Carevog guvna. Blizu dvije stotine ljudi uzaludno čeka evakuaciju. Nekoliko ranjenika već je umrlo. Da li ista sudbina čeka i većinu ostalih? U bolnici nema kisika, lijekova, najosnovnijeg sanitetskog materijala, nafte. Kompletna medicinska ekipa i svo ostalo osoblje bolnice ulaže maksimalne napore da pomogne unesrećenima.

Zbog dramatične situacije u Goraždu, koja je odavno poprimila razmjere katastrofe, predsjedništva Skupštine okruga i općine u ratnim uvjetima uputili su pisma predsjednicima država stalnih članica Savjeta sigurnosti. U njima se, između ostalog, kaže: "Ovo što se dešava u Goraždu sve više liči na odluku kojom ste imali namjeru žrtvovati Goražde i njegovih 69 hiljada stanovnika. Danas ovaj grad preživljava kataklizmu. Svakog sata gine desetine ljudi, posebno žena i djece. Nikada u povijesti tako veliki i moćni, kao što su vaše zemlje, nisu se poigrali sa sudbinom ovolikog broja ljudi. Narod Goražda svoja groblja već naziva vašim imenima."

Čelni ljudi ovog područja posebno su se obratili i predsjedniku Izetbegoviću, te Mitterandu i kopredsjednicima Konferencije u Genevi. Istakli su stravične posljedice djelovaja neprijateljske artiljerije, probleme sa zbrinjavanjem ranjenih, te nedostatak najosnovnijih životnih namirnica, odjeće, obuće, sredstava za higijenu i smještajnih kapaciteta.

21 h

Danas je na jednom od goraždanskih grobalja sahranjeno 13 žrtava četničke artiljerije. Sedam ih je pripadalo dvjema porodicama: Rahman i Cagara. Usmrtile su ih agresorske haubice u njihovim kućama u Grabovoj Ravni. Da li zbog zle kobi ili nesretnog broja 13, u prvom artiljerijskom napadu nakon toga u gradu je ubijeno troje djece. Goražde tako nastavlja plaćati najkrvaviji danak u historiji.

Četnici su pokušali pješački proboj kod sela Hladila, desetak kilometara istočno od Goražda, te na nekoliko mjesta iz pravca Foče. Poslije njihovog odbijanja, uslijedile su nove kanonade haubica, tenkova, višecjevnih bacača. Oko 20,30 napadnuta je kompletna linija odbrane na desnoj strani Drine. Borbe su teške i ne vjerujem da će prestati cijelu noć. Za sada nema podataka o stradalima. Gusto je i na Orahovicama, pakleno na Zorovićima, gorjelo je na Osanici i Ilovači, vrelo na Barama, Carevom guvnu i Potrkuši. Protiče osamnaesti dan pakla u kojem su se Goraždani prećutno izjasnili da će odbraniti čast i dostojanstvo vlastitim životima.

15.6.1993.

13,30 h

Osam ljudi je poginulo, a jedanaest teško ranjeno u jutrošnjoj epizodi četničkog divljanja nad Goraždem. Žestoki napadi pojačani su od 5,45 h i nisu prestajali do ovih trenutaka. Traje snažna artiljerijska paljba po svim linijama odbrane, jednako kao i po civilnim ciljevima. Samo na području Trebeškog brda i Gradine odbijeno je više snažnih pješačkih napada. Borci naše armije uništili su kod Orahovica četnički tenk i pragu. U jutarnjim satima četnici su na grad bacili bojne otrove. Spalili su još dva bošnjačka sela u goraždanskoj općini - Dvorišta i Vina, tri kilometra udaljena od Ustipače. Narod je u agoniji. Ne stižu se pokopati mrtvi, ne može se pomoći ranjenima, nema hrane za gladne, lijekova za bolesne.

14,45 h

Izgorjelo je posljednje zdanje u Ustiprači. To je zgrada nekadašnje željezničke stanice na pruzi uzanog kolosijeka Sarajevo - Beograd. Građani Goražda sakupili su sedam hiljada potpisa u znak podrške inicijativi da se Margarette Tacher, bivšoj premijerki Velike Britanije, dodijeli titula počasnog građanina ovoga grada. Urađeno je to tokom proteklih dana, kada je ovdje bilo teško sačuvati živu glavu. Predloženo je da se gospođa Tačer pozove da posjeti Goražde, primi priznanje i uvjeri u neviđena stradanja ovoga kraja.

Alisa Ćurović iz Goražda ima samo tri godine, teško je oboljela, a ljekari goraždanske bolnice ne mogu utvrditi dijagnozu. Djevojčica gubi krv i teško da će izdržati nekoliko dana. I njoj je, kao i brojnim ranjenicima, neophodna hitna evakuacija.

21 h

Prema grubim armijskim procjenama, tokom posljednjih 20 dana na područje goraždanskog slobodnog teritorija palo je preko dvije stotine hiljada artiljerijskih projektila. Već 15 dana teške pješačke borbe vode se i na Bahovskom brdu. Crvenim stijenama, Borovcu, Orahovicima. Danas je centralni dio grada pretrpio desetak težih artiljerijskih napada. Izuzetno teško stanje je i na području Ilovače, Faočića i Rešetnice. Samo u posljednja tri dana na tom području poginule su trideset dvije, a ranjeno osamdeset pet osoba. Mnogi su sa teškim povredama, a o svima brine samo jedan ljekar, bez ikakve opreme i sanitetskog materijala.

16.6.1993.

Osmočlani tim promatrača UN trebao je danas u 12 sati krenuti prema Goraždu. Prema informacijama koje ovdje dospijevaju, trebalo bi da budu u gradu prije večernjih sati. Niko, međutim, još nije zvanično potvrdio da su uopće krenuli. Četnici su ipak pojačali napade, ne bi li prije eventualnog ulaska promatrača "popravili bilans zločina". Jutros je na gradskom području evidentirano sedamnaest mrtvih, a u njegovom najužem dijelu dvadeset troje ranjenih.

Oko 13 sati počeo je veoma jak opći napad četnika na liniju odbrane Trebeško brdo-Gradina. Dva sata nakon toga još nema informacija šta se događa na terenu. Odsudne borbe vode se i na svim ostalim pravcima. Artiljerijska paljba proteklih 20 dana nije ni prestajala. Na ovaj prostor palo je oko šest hiljada tona eksploziva, na svakog žitelja Goražda po nekoliko teških haubičkih i tenkovskih granata.

21 h

Jutros su u centru Goražda stradale dvije porodice: Kadrić i Tutić. Četvero ih je poginulo u baraci koju je pogodila haubička granata. Među njima su dvije djevojčice, od dvije i osam godina. Promatrači UN do 21 sat nisu stigli u Goražde. Ovdje ih ljudi očekuju kao posljednju nadu i jedini spas. Čitav dan traje ogorčena borba za Gradinu, dominantnu kotu na jugoističnom prilazu gradu. Četnici su, također, napali sela Otricevo i Zamegrese, ispod tv releja na Trovrhu. Branitelji su odbili njihov pješački napad kod sela

Borova, ispod 1207 metara visokog Gostunja. Pod žestokim udarima agresora je cijela linija odbrane prema Čajniču i Foči. Goražde je na izmaku snaga.

23.30 h

Nekoliko minuta prije 22 sata osmočlana ekipa "plavih šljemova" stigla je u Goražde. Dočekao ih je mrak i topovski projektili. Dvadesetak minuta nakon njhovog dolaska paljba po gradu je prestala, ali na bojištima oko grada i dalje traje. Danas je bio najteži od posljednjih 20 dana agresorske ofanzive. Čitav dan trajali su pješački napadi na području Trebeškog brda i Gradine, gdje borbe traju i pred ponoć. Pješačkih okršaja bilo je i izmedu sela Hladila i Borova, a iz Ustiprače su oklopno-mehanizovane jedinice agresora u nekoliko navrata pokušale proboj prema gradu. U teškim borbama poginula su četiri borca naše Armije, a osam ih je ranjeno. Gubici neprijatelja nisu poznati, ali je sasvim sigurno da su iznimno veliki.

Nakon nekoliko mjeseci saznali smo, sasvim slučajno, iz agresorskih izvora, da su četnici od 16. do 18. juna '93. godine u bitkama na Gradini imali preko 170 izbačenih iz stroja. Ostali su tada bez elitnih jedinica iz Hercegovačkog korpusa. Dio su pobili sami, artiljerijom, pogrešno procijenivši stanje na terenu, ali najveće gubitke im je nanijela jedinica iz sastava 43. drinske brigade kojom je komandovao Ruždo Islamagić. Gradina je nakon tih borbi izgledala kao nakon velike prirodne katastrofe. Ruždo je bio primjer istinskog heroja izraslog iz naroda. Poginuo je u borbi tokom velike četničke ofanzive aprila '94. na dijelu ratišta između Gradine i Goražda. Posthumno je odlikovan "Zlatnim ljiljanom".

17.6.1993.

Nakon dvadeset dana nezapamćenih četničkih zločina, centar Goražda doživio je dan bez artiljerijskih projektila. Ali je zato na svim linijama odbrane i po selima u okolini grada danas gore nego juče. Granatiranja i pješački napadi na Gradini i Trebeškom brdu nisu ni prestajali. U dolini Prače četnici su zapalili još jedno bošnjačko selo Zamegrese. To je pedeset drugo selo zapaljeno od

28. maja do danas. Pješačkih napada bilo je i kod Otriceva ispod tv releja na Trovrhu i Borove na suprotnoj strani Drine.

Promatrači UN obišli su tokom prijepodneva Ratnu bolnicu i trenutno razgovaraju sa predstavnicima organa vlasti. Ukazano je na potrebu za hitnom evakuacijom ranjenika. Trogodišnja Alisa Ćurović oboljela je od leukemije. I njoj je neophodna evakuacija. O mnogim ranjenicima na području Ilovače, Faočića, Orahovica, Osanice i Rešetnice brine samo jedan ljekar. Na tom, uglavnom planinskom, prostoru živi preko deset hiljada ljudi.

Ljekar koji je brinuo o tim ljudima bio je student završne godine medicine Ibro Šehović. Preživio je rat i vratio se na fakultet. Koliko je područje koje je bilo u njegovoj nadležnosti, najbolje se vidi iz činjenice da pripada Goraždu, Foči i Palama. Najudaljenija sela su dan hoda udaljena jedno od drugog. Tada se gotovo isključivo pješačilo.

18.6.1993.

Goraždanska drama se nastavlja. Istina, ni u toku današnjeg prijepodneva centar grada nije trpio razaranja, ali su zato haubički projektili padali po Vitkovićima i gradskoj periferiji. Branitelji su odbili jak četnički napad iz pravca Cerove ravni, borbi je bilo kod Ustiprače, na Trebeškom brdu i Gradini. Nema dojava o eventualnim žrtvama. Kakve su šanse da se ispoštuje najnovije primirje, teško je reći. Promatrači UN pokušavaju ostvariti kontakt sa agresorskom stranom kako bi mogli obići linije razdvajanja.

21 h

U teškim borbama duž skoro kompletne linije goraždanske odbrane danas je poginulo osam pripadnika Armije, 24 borca su ranjena. Najteže je bilo na važnim kotama sa desne strane Drine: Gradini iznad Goražda i Lastanu iznad Vitkovića, koje su četnici nakratko uspjeli zauzeti. Linija odbrane je probijena i na pravcu Cerova ravan - selo Žigovi. Svjedoci dogadanja na ovom dijelu ratišta bili su i promatrači UN. Najžešća djejstva agresora bila su

upravo u vrijeme kada je na snagu trebalo stupiti najnovije primirje. I u prvim noćnim satima situacija je daleko od raspleta. Iz nekoliko pravaca četnici se primiču Goraždu. Uprkos velikim gubicima, nastavljaju sa dovlačenjem novih snaga.

23,30 h

Šest puta su četnici tokom današnjeg poslijepodneva pokušavali pješaki proboj kod Orahovica. Šest puta su branitelji napad odbijali nanoseći im gubitke. Cijeli dan trajali su artiljerijski napadi na linije odbrane Ilovače i Osanice, a predveče je počeo napad iz doline rijeke Prače prema Borak-brdu, istočno od tv releja na Trovrhu. U noćnim satima napadi su pojačani iz pravca Pala, Prače i Rogatice. Noć pred nama je puna neizvjesnosti, a primirje je riječ koja u Goraždu gubi smisao.

19.6.1993.

Norvežanin Aune Nils, jedan od promatrača UN koji su prije dva dana stigli u Goražde, ranjen je dok se nalazio na redovnom zadatku. Bio je u ekipi koja je obilazila liniju razdvajanja kod Osanice i koju su četnici napali sa svojih položaja.Nils je pogođen u pluća i desnu ruku. Rane su prostrelne, ali su povrede vrlo teške i u životnoj je opasnosti. Na ratištu je i danas veoma teško, posebno kod sela Žigovi i Novakovići ispod Cerove ravni, gdje je juče probijena linija odbrane.

Aune Nils je evakuiran, preživio je ranjavanje. Mada je oko Goražda, naročito na nekim područjima, još danima bilo izuzetno teško, može se reći da je četnička ofanziva iz maja i juna '93. godine okončana 19. juna. Možda je izvjesnog utjecaja na dalji razvoj situacije imalo i ranjavanje Aune Nilsa. Promatrači su savjesno radili svoj posao, ali odluke su se donosile na drugoj strani, bile su prije svega političke i oni su zavisili od tih odluka. Od tih odluka zavisili su i životi ljudi u Goraždu.

U ofanzivi '93. godine izgubljeno je mnogo slobodnog teritorija: ostali smo bez kompletnog slobodnog dijela općina Rudo i Višegrad i bez najvećeg dijela rogatičke općine koji smo do tada

kontrolisali. Izgubljena su velika naselja Međeđa i Ustiprača, sa bogatim seoskim zaleđem, što je znatno oslabilo ionako siromašan logistički potencijal. Poginulo je mnogo ljudi, bilo je mnogo ranjenih, a svi su bili iscrpljeni do krajnjih granica. Ipak, uvjerenje da se mora odbraniti je prevladalo. Najviše zahvaljujući tom uvjerenju ponovo su oslobođene kote Gradina i Lastan, utvrđena linija odbrane na Žigovima, slomljen nastavak četničke ofanzive iz pravca Pala. Linija odbrane na Gradini i Žigovima poslije je bila najutvrđenija i najsigurnija. Poslije više pokušaja četnici su odustali od napada na tim pravcima. Na žalost i Gradina i Žigovi su napušteni u aprilu 94. Nakon što su četnici zauzeli bokove i branitelje na tim položajima doveli u nemoguću situaciju. Prije ofanzive jedinice Istočnobosanske operativne grupe kontrolisale su oko 670 kvadratnih kilometara teritorija. Nakon 19. juna - 450. I to je bilo previše za oko osam hiljada boraca od kojih svaki drugi nije imao pušku, a tek rijetki više od dva okvira municije.

U ovoj ofanzivi četnici su zauzeli i Prvanj, brdo sa desne strane puta Goražde - Čajniče sa kojeg se najveći dio Goražda mogao gađati svim i svačim. I gađali su ga. Sistematski, posebno Baćke, sve do kraja rata. Sa Prvnja je ubijeno mnogo ljudi i naneseno mnogo zla Goraždu.

1.7.1993.

Prema dostupnim informacijama, za jutrošnjeg granatiranja Goražda poginula je četverogodišnja Lejla Ćurovac, teško ranjen Jakub Maličević i dvije neidentificirane žene. Sa četničkih uporišta na Kozari i Prvnju na grad je ispaljeno pedesetak tenkovskih granata. Napadi su potom ponovljeni više puta pa se strahuje da ima još stradalih. Na više mjesta primijećeno je pregrupisavanje četnika. Konvoj UNHCR-a je već punih šest dana na Palama i ne dozvoljava se njegov prolazak do Goražda. Glad je ovdje svakodnevnica još od početka rata.

Ulazak konvoja četnici uslovljavaju puštanjem iz goraždanskog zatvora Mića Obradovića i Brana Šimšića, koji su zarobljeni u borbama krajem prošle godine na višegradskom ratištu. Obradović je zarobljenik koji medu četnicima očigledno ima najveću cijenu.

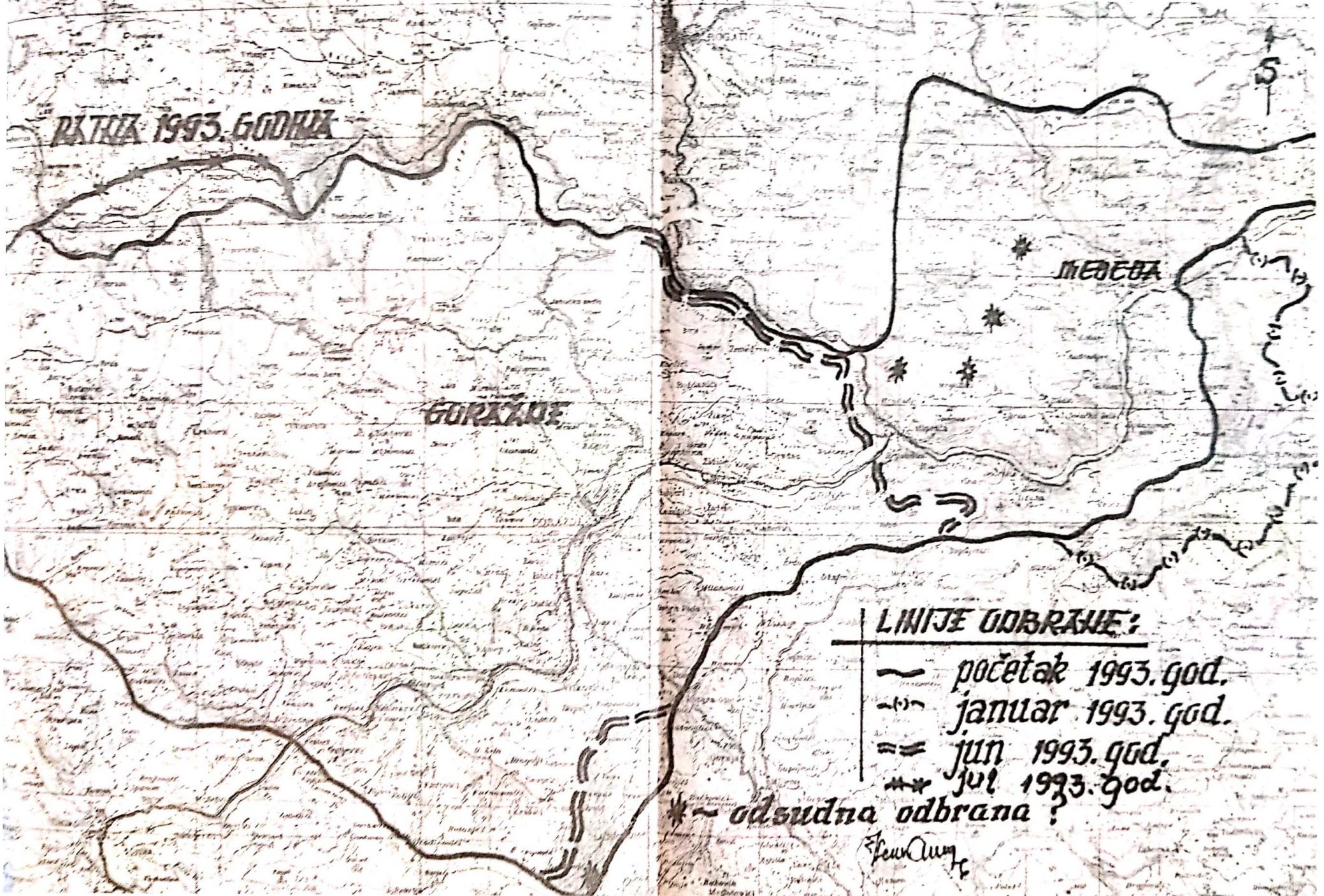
BOSNA 1993. GODINA
GORAŽDE
MEĐEĐA
LINIJE ODBRANE:
početak 1993. god.
januar 1993. god.
jun 1993. god.
jul 1993. god.
* - odsudna odbrana ?

2.7.1993.

Obistinila su se strahovanja. Jučer je u Goraždu, osim Lejle Ćurovac, ubijeno još troje lica. Četnici su, također, šestero teško ranili.

8.7.1993.

Danas oko 17 sati kod Ustiprače je obavljena razmjena ratnih zarobljenika. Razmijenjeni su Huso Uhota i Muharem Samardžić za Brana Šimšića i Njegoša Mašića. Razmjena je obavljena uz posredovanje dvije ekipe promatrača UN, a prilikom razmjene sa agresorske strane otvarana je snajperska vatra. Ipak je sve nekako privedeno kraju. S druge strane, rijetki su dani u kojima ne umre neko od teških ranjenika koji se već mjesec nadaju evakuaciji. Još su rjeđi u kojima neko od civila ne bude ubijen krhotinama četničkih granata. Promatrači UN ih veoma savjesno broje. Ali od tog brojanja i redovitog slanja izvještaja ovdje niko nema koristi.

14.7.1993.

Dvojica promatrača UN, Čeh Daubrovski i Kenijac Mweua imaju sreće što su živi završili svoju kratku misiju u Goraždu. Njih će od danas mijenjati major Fric Gerliks iz Holandije i Kolumbijac Carlos Fereira. Danas bi trebalo da se dogodi još jedna razmjena. U zamjenu za Hasana Starhonića i Elvedina Mašića, iz goraždanskog zatvora će izaći Brane Mašić i Čedo Popović.

17.7.1993.

Ratni vojni invalidi sa područja šest općina jugoistočne Bosne održali su danas Osnivačku skupštinu svoga udruženja. Iz Goražda su se oglasili i članovi Organizacije slijepih lica i civilnih invalida rata, uputivši pisma Savjetu sigurnosti, Međunarodnom Crvenom križu, Međunarodnoj organizaciji slijepih i još nekim međunarodnim institucijama. "Ima nas 1580, kažu članovi ove organizacije, i svi preživljavamo možda posljednje dane. Ima nas svih nacionalnosti, a nikada se nismo dijelili po nacijama. Svi preživljavamo najteže trenutke bez hrane, vode, struje, lijekova i uz svakodnevno granatiranje".

19.7.1993.

Četnici su ubili šest i ranili četrnaest ljudi tokom posljednja 24 sata. Iz Međeđe je vraćeno nekoliko konvoja humanitarne pomoći namijenjene Goraždu. Četnici svakodnevno koriste helikoptere.

23.7.1993.

Mehmed Menzilović i Radoje Stanišić više nisu u zatvorima. I oni su razmijenjeni na području Ustiprače nakon višednevnih pregovora komisija za razmjenu. Mada bi to moglo značiti poboljšanje stanja na terenu, ovdje to nije slučaj. Gotovo stalna paljba sa agresorskih položaja danas je za posljedicu imala ranjavanje četiri naša borca.

24.8.1993.

U Goražde je stigao brigadni general Palenas, što je uzrokovalo nešto mirniji dan od uobičajenog. Sutra će se ovdje održati redovna sjednica Skupštine okruga. Poslanici će raspravljati o našoj poziciji pred sljedeću rundu ženevskih pregovora.

3.9.1993.

Iznenada je u Goražde stigla grupa engleskih parlamentaraca. Zadržali su se veoma kratko i uspjeli razgledati tek mali dio porušenog grada, te razgovarati sa predstavnikom komande. Interesovalo ih je kako bosanska strana gleda na mogućnost opstanka Srebrenice, Žepe i Goražda, te zbog čega Srbija želi etnički čiste prostore oko Drine. Iz kratkog razgovora zanimljivo je izdvojiti odgovor da Srbija želi "čistu Drinu" jer u slučaju da Drina bude bosanska, što zaista jeste, onda Knin nikako ne bi mogao biti u Srbiji. Iz Goražda su ispraćeni s porukom da ovo prenesu engleskom Parlamentu i gospodinu Majoru, jer ako bi se Britanija i Francuska odrekle koncepta "Velike Srbije", koji zdušno podržavaju, onda bi se veoma lahko našlo rješenje za Bosnu.

6.9.1993.

Nakon mnogo odugovlačenja, agresorska strana je konačno Komisiji za razmjenu ratnih zarobljenika u Goražde dostavila spisak imena 78 zatvorenika iz zatvora u Foči, Višegradu i Rudom. Spisak iz Rogatice nije dostavljen, a ovdje se pouzdano zna da ni ovi dostavljeni nisu konačni. Usljed nestašice soli u gradu su zabilježena trovanja koja su uzrokovana korištenjem cijanidnih soli iz školskih i fabričkih laboratorija. Sa približavanjem zime u goraždanskom rezervatu sve su izraženiji i problemi prehrane, smještaja, odjeće i obuće.

20.9.1993.

Troje djece četnici su jutros ubili gađajući grad i prigradska naselja topovskim i monobacačkim projektilima. Šest osoba je ranjeno.

28.9.1993.

Juče je helikopterima UN na zasjedanje Bosanskog sabora u Sarajevo prevezeno političko rukovodstvo regije. Danas je, također letjelicom UN, evakuiran teško ranjeni sedamnaestogodišnji Samir Tiro. Njemu je prilikom granatiranja prije osam dana povrijeđena glava i u teškom je stanju.

15.10.1993.

Sastanak komisija za razmjenu ratnih zarobljenika iz Goražda, Rudog i Višegrada održan je u Rudom. Organiziran je uz posredovanje Međunarodnog komiteta Crvenog križa, a njegovo održavanje je, najvjerovatnije, uvjetovalo nešto mirniji dan na ratištu.

29.10.1993.

Rano jutros treći put je pokušana evakuacija ranjenih, bolesnih, žena i djece iz Goražda. Na žalost, jedno predviđeno mjesto ostalo je prazno. Petomjesečni Muhamed Ražanica, koji je sa

ostalima već dva puta vraćen sa četničkog punkta u Ustiprači, umro je prošle noći. Treći pokušaj ima nešto više izgleda da uspije. Dvije bolesne žene i jedno ranjeno dijete prošli su Ustipraču. Do 14 sati nije bilo podataka dokle su stigli i da li su imali neprilika.

8.11.1993.

Na današnjoj sjednici Skupštine općine Goražde izabran je novi Izvršni odbor općine. Urađeno je to nakon prilično dugog stranačkog dogovaranja, te nakon konsultacija koje je obavio predsjednik Izvršnog odbora. Zanimljivo je da je jedino na mjestu direktora Uprave prihoda ostao isti čovjek. Dva mjesta u općinskoj vladi, i to potpredsjednika i općinskog sekretara za katastarsko-geodetske poslove, pripala su opoziciji.

U Goražde je stigao holandski general Bastians, glavnokomandujući UNMO snaga u bivšoj Jugoslaviji, koji je na tom mejstu zamijenio generala Palenasa. Posjeta Bastiansa dovodi se u vezu sa novim pojačanim napadima agresora na Goražde i žestokim razaranjem civilnih ciljeva u ovom gradu. Međutim, čim je Bastians napustio grad, četnici su nastavili svoj posao koji su nakratko prekinuli za njegovog boravka. Bastians je u zgradi promatrača razgovarao sa komandantom Istočnobosanske operative grupe Feridom Buljubašićem. Nakon razgovora nije bilo nikakvog saopćenja.

Do 9 sati Goražde je pretrpjelo tri divljačka napada agresora. Gađano je tenkovskim, haubičkim i minobacačkim projektilima. Napadi su potom nastavljeni. Oko 10,30 za samo nekoliko minuta na gradsko naselje Baćke palo je 20 granata. Napadana je osim toga Oglečeva, te sela oko Ilovače. Iz obavještajnih izvora Armije saznaje se da se jake četničke snage grupišu kod Rudog i Višegrada, te u Kremni na području Srbije. Dobrovoljce za napad na Goražde angažuju Velibor Ostojić, bivši ministar informisanja u Vladi RBiH i Milosava Herin, šefica goraždanske filijale SDS-a.

9.11.1993.

13,30 h

Goražde je užasnuto stravičnim zločinom koji se dogodio

danas u podne. Četnici su sa više projektila VBR-a pogodili jedan od najgušće naseljenih dijelova grada. Sigurno je da ima mrtvih i ranjenih, na žalost, ponovo djece. U Ratnoj bolnici su na zbrinjavanju unesrećenih angažovani svi medicinski radnici. Na mjesto zločina izašli su promatrači UN, ali to je slaba utjeha za narod koji je izložen najbestijalnijem iživljavanju četničkih artiljeraca. U sjeni današnjeg masakra su i događaji na linijama odbrane, gdje je ponovo bilo obilate artiljerijske paljbe i žestokih pješačkih udara.

za Televiziju Slovenije

14,45 h

Četnici su u Goraždu tačno u podne napravili novi masakr. Projektilima višecjevnog bacača raketa sa jednog od uporišta kod Rogatice, ubili su četiri, teško ranili šest, a lakše 16 osoba. Među poginulim su i dvije sestre mlađe od deset godina. I među ranjenim je većina djece.

Sve se dogodilo pred očima vojnih promatrača UN i samo 22 sata nakon što je glavnokomandujući UNMO snaga, nizozemski general Bastians, napustio Goražde.

10.11.1993.

Goražde se još oporavlja od šoka koji je izazvao jučerašnji bestijalni napad četnika višecjevnim bacačima. Prošlo je tek nešto više od mjesec dana otkako su artiljerijskim projektilima ubili troje djece dok su se igrala pred svojom kućom na izlazu iz grada prema Foči, a evo, već su zabilježili novi sramni pogodak. Velika nesreća zadesila je porodicu Karahodža. Četnici su ubili devetogodišnju Mirelu i dvije godine mlađu Amiru. Treća sestra Emira teško je ranjena i u kritičnom je stanju.

Napad na promatrače

14.11.1993.

U raketnom napadu na Goražde, koji su promatrači UN ocijenili kao napad na njihovo sjedište u ovom gradu, poginule su četiri osobe, teško ranjeno šest, a lakše šesnaest civila. Niko od promatrača nije ozlijeđen. Sve se dogodilo 9. novembra, možda tačno u podne, možda koji minut poslije. Projektili višecjevnog bacača raketa doletjeli su sa nekog od uporišta kod Rogatice. Podnevnu tišinu narušila je prvo jaka, neprirodna huka, a onda se više stravičnih eksplozija stopilo u jednu. Sat na ruci Selima Hadžića je stao. Kazaljka je tek tridesetak sekundi prešla podne. Selim je umro na putu do bolnice. Veliki komad usijanog metala raspolovio je glavu jednoj ženi. Mozak je ostao na asfaltu i jedva su ga oteli od nekog psa lutalice. Tri sestre Karahodža igrale su se pored zgrade u kojoj su stanovale, tek nekoliko metara od ulaza kako bi se mogle skloniti u slučaju iznenadne opasnosti. Nisu stigle ni da se pomjere. Jedan od projektila pogodio je gomilu drva udaljenu desetak metara. Poginule su devetogodišnja Mirela i sedmogodišnja Amira. Najstariju Emiru prevezli su do bolnice. Amputirana joj je noga i zbrinute ostale povrede. Još je u teškom stanju.

Navečer, u 22 sata, BBC je objavio da je srpska strana raketama napala sjedište promatrača UN u Goražde. Vijest su tokom noći i sutrašnjeg dana prenijele mnoge agencije i radio programi. projektili su pali 20 do 100 metara od zgrade u kojoj su smješteni promatrači, ali, kako je zgrada dobro zaštićena, za njih nije bilo opasnosti. Bez obzira da li je stvarno bila riječ o napadu na promatrače ili samo jedan od uobičajenih četničkih načina da ubiju i unište što više u ovome gradu, cijenu su ponovo platili nedužni. Uz dvije poginule djevojčice, i među ranjenim najviše je djece. Zbrinjavaju se u gotovo nemogućim uvjetima. Brine međutim, više od toga, ravnodušnost svijeta pred zločinima.

25.11.1993.

Otkako je 15. decembra prošle godine formirano Sportsko društvo "Goražde", sportisti ovoga grada okupljeni su u deset disciplina i svaku priliku koriste za izlazak na sasvim uništene sportske terene. Predsjednik i inicijator formiranja sportskog društva Junuz Vlajčić okupio je zaljubljenike koji su vlastitim radom osigurali minimalne uvjete za rad. Svi sportovi sa loptom i karate već imaju sportske škole u koje je uključeno oko 520 djevojčica i dječaka. Treba reći da je 350 sportista sa ovog područja u redovima Armije, da ih je 17 poginulo a 112 lakše i teže ranjeno u teškim borbama na goraždanskom ratištu. Zato je na nedavnom sastanku Predsjedništva Sportskog durštva odlučeno da je briga o porodicama poginulih sportista glavni zadatak. Naravno takmičenja se, kad god budu dozvoljavali sigurnosni i vremenski uvjeti, neće zanemariti. Do sada je održano šest turnira, te kompletna liga sa 14 klubova u malom nogometu, završena su četiri šahovska, tri odbojkaška i jedan košarkaški turnir.

11.12.1993.

Šestogodišnji Jasminko Bukva poginuo je za jutrošnjeg teškog granatiranja Goražda. Ubice sa čajničkih i foćanskih brda ponovo su tenkovima, haubicama i ZIS-ovima gadali Baćke i Vinariće. Pored malog Jasminka, teško je ranjen njegov otac te još tri osobe. Uvod u današnje zločine bila je tenkovska paljba po Baćcima. Minobacačkom vatrom napadani su položaji branitelja na Gavranstijeni.

12.12.1993.

Danas su u Ratnoj bolnici dva lica preminula od posljedica ranjavanja tokom jučerašnjih četničkih napada na Goražde. Jedno od njih je otac juče poginulog šestogodišnjeg Jasminka Bukve. Tokom jučerašnjeg dana ranjeno je najmanje desetero, četvero veoma teško. Samo na Viševice i Zupčiće palo je preko 150 tenkovskih granata. Strateški cilj agresora je ponovo izgladnjivanje naroda. Od 5. novembra četnici su sa prilaza Goraždu vratili oko hil-

jadu i po tona hrane koju su UNHCR i Međunarodni komitet Crvenog križa pokušali dopremiti u ovaj opkoljeni grad. Brašno je ovdje odavno raritet i prava dragocjenost.

23.12.1993.

Hirurzi se u Ratnoj bolnici već satima bore ne bi li spasili život Devliji Delić. Ona je, sa još osam sugrađana, teško ranjena za današnjeg divljačkog granatiranja Goražda. Napad je počeo u 11,40. Haubički projektili dolazili su sa četničkih uporišta kod Rogatice, Borač, Mokri lug, Matovo brdo. Potom su napadi ponovljeni u nekoliko navrata. Po ulicama ovoga grada palo je više stotina granata. Strahovite detonacije odjekuju i u predjelu Jabučkog sedla i Trovrha. Neizvjesnost je i dalje goraždanska svakodnevnica. Ponavlja se pravilo da četnici žestokim artiljerijskim djejstvima proprate svaku rundu mirovnih pregovora.

DRINA
ESNICA

Smrt i pamćenje

25.12.1993.

Ponekad sasvim beznačajni događaji obilježe goraždansku svakodnevnicu. Prije nekoliko dana u centru grada osvanule su dvije smrtovnice. U gradu na čijem je ulicama ubijeno stotine ljudi, to svakako nije nikakva novost. Međutim, ove dvije smrtovnice pojavile su se u vrijeme kratkotrajnog zatišja i prestanka granatiranja. Jedan starac i jedna starica umrli su prirodnom smrću. U Goraždu taj podatak ima posebnu težinu, jer ovdje je ljudima gotovo sasvim uskraćena šansa da umru prirodnom smrću. Zato normalna ljudska smrt, pored svih ubijanja i četničkih zločina, čak pričinjava radost. Raduju se ljudi saznanju da su dvoje staraca propatili svoj život, skoro zaboravili prošli i dočekali ovaj rat i, eto, otišli sa ovog svijeta dostojanstveno i tiho, kao što je red da ljudi odlaze. Zato su ove dvije smrtovnice u masi drugih koje objavljuju smrt ubijenih, nedužnih, zaista pravo olakšanje.

Na kraju godine, kada se svode bilansi, zbraja učinjeno i ono što je možda trebalo učiniti, ovdje se može zbrojiti samo velika patnja i stradanje. Upamtila je godina koja je iza nas glad i smrt, upamtila je pokolje, bestijalnost, siledžije i koljače. Od tog pamćenja i te globalne slike odudaraju sve ljudske, normalne stvari koje su ljudi upamtili za svojih života. Stoga je ovo vrijeme u kojem se ljudi raduju svemu prirodnom, pa makar to bila i smrt i vrijeme u kojem zaziru od pamćenja jer ničega dobrog ne mogu upamtiti.

29.12.1993.

Juče su se, uz prisustvo šefa promatračke misije UN, danskog majora Lea Schneidera, u Ustiprači sastali Himzo Selimović, predsjednik Regionalne komisije za razmjenu ratnih zarobljenika i Dragan Bulajić, predsjednik Centralne komisije agresora. Dogovoreno je da se nastave razgovori o problemima razmjene.

5.1.1994.

Elvedin Korjenić je imao samo dvije godine. Evakuacija je najavljivana mnogo puta od juna prošle godine. Da li će je dočekati neko od pedesetak najugroženijih, teško je reći. Već je mnogo ranjenih i bolesnih umrlo u goraždanskoj Ratnoj bolnici nadajući se evakuaciji. Većinu njih mogla je spasiti neka od opremljenijih klinika. Ali, njihov život nije zavisio od toga već od volje lokalnih četničkih komandanata. A oni ulazak u Goražde ne dozvoljavaju ni ekipi "Ljekara bez granica". O humanitarnoj pomoći je već gotovo sve rečeno. Paketi iz zraka su po drugi put pali u Drinu. Najsnalažljiviji su brzo pronašli čamce i u centru grada se odigrala prava predstava, ali od nje nije bilo mnogo koristi.

22.1.1994.

Enver Pajo je u trenucima nervnog rastrojstva prije dva dana počinio stravičan zločin. Hicima iz pištolja i udarcima sjekirom usmrtio je svoju dvadesetogodišnju kćerku i punicu, a teško ranio suprugu. Potom je počinio samoubistvo. Cijela prošla godina u Goraždu je ostala zabilježena, između ostalog, i po velikom broju samoubistava. U najvećem broju slučajeva ljudi su dizali ruku na sebe ne mogavši izdržati svakodnevne životne teškoće na koje su u goraždanskom okruženju bili osuđeni. Ovo je, međutim, prvi put da strada skoro cijela porodica. Neozlijeđen je ostao jedino Enverov sin koji u kritičnom trenutku nije bio u stanu. Da li se radi o bezнađu pojedinca ili su u pitanju porodične nesuglasice koje su kulminirale u noći 20. januara, pokušat će da utvrde istražni organi. Ovdje je veoma zanimljivo napomenuti da je u Goraždu, i pored potpunog, skoro dvogodišnjeg okruženja i

nemogućih uvjeta života bilo veoma malo krivičnih djela. To je, također, jedan od fenomena ovoga grada.

3.2.1994.

"Mama, hoću li umrijeti?" pitao je šestogodišnji Admir Mujkić dok su mu u Hitnoj službi Ratne bolnice ukazivali pomoć. Admir je pogođen u glavu za sinoćnjeg granatiranja Goražda sa četničkog uporišta na Prvnju. Srećom, van životne je opasnosti. U istom napadu ranjena je i njegova majka, te još dvije osobe. Agresorski artiljerci gađali su i sa Banj-stijene i Karačića na rogatičkom pravcu.

4.2.1994.

Završen je upisni rok za školsku '93/'94. godinu. Upisano je 14 odjeljenja, po četiri u gimnaziju, mašinsku i hemijsko-tehnološku školu, te jedno odjeljenje medicinske i jedno istureno (u Ilovači) gimnazije. Iako je došao sa višemjesečnim zakašnjenjem, ovaj događaj za Goražde ima veliki značaj. I ove godine će veliku teškoću predstavljati nedostatak knjiga, manjak profesora i nastavnih sredstava, ali ovdje se izlazilo na kraj i sa ozbiljnijim problemima.

Četnici u Goraždu

6.2.1994.

Posljednjeg dana januara četnici su ušli u Goražde. Došli su iz Ustipraće, u Kopačima prešli preko starog željezničkog mosta i u grad ušli trasom nekadašnje pruge uzanog kolosijeka. Bilo ih je iz Rudog, Višegrada, Čajniča i sa Pala. Zaustavili su se pred zgradom u centru grada gdje su smješteni vojni promatrači UN. Pratili su ih specijalci iz goraždanske policije. Naravno, riječ je samo o delegaciji koja je došla na nastavak pregovora o razmjeni ratnih zarobljenika i pokušaju da se nađe rješenje za normalizaciju snabdijevanja ovog grada strujom i vodom. Ovo je bila uzvratna posjeta, jer je jedna delegacija iz Goražda još krajem prošle godine po istom poslu boravila u Rudom.

U šestočlanoj agresorskoj delegaciji bio je i predsjednik centralne komisije za razmjenu Dragan Bulajić. Ovoliki interes za pregovore u Goraždu najvjerojatnije je rezultat činjenice da je ovdje već godinu dana zarobljen Mićo Obradović i još neki koji u četničkim redovima imaju prilično visok rejting. S naše strane, u razgovorima su učestvovali komandant Istočnobosanske operativne grupe Ferid Buljubašić, predsjednik Skupštine općine Goražde Ismet Briga, poslanik u Skupštini RBiH Rijad Raščić i članovi Komisije za razmjenu ratnih zarobljenika. Dogovoreno je da se razgovori nastave na narednom sastanku, trećeg februara, u Ustipraći. Ali, do tog sastanka nije došlo. Naime, rogatički i fočanski četnici uopće nisu zainteresirani za pregovore. Razlog ponajprije treba tražiti u činjenici da među zarobljenim agresorskim vojnicima Rogatičana i Fočaka nema.

15.2.1994.

Srećko Đikić i Goran Akšamija, hirurzi iz Sarajeva, došli su prije 10 mjeseci u Goražde. Trebalo je da ostanu dva mjeseca. Teško stanje u Ratnoj bolnici i nedostatak svega i svačega prati ih otkako su stigli. Novi tim "Ljekara bez granica", u kojem se nalazi jedan belgijski hirurg i jedan argentinski anesteziolog, radit će narednih dana zajedno sa dvojicom sarajevsko-goraždanskih hirurga.

28.2.1994.

Sa uporišta na Zidinama ispod Prvnja, nekoliko kilometara južno od Goražda, grad je zasut skoro svim vrstama artiljerijskih projektila. U Baćcima i Vinarićima je nepodnošljivo. Poginuo je Mujo Bujak i pričinjena ogromna šteta. Informacije nisu potpune.

12.3.1994.

Novi komandant UNMO snaga za BiH, malezijski general Razack Tayrobi, boravio je sinoć kratko u Goraždu. Osim uvida u trenutno stanje, ta posjeta nije imala drugog značaja. General Tayrobi se upoznao sa uvjetima života u potpunom okruženju i radom tima vojnih promatrača. Ovaj dan je istovremeno u Ratnoj bolnici bio najmirniji od početka ove godine.

Statistika

12.3.1994.

U Goraždu se živi od jednog do drugog konvoja Visokog komesarijata UN i Međunarodnog komiteta Crvenog križa ukoliko ih Srbi puste da udu u ovaj opkoljeni grad. Skromne količine hrane narod dobija i zračnim putem. Statistički pokazatelji su neumoljivi - od 4. maja '92. godine, kada je počeo rat u Goraždu, do danas po osobi je stiglo 1,75 kg šećera i 4,3 litara ulja. Količine ostalih prehrambenih artikala su zanemarljive. Pri tome treba reći da dječija hrana uopće nije dopremana, a samo prošle godine na području Goražda rodeno je preko 500 beba. Kako preživljavaju, nije jasno ni njihovim roditeljima.

Zbog svega mogućnost da Goražde bude sljedeća etapa u pokušaju uspostave mira u BiH ovdje izgleda veoma primamljivo. Juče je u ovom gradu boravio malezijski general Razck Tayrobi, novi komandant UNMO snaga za BiH. Njegova posjeta, medutim, nije imala većeg značaja od ličnog upoznavanja sa situacijom i obilaska tima promatrača koji se ovdje nalaze od juna prošle godine. Tako ovom narodu i dalje ostaje jedino neizvjesnost i nada da će UNHCR ubuduće bolje odradivati posao. I to, na žalost, najčešće zavisi od entuzijazma pojedinaca. U općem otaljavanju rijetko se nade neko, kao Irac Edi O'Dvajer (Edie O'Dweier), iz goraždanskog ureda UNHCR-a, ko čestito odradi svoj posao. Edi se trudio i oko dostave hrane i evakuacije bolesnika i mada su rezultati ponekad izostali to nije bila njegova krivica.

Zbivanja na terenu pak nagovještavaju nove burne dane na ovom području. Zato se iz Goražda prije poboljšanja humanitarne situacije mogu očekivati nove dramatične vijesti.

Krajem marta četnici su na Goražde zaista izveli novu ofanzivu. Bila je to najžešća ofanziva u kojoj je izgubljen dio teritorija, ubijeno i ranjeno mnogo ljudi. Edie O' Dweier je tada bio u Goraždu. I još je, istina u mnogo boljim uvjetima, u goraždanskom uredu UNHCR-a.

17.3.1994.

Ifeta i Šemsa Nuhanović, te Ifeta Jelačić poginule su na borbenom zadatku. Bile su pripadnice Prve slavne višegradske brigade. Sjetile su ih se danas žene i djevojke, borci iz iste jedinice, na smotri koja je održana u Goraždu. U skoro dvije godine neprekidnih borbi, Višegradska je imala 105 žena borca. Bilo ih je u kuhinji, u rovu, u sanitetu i diverzantskim akcijama. Odbijale su napade i pomagale ranjencima. Pet ih je ranjeno.

Raport je, na današnjoj smotri, predala Sabaheta Mujkanović, pomoćnik komandanta Prve slavne višegradske, a sa djevojkama je potom razgovarao komandant Istočnobosanske operativne grupe Ferid Buljubašić.

28.3.1994.

Četnici su danas na goraždanskom ratištu ispisali još jednu sramnu stranicu u historiji beščašća. Teško su ranili šestero djece od osam do četrnaest godina. Ljekari se u ovim trenucima bore za njihove živote. Taj masakr samo je dio najnovijeg zločina agresora. Nastavljeno je koncentriranje jakih snaga oko slobodnog teritorija. U osam sati nove jedinice stigle su u širi rejon Prače. Potom su u 9,25 i 9,55 jake četničke formacije stigle na Kozaru. Još ranije završeno je razmještanje oko Ustiprače i na fočanskom pravcu. Dovezena su i nova artiljerijska oruđa. Odmah su stavljena u pogon. Najintenzivnija paljba bila je na čajničkom pravcu.

Ovo je manji dio teksta koji sam 28. marta '94, u 21 sat poslao "Oslobođenju". Sljedećeg jutra kanonade granata sručile su se na grad. Počela je najveća ofanziva na Goražde koja je okončana 27 dana kasnije.

30.3.1994.

Osam mrtvih i 26 ranjenih bilans je prijepodnevnog orgijanja četničkih artiljeraca nad Goraždem. Među njima je mnogo djece uzrasta između tri i deset godina. Desetogodišnja Medisa Zukić je

prva jutrošnja žrtva. Njenom tri godine mlađem bratu amputirana je noga i u kritičnom je stanju. Granate padaju po svim dijelovima grada. Na linijama odbrane je pakleno. Četnici na sve načine pokušavaju ovladati kotama oko tv releja na Trovrhu. Na desnoj strani Drine napadi traju već treći dan. Ništa bolje nije ni na frontu prema Foči. Poslije hiljada granata slijede žestoki pješački udari.

21 h

Na žalost, podaci o stradalima na području Goražda već su zastarjeli. Prema informacijama iz Ratne bolnice, do 21 sat ubijeno je 15, a ranjeno 40 osoba. Na svim linijama odbrane odbijeno je više pješačkih napada. U 20,45 počeo je novi na Gradinu. Ne može se sa sigurnošću reći šta se trenutno na Gradini događa. Do centra grada dopiru odjeci pješačke paljbe. Miješaju se sa stotinama detonacija. Goraždu nikada nije bilo teže.

31.3.1994.

Kod Nišana je odbijeno šest pješačkih napada agresora. Jednako je pakleno na Lastanu, Gradini i Gavran-stijeni. Prema nepotpunim podacima iz Ratne bolnice, četnici su tokom posljednjih 36 sati ubili najmanje 23 i ranili preko 60 osoba. Jutros je umro i sedmogodišnji Haris Zukić, koji je juče teško ranjen u blizini ureda UNHCR-a, kada je njegova tri godine starija sestra poginula.

1.4.1994.

Haris Zukić je imao sedam, a njegova sestra Medisa deset godina. Ubili su ih srpski artiljerci haubičkom granatom 155 mm. Zločin se dogodio u centru Goražda, jedne od, prema rezoluciji UN, zaštićenih zona na istoku bosanske države. Dogodilo se to 30. marta u jutarnjim satima. Tog dana poginulo je 15, a ranjeno 40 ljudi. Sljedeća dva dana mnogo više. Prema podacima lokalnih organa vlasti, juče je u artiljerijskim i pješačkim napadima srpskih snaga na Goražde ubijeno najmanje 37, a ranjeno 132 lica. Među njima je veliki broj civila, žena i djece. Kako su zvanično saopćili predstavnici vojnih promatrača, Karadžićevi Srbi su samo tokom prijepodneva 29. marta u centru

grada ubili pet i ranili 21 civila.

Jedna od raketa pala je 200 metara od ureda vojnih promatrača. Slobodni teritorij Goražda, koji je proglašen zaštićenom zonom, obuhvata prostor od 450 kvadratnih kilometara. Srbi su oko tog prostora imali raspoređeno mnogo teške artiljerije. Nakon uklanjanja artiljerije oko Sarajeva, veliki dio su dovezli na ovaj prostor. Prema procjenama vojnih stručnjaka, jer ovdje je granate teško prebrojati, dnevno pada više od deset hiljada projektila svih kalibara. U nekoliko navrata iz Srbije i Crne Gore stizale su kolone vojnih vozila sa borbenom tehnikom i ljudstvom. Samo u jednoj od tih kolona 30. marta na goraždansko ratište iz Srbije je dovezeno više od hiljadu vojnika. U napadima agresor koristi bojne otrove i zapaljivu municiju. Posebno je teško stanje na uskom pojasu na desnoj obali rijeke Drine koji kontroliše bosanska Armija.

Ovo je dio teksta koji sam prvog aprila napisao na traženje Televizije Belgije. Njihova ekipa je krenula u Goražde, ali nije stigla dalje od Zagreba. Ostvarili smo vezu preko radio-amatera. Tekst je na francuski proveo prevodilac "Ljekara bez granica" Ismir, a proslijedio ga je jedan od belgijskih ljekara koji je bio u Goraždu u timu "Ljekara bez granica".

2.4.1994.

Mnogo požara oko Goražda svjedoči o nastavku zločinačkog pira četničkih artiljeraca. I jutros su po okolnim brdima odjekivale detonacije, i jutros su heroji Goražda i svih okolnih mjesta, svih sela i zaselaka bili na Gradini, Trebeškom brdu, na Nišanima i Čadorima, na Gostunju i Kleku, na Gavran-stijeni i Orlovom kamenu, na Grudici i Lastanu, na Trovrhu, Trebinjači, Volijači i Radijevićkoj kosi, na svim onim poznatim i bezimenim mjestima na kojima se brani ova zemlja i ovaj narod. Pričati o toj odbrani znači pričati o nečemu što svijet još nije vidio i upoznao, čemu nikada u dosadašnjoj historiji nije bio svjedokom. Sve te priče stapaju se na kraju u jednu beskonačnu, istinitu i lijepu storiju o ponosu, o čudnim spletovima herojstva i ljubavi; nijedan detalj, nijedan događaj nije moguće izdvojiti. I zato danas kada na ovim samo našim prostorima,

protiče sedamstoti dan rata, blokade, agresorskih zločina i pasivnosti svijeta, u borcima i narodu osjećaj nepobjedivosti nikada nije bio jači. Jer, šta je četnički tenk spram velikog srca momaka sa Gradine, šta je haubica u poređenju sa snagom heroja u našim rovovima.

Ne mogu nikako da se otmem utisku da se ovakvi ljudi, ljudi velikog srca i nježne duše rađaju, žive i traju samo pored ove prkosne rijeke. Gledam ranjenike u bolnici, gledam momke u zavojima koji hitaju nazad da pomognu koliko mogu, gledam žene, djevojke i starice kako donose hranu, gledam ljude i vidim na njihovim licima odlučnost. Obuzima me ponos što sam rođen ovdje.

A onda mi jedan od komandanata reče: "Juče smo dobili pite, može nam biti dva dana". I te pite, iz Kopača, Hubjera, Goražda, Vitkovića i oni redovi dobrovoljnih davalaca krvi, i ona smirenost sa kojom ljudi prilaze redovnim i vanrednim obavezama, i brzina sa kojom sve obavljaju i povjerenje koje imaju u one sa prvih linija, govore dovoljno o ovome gradu i svima koji danas u njemu žive. Zato će Goražde i dalje ostati četnička noćna mora, zato će i u narednim intervjuima njihovi zločinci govoriti: "Nikada više na goraždansko ratište". A oko Goražda će, umjesto četničkih požara, gorjeti neke druge vatre. Previše su nam dragi ovi naši bezimeni potoci i puteljci, ovaj naš jutarnji cvrkut ptica, ova naša moćna rijeka da bismo ih mogli nekome ostaviti.

Ovaj tekst sam 2. aprila ujutro pročitao na Radio-Goraždu. Potom smo iz komande otišli na Metaljku, Radijevićku kosu, Viševice i Gradinu. Dan ranije na toj liniji je odbijen žestok četnički napad. Četnicima su naneseni veliki gubici. Dva dana su potom izvlačili mrtve. U borbama su pravo herojstvo pokazali Zahir Prutina - Ćole, Rudžo Islamagić i Mensur Ćurović - Roka. Četnici više nikad nisu pješački napali ovu liniju. Uzeli su je, međutim, indirektno, nakon što su prodrli putem Čajniče - Goražde do samog ulaza u grad. Ćole i Ruždo poginuli su u nastavku ofanzive.

3.4.1994.
za Televiziju Slovenije

U borbama tokom protekla četiri dana na goraždanskom ratištu borci Armije Bosne i Hercegovine uništili su pet agresorskih tenkova. Međutim, kod Mesića, na sjevernom dijelu ratišta, uvedena su u borbu četiri nova. Na istom mjestu danas oko 17 sati odbijena su dva izuzetno jaka pješačka napada. Napadi na desnoj obali Drine nisu ni prestajali od početka ofanzive u noći između 28. i 29. marta. Najveće gubitke četnici su imali 1. aprila na jugoistočnom dijelu ratišta u predjelu Metaljke. Čitav jučerašnji dan izvlačili su poginule i ranjene sa veoma nepristupačnog terena. Ovaj izvještač bio je svjedok tih događaja. Do tačnih podataka o broju poginulih nemoguće je doći, ali je potpuno sigurno da je više desetina agresorskih vojnika ove napade platilo životom. Odmazda je ponovo izvršena nad civilima.

4.4.1994.

Iz Goražda se, na žalost, moraju poslati loše vijesti. Nakon desetina hiljada projektila svih kalibara, nakon nadljudskih borbi i neviđenog herojstva branitelja, na južnom dijelu ratišta, na desnoj obali Drine, probijena je linija odbrane. Stanje je izuzetno dramatično, a u centar grada slijevaju se nove kolone izbjeglica iz sela sa desne obale. Iseljeni su Ahmovići, Uhotići, Kodžaga polje i još nekoliko sela sa tog prostora. Mnogo civila je ubijeno. Većina se pokušava domoći grada. I u gradu je, međutim, krajnje dramatično. Oko 19 sati pojačana je artiljerijska paljba. Mnogo je poginulih. Nemoguće je dobiti informacije iz Ratne bolnice. Svo osoblje je angažirano na pružanju pomoći unesrećenima. U 20 sati pojačani su pješački napadi na južnim prilazima gradu. Niko ne zna šta će se događati naredne noći. Ako se hoće pomoći Goraždu, onda to treba uraditi odmah.

Ovaj izvještaj sam poslao u 21,15 h. Proslijedio sam ga iz komande Istočnobosanske operativne grupe. Kako nismo uspjeli ostvariti vezu sa amaterskom stanicom na RTVBiH, izvještaj smo

proslijedili preko jedne od stanica koju smo u takvim prilikama redovno koristili. Desetak minuta nakon toga zvao je komandant Armije RBiH, armijski general Rasim Delić, i tražio detaljnije informacije od komandanta Buljubašića.

"Imat ćeš za pola sata izvještaj na stolu", rekao je Buljubašić. Javljali su se potom general Vahid Karavelić i još neki. Tražili su informaciju više. Izvještaj je emitiran na Radiju BiH u 22 sata. Mada je i prvih sedam dana ofanzive bilo pakleno, narednih dvadeset dana nisu se mogli mjeriti ni sa čim što je prethodno viđeno. Zato su svi izvještaji iz aprila '94. svi tekstovi samo blijedi djelić slike stvarnog stanja u Goraždu i oko Goražda u tim danima. O svakom od tih dana može se napisati posebna knjiga i svaki čovjek koji je preživio te dane nosi u sebi čitave drame.

5.4.1994.

7h

Goražde je preživjelo najtežu noć u svom dugom postojanju. U toj noći Ratna bolnica je zbrinula 24 teže ranjene osobe. Među njima su trogodišnji Samir Šalo i dvogodišnja Ilda Smajović. Još se ne zna broj poginulih. Grad je pun izbjeglica. Biju se odsudne bitke na kapijama Goražda. Ovom gradu bi se moralo pomoći, ako ni zbog čega, ono da bi svjetska zajednica sačuvala obraz.

11 h

Na Baćke je od jutros palo preko hiljadu granata. U 10,25 počeo je jak tenkovsko-pješački napad na linije odbrane sjeverno od Kopača. Borbe su iznurujuće, a artiljerijska podrška četničkim snagama do sada neviđena. Za sutra je najavljena posjeta generala Rosea. Niko ovdje ne vjeruje da će Rose zaista doći. Zvaničnici Unprofora danas su saopćili da su četnici tokom proteklih osam dana ubili najmanje 73 i ranili preko 300 osoba. Skoro polovina su žene i djeca.

Goražde neće pasti

5.4.1994.

Haubička granata 155 mm usmrtila je, u blizini ureda UNHCR-a u Goraždu, sedmogodišnjeg Harisa Zukića i njegovu tri godine stariju sestru Medisu. Zločin se dogodio 30. marta u ranim jutarnjim satima, a geleri iste granate ubili su još dvoje i ranili četvero civila. Kako su zvanično saopćili predstavnici vojnih promatrača UN, samo tokom prijepodneva 29. marta četnici su u Goraždu ubili pet i ranili 21 osobu. Do kraja dana poginulo je 15, a ranjeno 40 civila. Brojke su narednih dana rasle vrtoglavom brzinom. Prema informacijama lokalnih organa vlasti, u artiljerijskim i pješačkim napadima na Goražde tokom šest dana srpske snage ubile su 37 ljudi, a u isto vrijeme bilo je 132 ranjenih. I te informacije su veoma brzo zastarjele. Sinoć je saopćeno da je ubijeno 47 ljudi, a preko 200 ranjenih primljeno je u hitnoj pomoći i na hirurškom odjelu goraždanske bolnice. Hirurzi i svo medicinsko osoblje rade neprekidno. U bolnici nema nijednog slobodnog mjesta pa je formirano nekoliko improviziranih ambulanti. U te ambulante jutros su primljeni novi ranjenici. Nema lijekova i dovoljno sanitetskog materijala.

Ubistvo malih Zukića označilo je početak najnovije ofanzive na Goražde. Nekoliko dana prije toga oko linija odbrane razmještene su jake snage neprijatelja. Između, 25. i 28. marta stigli su novi tenkovi i dovezeno oko 150 artiljerijskih cijevi. Svim sredstvima napadnuta je kompletna linija odbrane da desnoj obali Drine od Osanice do Ustiprače. Izuzetno intenzivni napadi započeli su i na sjeveroistočnom i sjevernom pravcu. Napadnut je prostor između rijeka Drine i Prače. Od Ustiprače do Prače koncentrisane su jake tenkovske jedinice, a sa više platoa na lijevoj obali Prače četnici su gadali teškim artiljerijskim oruđima. Ovakav intenzitet granatiranja u dosadašnjem toku rata nije upamćen. Među prvim žrtvama bilo je i šest mališana starosti od osam do 14 godina. Stradali su dok su bili u igri na ulicama Vitkovića. Napadi traju već sedam dana i veoma su mali izgledi da bi mogli prestati, ili bar oslabiti. Svaki dan projektili padaju po najgušće naseljenim dijelovima grada. Neki su pali jedva 200 metara od zgrade

vojnih promatrača. Oni su, samo prvog dana, izbrojali preko 2 hiljade granata, i to na prostoru gdje su se nalazili. Potom su odustali od brojanja jer je ono, praktično, postalo nemoguće. Prešli su na procjenjivanje i po tim procjenama dnevno na slobodnu teritoriju padne oko 10 hiljada granata. Prema toj računici u prvih pet dana napada na Goražde je bačeno preko hiljadu tona svih vrsta projektila. To je najmanje 20 kilograma po glavi stanovnika.

Napadi su pojačani trećeg i četvrtog aprila. Korišteni su u njima bojni otrovi i zapaljiva municija. Izbili su veliki požari koji obuhvataju najveći dio ratišta. Dobar dio požara ugasila je jaka kiša koja je padala 2. aprila u noćnim satima, ali su sljedećeg jutra buknuli novi.

Na Goražde napadaju, pored Mladićevih formacija, regularne jedinice vojske samozvane Jugoslavije, srpski i crnogorski dobrovoljci i plaćenici, a, kao i prilikom prošlih napada, ima ruskih i rumunskih plaćenika. U pješačkim napadima koriste specijalne jedinice i posebne diverzantske odrede sa najmodernijim naoružanjem. Zaustavljeni su pješačkim oružjem i ručnim bombama. Njihovi napadi bili su najžešći na 1046 metara visokoj Gradini, nekoliko kilometara jugoistočno od grada. Prvog aprila na tom prostoru odbijeno je desetak veoma teških napada. Ništa lakše nije bilo ni na Trebeškom brdu i Volijači sa lijeve, te na Metaljci i Radijevićkoj kosi sa desne strane Gradine. Na fočanskom pravcu napadani su Žigovi, Nišani, Dublje, Lastan, napadan je svaki položaj i svaki dio terena. Jutros su napadi pojačani. Četnici uvode svježe snage, i to uvijek drugim pravcima kako bi izbjegli njihov susret sa jedinicama koje izvlače sa ratišta i koje su pretrpjele velike gubitke. Nove snage dolaze i sa one strane srbijansko-crnogorske granice. Samo u noći 30. marta preko Višegrada je iz Užica došlo na ratište kod Ustiprače i Mesića 40 vojnih kamiona sa oko hiljadu vojnika. Sljedećeg dana velika kolona stigla je preko Čajniča, a potom su preko Pala stigle jedinice sa okupiranih područja BiH. Danas su u borbu uvedene nove snage na fočansko-čajničkom pravcu i na tom dijelu ratišta je pakleno. Nema potpunih podataka, ali je sasvim sigurno da poginulih i ranjenih ima na obje strane i da te cifre nisu male. Isto je i sa stradalim civilima.

U ovim trenucima zadivljuje fanatična upornost branitelja. Treba im odati najviše priznanje bez obzira šta se u narednim dani-

ma dogodilo. Do Goražda je doprla vijest da bi ovdje u srijedu, 6. aprila trebao doći Michael Rose, glavnokomandujući zaštitnih snaga UN za BiH, kako bi se uvjerio u težinu situacije i stanje na terenu. To je tek donekle djelovalo ohrabrujuće, ali u Goraždu u mogućnost njegovog dolaska više niko ne vjeruje. Dok ovaj tekst stigne do čitalaca, ovdje će se sigurno dogoditi mnoge značajne stvari, tako da može biti bajat. Ali, u ovo vrijeme, vijesti odavde bajate su već onog momenta kada se napišu. Prošle noći razgovarao sam sa novinarom belgijske televizije koji je pošao u Goražde i stigao do Zagreba. Pitao je na kraju: "Hoće li Goražde pasti"? Odgovorio sam da neće i to je jedina činjenica koja neće zastarjeti do trenutka kada budete čitali ovaj tekst.

Mada su linije goraždanske odbrane na južnom pravcu probijene u trenucima kada je ovaj tekst završavan, Goražde nije palo. Ni general Rose nije stigao kako je bilo najavljeno. Došao je mnogo kasnije, kada je ofanziva već prošla i počelo saniranje posljedica. Goraždani su ga ignorirali.

7.4.1994.

Jutros je u Goražde stigao novi šestočlani tim promatrača UN.

9.4.1994.

Četnici su granatama srušili viseći most na Džindićima. Time je onemogućena organizacija odbrane područja na desnoj obali Drine uzvodno od Goražda.

10.4.1994.

Mirsad Dragolj - Mena zaprijetio je dizanjem u zrak Fabrike azotnih jedinjenja. Gospodin Dragolj rekao je da ovo nije postupak očajnika već potez iznuđen jalovošću posla koji rade predstavnici mirovnih snaga.

21 h

U Goraždu se trenutno postavlja nekoliko pitanja: da li su američki "fantomi" bombardirali četničke položaje, hoće li Mirsad Dragolj dići u zrak Fabriku azotnih jedinjenja i mogu li četnici zaista ući u grad. Ni na jedno od ovih pitanja u ovim momentima nije moguće precizno odgovoriti Od 17 sati dva "fantoma" su nadlijetala goraždansko područje. Nema vjerodostojnih podataka o njihovom djelovanju, ali, prema svjedočenjima sa terena, čule su se jake eksplozije 13 kilometara jugozapadno od centra grada. Kako je to područje sa kojeg su svih 13 dana ofanzive organizirani i izvođeni četnički napadi, moguće je da su informacije o bombardiranju tačne.

U Vitkovićima su minirana dva rezervoara sa po 20 tona amonijaka, te po jedan rezervoar od 20 tona formalina i etanola i još nekih otrovnih materija. U slučaju da ova postrojenja odu u zrak, posljedice bi bile katastrofalne za cijelu regiju.

11.4.1994.

Avioni NATO-a danas su ponovo bombardovali četničke položaje oko Goražda. Između 14, 15 i 14,45 sati dva aviona su dva puta gađali ciljeve na južnom dijelu ratišta. O rezultatima tih

napada ovdje se ne zna ništa više. Napadi agresora ipak nisu prestali. Nešto prije 15 sati počeo je intenzivan pješački napad na Kolijevke, nepun kilometar jugoistočno od grada. Borbe su veoma teške i traju i u ovim trenucima, oko 17 sati. U 15,30 počela je kanonada haubičkih i minobacačkih projektila po gradskim kvartovima. Ima mnogo žrtava. Ovi događaji potisnuli su u drugi plan zbivanja na ostalim dijelovima ratišta gdje je jednako pakleno.

Čudo se dogodilo

12.4.1994.

Granate su rano jutros ponovo padale po Goraždu. Gradskim ulicama se posljednja tri dana nije moglo proći od snajperske vatre. Napadači su dovoljno blizu da mogu gađati i sami centar. Napadi traju već 15 dana, a sve vrijeme slobodni teritorij, koji je rezolucijom 824 Savjeta sigurnosti proglašen zaštićenom zonom, napadan je svim sredstvima. Nakon što su 4. aprila pomjerene linije odbrane na jugozapadnom dijelu ratišta, napredovanje četnika nastavljeno je i narednih dana. Devetog aprila srušili su granatama viseći most na Džindićima, 10 km uzvodno od grada. Nakon toga je prostor na desnoj obali Drine od Goražda prema Foči ostao bez ikakve veze sa slobodnim teritorijem. Istovremeno, puštena je voda iz akumulacije hidrocentrale Mratinje pa je vodostaj Drine porastao više od 2 metra. U takvim uvjetima izvlačenje stanovništva gotovo je onemogućeno.

Povlačenje jedinica Istočnobosanske operativne grupe između Goražda i Osanice na lijevu obalu dodatno je otežalo položaj Goražda i iskomplikovalo organizaciju odbrane. Karadžićeve formacije, te veliki broj dobrovoljaca iz Crne Gore i Srbije uz regularne jedinice vojske tzv. Jugoslavije sada su pred kapijama grada sa južne strane. Nakon dolaska svježih snaga iz Čajniča, napadi prema centru grada su pojačani. U njima, na ovom pravcu, učestvuje šest tenkova, nekoliko oklopnih transportera i sva raspoloživa artiljerija. Odsudna odbrana organizirana je kod prvih gradskih kuća. Linije odbrane na ostalim dijelovima ratišta iste su kao i prije početka ofanzive. I na te položaje agresor je tokom svih proteklih dana napadao. Projektili su, pored toga, padali i po svim dijelovima grada, oko Ratne bolnice, ispred ureda UNHCR-a i UNMO-a, pogađali su škole, centar za prihvat izbjeglica, obiteljske kuće i stanove. Prema podacima koje su juče do 15 sati prikupili organi vlasti poginule su 162 osobe, a bilo je 673 ranjenih. Samo tokom jučerašnjeg dana poginulo je 18 ljudi. U najvećem broju riječ je o civilima. Među njima ima mnogo djece. Više od polovine grada sa desne obale Drine iseljeno je i mnogo ljudi se nalazi pod vedrim

nebom. Provala oblaka koja se juče i danas sručila nad Goraždem njihov položaj čini još težim.

U popodnevnim satima 10. aprila iz Vitkovića se javio Mirsad Dragolj i rekao da je minirao postrojenja Fabrike azotnih jedinjenja i cisterne sa amonijakom, formaldehidom i drugim otrovnim materijama. On je zaprijetio da će u slučaju nastavka agresorskih napredovanja dići u zrak više od sto tona otrovnih materija, pri čemu bi mogla stradati cijela gornjedrinska regija. Dragolj je rekao da ovo nije potez očajnika već odluka donesena nakon razmišljanja. Takva odluka je rezultat čvrste riješenosti da se ovaj grad brani svim sredstvima do posljednjih mogućnosti. Ukoliko ne preostane ništa drugo, "Azot" će otići u zrak. Ljudi koji su na prvim linijama, svjesni su potpuno posljedica, svi oni ovdje imaju porodice, ali skoro da nemaju izbora.

Novu dimenziju posljednjim događajima dali su avioni NATO-a. Nakon što je prvih dana najnovije ofanzive Karadžićevih snaga izostalo odgovarajuće reagovanje Svijeta, nakon što ni avioni danima nisu letjeli nebom iznad Goražda i nakon što su četnici konačno počeli zauzimati metar po metar slobodnog teritorija, izgleda da se nešto počelo mijenjati. Prvo je nekoliko dana američki osmatrački avion P-3 satima kružio nad gradom, da bi se potom sve češće pojavljivali američki "fantomi". Naviknuti od ranije na njihove povremene prelete, ljudi ih ovdje nisu shvatali previše ozbiljno. Nisu ni imali vremena da razmišljaju o avionima. Ali, izgleda da ih ozbiljno nisu uzimali ni Mladićevi artiljerci. Gađali su veoma intenzivno čak i u momentima njihovih niskih preleta... Čudo se ipak dogodilo. Desetog aprila između 17 i 18 sati nakon dugog kruženja dva F-16 čule su se, jugozapadno od grada, detonacije. U isto vrijeme predstavnici Unprofora nezvanično su mi saopćili da su "fantomi" gađali srpske ciljeve - jedan tenk i jedno komandno mjesto. Kasnije su te informacije potvrđene. Jedino nije sasvim sigurno da je komandno mjesto pogođeno. Kasnijim provjerama utvrđeno je da su tri bombe od po 250 kg pale oko 13 km jugozapadno od Goražda, u predjelu Preljuće, a kako su sa te strane koordinirani četnički pokreti i izvođeni najjači napadi, moguće je da je komandno mjesto bilo baš na tom terenu. Srpska sredstva informiranja izvijestila su da je u akciji američkih aviona stradalo 15 civila. Međutim prostor gdje su pale bombe nalazi se na oko 1300

metara nadmorske visine i od najbližeg sela udaljen je kilometrima. Uz to, tu su nekada bila isključivo bošnjačka sela, koja su potpuno uništena, uglavnom spaljena, tako da civila prije Foče i Čajniča uopće ne može biti.

Zračna akcija NATO snaga nije, kako se u prvi mah očekivalo, smanjila intenzitet agresorskih napada na Goražde. Napadi su čak pojačani, a samo nekoliko minuta nakon bombardiranja jedna žena je na središnjem gradskom mostu pogođena snajperskim hicem. Sljedećeg jutra, 11. aprila, na grad je izveden opći napad. Šest tenkova, oklopni transporteri i jake pješačke snage napadale su putem iz pravca Čajniča. Iz Ustiprače je gađalo osam tenkova, a u pogonu su bile sve artiljerijske cijevi okrenute prema Goraždu. Oko 10 sati nad gradom su se ponovo pojavili "fantomi". Letjeli su iznad četničkih položaja nekoliko sati u brišućem letu i onda između 14,15 i 14,45 još jednom borbeno djelovali. Na meti je bila agresorska oklopna kolona na ulazu u Goražde sa južne strane u selu Krsnica. Nekoliko minuta nakon toga počeo je jak pješački napad jugoistočno od grada. Borbe su trajale do kasnih sati protekle noći, a vođene su nekoliko stotina metara do bolnice. Napadači očigledno ni drugu akciju NATO avijacije nisu shvatili ozbiljno. Oni nastavljaju bez obzira na okolnosti i posljedice, a u svijetu se možda postavlja pitaje - je li NATO spasio Goražde. Ovdje tom pitanju nema mjesta. "Fantomi" su možda uništili najviše dva agresorska tenka.

13.4.1994.
za Televiziju Slovenije

Oko 16 sati na južnim prilazima Goraždu vode se pješačke borbe. Samo na području Ustiprače, 11 kilometara sjeveroistočno od grada, od sinoć se nalazi deset agresorskih tenkova i sva sila raznog artiljerijskog oruđa. Prema onome što se događa na tom prostoru, kao i na rogatičkom pravcu, očekuju se svakog trena žestoki napadi sa te strane. Prema nekim, nepotvrđenim informacijama, to područje su juče posjetili Karadžić i Mladić, a danas je u toku razmještanje jakih pješačkih snaga. Četnici sistematski gađaju gradska naselja Vinariće i Baćke.

14.4.1994.

Prema informacijama koje su sinoć saopćili lokalni organi vlasti od 29. marta do 13. aprila četnici su u Goraždu ubili 187 ljudi. Ranjenih je mnogo više. Istovremeno UNHCR je iznio podatak da je za 17 dana iz okupiranih i spaljenih bošnjačkih sela u grad stiglo 18 hiljada prognanika. Skoro 5,5 hiljada nema nikakvog smještaja. Jedna granata koja je pala u neposrednoj blizini bolnice ubila je trojicu desetogodišnjih dječaka. Teško je ranjeno još nekoliko djece. U poslijepodnevnim satima raketama je pogođena jedna škola. Za sada nema više informacija o tom događaju. Agresor na južnom i istočnom dijelu ratišta pokušava prodrijeti u graad.

15.4.1994.

Dvojica oficira Unprofora ranjena su danas oko 17 sati nekoliko kilometara sjeverno od Goražda prilikom napada srpskih snaga na ovo područje. Desetak minuta nakon 20 sati ranjeni oficiri su evakuirani helikopterima UN. Jedan od njih je u životnoj opasnosti.

16.4.1994.

Agoniju Goražda nakrato je potisnulo u drugi plan obaranje aviona NATO-a iznad ovog grada. Avion je britanski, a oboren je raketom sa srpskih položaja sjeverno od Goražda, iz predjela

Sjenokosa. Pilot Nick Richardson je uspješno katapultirao, neznatno je ozlijeden i osjeća se dobro. Avion je pao u komadima kod sela Odska, 6,5 kilometara zračne linije jugozapadno od Goražda. Istovremeno sa obaranjem aviona četnici su pogodili i Ratnu bolnicu. Poginulih i povrijeđenih ima i među medicinskim osobljem. Ekipa MSF dobila je upute od svoje centrale iz Beograda da hitno napusti Goražde. Anesteziolog, Argentinac Pablo Nuozzi, je to odbio i ostao je u hirurškoj sali iz koje danima ne izlazi. Na ulazu u grad sa tri strane vode se teške borbe. Svako dalje pomjeranje linija odbrane značit će da su četnici ušli u Goražde.

22,30 h

Goražde ostaje samo, izolovano i osuđeno, bez krivice, dokaza i suđenja. Žestoka pješačka pucnjava čuje se na južnom dijelu ratišta. Nakon više pokušaja, niko u Ratnoj bolnici nije imao vremena da zbroji cifre poginulih i ranjenih. U gradu su svi zabavljeni odsudnom odbranom. Prema onome što je do sada viđeno, predstoje teške borbe za ovaj grad. Biće više nego dramatično. Negdje u visinama čije se zvuk aviona NATO-a, ali od njih ovdje više niko ništa ne očekuje. Oboreni britanski pilot Nick Richardson do 22,30 nije prebačen do zgrade vojnih promatrača. Dok je danas Vithaly Churckin objašnjavao kako je u Goraždu mirnije, četnici su haubičkim granatama pogodili bolnicu, dok su zvaničnici Unprofora ubjedivali javnost kako četnici ne namjeravaju ući u grad, oni su na istočnoj i sjevernoj strani od centra udaljeni svega dva kilometra. Na južnom pravcu, na desnoj obali Drine, znatno manje.

17.4.1994.

Već deset sati traje neviđeni opći napad na Goražde iz tri pravca. Palo je mnogo granata i raketa svih vrsta, ubijeno je i ranjeno mnogo ljudi. U haotičnom stanju niko ne zna koliko. Četnici su zarobili sve količine hrane koje je Goražde još imalo na raspolaganju. Preko 70 odsto stanovnika pokrenuto je iz svojih domova. Svi su na otvorenom, između zgrada i u perifernim ulicama gdje ih sustižu agresorske granate i snajperski hici. Sa približavanjem noći napadi se pojačavaju. Da li je to početak kraja ovog grada-heroja?

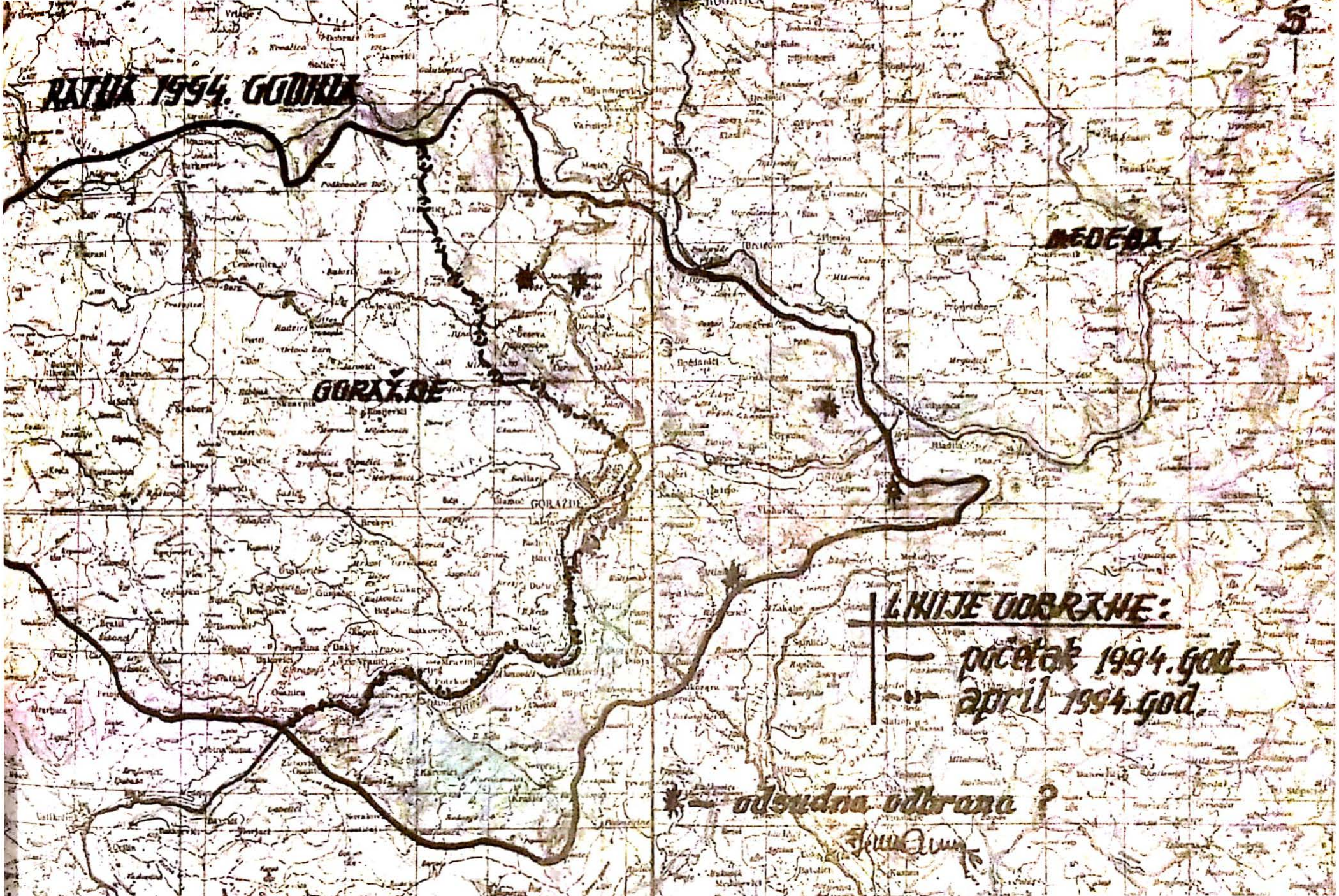
RATNI 1994. GODINE
GORAŽDE
BEOGRAD
LINIJE ODBRANE:
početak 1994. god.
april 1994. god.
odsudna odbrana ?

Sedamnaestog aprila bio sam dežurni oficir u komandi Istočnobosanske operativne grupe. Oko 3 sata ujutro u komandu je stigao Nusret Hurem, inžinjerac, čovjek kojem je amputirana desna potkoljenica nakon ranjavanja u teškoj borbi kod Strgačine. Nusret je pokušavao da nađe bilo kakvu mogućnost da se iz skladišta "Soča" u Kopačima izvuku zalihe materijalno-tehničkih sredstava i hrane. On je bio jedan od posljednjih koji je izašao prije nego su četnici zauzeli taj prostor. Nije više bilo ni vremena ni mogućnosti da se bilo šta učini. Tokom dana gradom je u više navrata zavladala kolektivna histerija. Taj dan nemoguće je opisati. Samopouzdanje su uspjele vratiti grupe najhrabrijih boraca koji su u najkritičnijim trenucima krenuli u susret tenkovima.

18.4.1994.
za Televiziju Slovenije

Na Goražde u minuti padne dvadeset topovskih projektila. Sve raskrsnice i većina gradskih ulica pokrivene su snajperskom vatrom. U dosadašnjem toku ofanzive, koja je počela 29. marta, četnici su ubili 302 osobe, a 1075 ljudi je ranjeno. Šesterica oficira Unprofora i britanski pilot koji je prije dva dana oboren iznad Goražda pobjegli su jutros helikopterom iz grada. Od osoblja iz svjetskih organizacija, ovdje su još ekipe MSF-a i MKCK, vojni promatrači UN i predstavnik UNHCR-a. Oni nemaju nikakvih mogućnosti za djelovanje, a MSF je čak povukao svog anesteziologa iz bolnice. Kako je jedini goraždanski anestetičar ranjen, bolnica je u nemogućem položaju. U ovoj ustanovi više nema ni najobičnijeg zavoja.

20.4.1994.

Cijelo gradsko područje Goražda još kontrolira Armija RBiH. Na tom području za posljednja 24 sata četnici su ubili 44 osobe. Osmero je poginulo u jednom stanu, u zgradi čiji su dijelovi razrušeni artiljerijskim projektilima. U drugom je zatrpano petero djece mlađe od deset godina.

21.4.1994.
za Televiziju Slovenije

"Ovdje više niko ništa ne zna, ni koliko ima mrtvih i ranjenih, ni šta se okolo događa. Ovo je nevjerovatno, ovo je užas, ovo je pakao", rekao je predsjednik Izvršnog odbora okruga Goražde Esad Ohranović danas popodne novinarima. Ono što se nakon toga događalo prevazilazi sve što čovjek može zamisliti. Goražde je pretvoreno u veliku buktinju, u dim i ruševine. Za samo 15 minuta ubijeno je 29 ljudi. Među njima su ranjenici iz jedne improvizirane ambulante. Među stradalim ima i medicinskog osoblja.

Četnici su u jutarnjim satima uputili ultimatum jedinicama Armije RBiH u kojem zahtijevaju da se Armija zajedno sa cjelokupnim stanovništvom povuče na lijevu obalu Drine u prečniku od tri kilometra. U protivnom, sravnit će sa zemljom čitav grad. Ultimatum je istekao u 16 sati, a nakon toga su granatiranja i pješački napadi kulminirali.

Snage Unprofora, stotinu britanskih, francuskih i ukrajinskih vojnika sa 20 transportera, te 41 pripadnik nordijskog medicinskog tima koji su jutros u 10 sati pošli iz Sarajeva, nisu stigli u Goražde. Prema informacijama dobijenim od promatrača UN, mirovnjake je u Rogatici zaustavilo oko 300 žena srpske nacionalnosti, uvjetujući njihov prolazak ispunjenjem svojih zahtjeva.

22.4.1994.

Za samo jedan minut u 13,10 na centar grada palo je 57 teških tenkovskih i haubičkih granata. Nakon toga ne vrijedi napisati ni jednu riječ, ne vrijedi skupljati informacije, ne vrijedi vjerovati u demokratiju, obećanja i dobru volju svjetske zajednice. Preživjeti, ovdje znači dobiti glavnu premiju na lutriji. Pomjeranja linija odbrane, međutim, nema i cijelo područje grada i dalje kontrolira Armija RBiH.

Na Goraždu svijet polaže ispit iz demokratije. U jednom od kolektivnih smještaja još jutros je u ruševinama zatrpano više ljudi. Tek dolaskom mraka ustanovljeno je da je u toj zgradi ubijeno jedanaest civila.

Dvadeset i drugog aprila poslao sam 13 izvještaja. Svi su nalikovali jedan drugom. To je bio dan u kojem je vođena mrtva trka između četničke artiljerije i svjetske diplomatije. Ulog u toj trci, kao i svemu ostalom što se dešavalo, bili su životi ljudi u Goraždu. Mnogi nisu dočekali dolazak unproforaca, koji je uslijedio dva dana kasnije. Žene u Rogatici su veoma dobro odigrale svoju sramnu ulogu.

23.4.1994.
za Radio - Glas Ljubljane

Jutros u 8 sati saopćeni su zvanični podaci o broju ubijenih i ranjenih na području Goražda za 25 dana četničke ofanzive. Četnici su ubili 694, a ranili 1917 ljudi. Te brojke su zastarjele već onog momenta kad su saopćene. U isto vrijeme počinjao je novi opći napad na grad. Oko 12 sati dostigao je kulminaciju. Glavni strateški cilj ponovo je bila bolnica. Tenkovskim projektilima pogođeno je porodajno odjeljenje. Ubijene su tri osobe, a jedna medicinska sestra (akušerka) je ranjena.

24.4.1994.

Prošle noći u Goražde su ušli pripadnici mirovnih snaga. Oko 15 sati počela je evakuacija ranjenika. Mada na paljanskom pravcu još traju tenkovsko-pješački napadi agresora, ofanziva je izgubila na žestini. Gradsko područje je pošteđeno artiljerijskih dejstava. Helikopterima UN evakuirano je 90 ljudi, 87 je ranjenika i tri pratioca. U bolnici ne znaju koliko će ranjenika biti evakuirano. U početku je bilo predviđeno da se izmjesti 500 ljudi, kasnije je taj broj smanjen na 300, a prije nekoliko minuta komandant bolnice, dr. Alija Begović, izjavio je da se ne zna koliko će evakuacija trajati, ni koliko će ranjenika UN evakuirati.

Dan poslije

25.4.1994.

Nakon neviđenih zločina, dvadeset i osam dana ubijanja, rušenja i desetina spaljenih sela, najveća ofanziva četnika na Goražde, okončana je 25. aprila u ranim jutarnjim satima. Ljudi se raduju što su živi, pitaju je li gotovo, provjeravaju šta je s njihovim bližnjim. Nestvarnim im se, u ovom neartikuliranom vremenu, čine bijeli transporteri i vojnici sa plavim šljemovima. Ne vjeruju da svakog trena odnekud, iznenada i podmuklo neće doletjeti granata ili raketa, ne znaju koji je dan i datum, nisu sasvim sigurni ni da li su zaista još živi ili im se sve tek pričinjava.

Prema prvim informacijama, četnici su ubili 711 i ranili preko dvije hiljade ljudi. Prije četiri dana uputili su ultimatum braniteljima tražeći da se vojska i stanovništvo sakupe na prostoru dužine tri kilometra i širine nekoliko stotina metara na lijevoj obali Drine. Nakon drugog kratkog razgovora oko 16 sati Danilo Maličević iz Čajniča, koji je saopćio uvjete ultimatuma, rekao je da nema drugih ovlaštenja i da o svemu mora izvijestiti komandanta Hercegovačkog korpusa Grubača. Tada je već bilo očigledno da se četnicima žuri i da imaju neke informacije o kojima se u Goraždu tek naslućivalo. U punom pogonu bila je mašinerija svjetske diplomatije, ali četnike je mnogo više brinulo najavljeno zasjedanje Vojnog savjeta NATO-a. Željeli su da u tim posljednjim satima na bilo koji način odrade ono što nisu uspjeli odraditi vojnički. Jer, mada su zauzeli veliki dio slobodnog teritorija, popalili mnoga sela, počinili stravične zločine, grad je sve vrijeme ostao pod kontrolom bosanskohercegovačke Armije. Jedino što je u tim trenucima četnicima ostajalo bilo je da tenkovima ruše jednu po jednu kuću. Naravno, u tim borbama su i sami imali velike gubitke i ponovo se pokazalo da je Goražde za njih neosvojivo. Cijena odbrane 21. aprila bila je, prema podacima organa vlasti, 99 mrtvih i 267 ranjenih. Naplaćena je, na žalost, ponovo po goraždanskim stanovima, među djecom. Zapaljena su četiri kata "Gradine", najviše zgrade u Goraždu.

Oko podne jedan od četničkih komandanata izdavao je vezom

naradenja: "Raspali po centru svim sredstvima". Pogođena je tada zgrada u kojoj su smješteni vojni promatrači, predstavnici MKCK i MSF-a, pogođen je ured UNHCR-a, zgrada općine, škole, kolektivni smještaji, mnogo kuća. Za samo jedan minut u 13.10 dvadeset i prvog aprila u najuži centar grada palo je 57 teških tenkovskih i haubičkih projektila. Zgrada "Balkan", koja se nalazi kod donjeg gradskog mosta i u kojoj su smješteni izbjeglice, pogođena je dvadeset puta tenkovskim granatama. Goražde je u tim momentima nalikovalo kolektivnoj grobnici.

Iz Sarajeva su u jutarnjim satima krenuli vojnici Unprofora, nordijski medicinski tim i pojačanje ekipi vojnih promatrača. U Goraždu niko nije vjerovao da će doći. Četnici su pojačali napade.

"Što uradimo do 20 sati, uradili smo", čulo se na vezi. Ipak, ofanziva je nastavljena i poslije 20 sati. Uvjete za nastavak osiguralo je tri stotine žena u Rogatici, koje su spriječile mirovnjake da prođu do Goražda. Nakon 24 sata provedena u blokadi, oni su se vratili u Sarajevo. Protuusluga za prolazak vojnika Unprofora bilo je puštanje, navodnih, hiljadu zarobljenika iz goraždanskog zatvora. Sve je svakako bio dio već pripremljenog scenarija za dobijanje na vremenu kako bi se još nešto zauzelo i još ljudi ubilo prije zasjedanja Vojnog savjeta NATO-a.

Na Drini se od tog zasjedanja očekivalo mnogo, iako su ljudi ovdje odavno naučili da ne vjeruju u papirnate rezolucije i neku veliku pomoć sa strane. Dvadeset i drugog ujutro ponovo se javio Danilo Maličević, ali ultimatum više nije imao prvobitnu žestinu. Tog, kao i prethodnog dana uz napade na bolnicu najintenzivnije je napadan prostor oko tvornice "Pobjeda" i naselje u njenoj neposrednoj blizini. Beri, vezista iz Prve slavne višegradske, snimio je razgovor jednog od četničkih tenkista sa njegovim pretpostavljenim. Nišandžija se hvali pretpostavljenom kako je pogodio zgradu ispred koje se nalaze vozila Unprofora. Ovaj izdaje novu naredbu. Čitam Slavku redovni prijepodnevni izvještaj i prekidam nakon nekoliko rečenica. "Imam tehničkih problema", kažem. Granata je pala nekoliko metara ispred zgrade u kojoj radimo i koja nema nikakve zaštite. Niko nije poginuo. Hoće li im više nestati municije?

Zovu novinari sa svih srana. Je li palo Goražde?

Nije!

Kako nije kada su neke agencije objavile?

Ne znam šta je ko objavio, ali ja sam u Goraždu. Da je palo ili ne bih bio ovdje, ili ne bih bio živ.

U centar grada pada prepravljena avionska bomba od 250 kilograma sa reaktivnim motorom. Ubila je troje djece i dvoje odraslih. Desetine je ranjenih, neke kuće su potpuno srušene. Četnici prijete još jednom. Stručnjaci kažu da su napravljene u Valjevu.

U poslijepodnevnim satima premijer Silajdžić javlja da je NATO uputio ultimatum Karadžićevim Srbima. Nešto kasnije, vijest se ponavlja na radiju. Ne vjerujem da je u tim momentima iko bio svjestan šta ta vijest znači. Ljudi su bili izbezumljeni, iscrpljeni, polusvjesni. A napadi su nastavljeni. Trebalo je izdržati do dvadeset i četvrtog, možda i dalje. Možda od svega ne bude ništa. Dvadeset i trećeg napadi su bili jednako teški kao i svih prethodnih dana. Oko ponoći, četnici se ubjeđuju na vezi. Jedni hoće da gađaju plave šljemove. Drugi su protiv.

Javljam se svaki sat redakciji u Sarajevu. Strani novinari traže potvrdu da su srpski položaji bombardirani. Objavio BBC. Nad Goraždem uopće nema aviona. Imam osjećaj da mi ne vjeruju. Pet minuta nakon ponoći izlazim na ulicu. U 0,12 stižu dva transportera. Potom su stigli ostali. Sutradan, četnici i dalje napadaju. Snajperi tuku po skoro svim ulicama. Jedina promjena - nema granata po centru grada. Poslije podne počinje evakuacija ranjenika. Do Sarajeva ih je transportovano 87 sa tri pratioca. Evakuacija je nastavljena i danas. Uglavnom uspješno. U grad je stiglo još vojnika UN. Čini se da niko ne zna tačan broj. Djeluju prilično neorganizirano. Istina, neki su već razmješteni, ali su punktovi na kojima se nalaze od centra grada udaljeni tek pet stotina do hiljadu metara. Francuzima je pak u Rogatici ponovo onemogućen prolaz. Od povlačenja četnika prema ultimatumu NATO-a, do ovih momenata 25. aprila u 21 sat, nema ništa. Čak su na istočnom dijelu ratišta juče pokušali proboj prema gradu. Izmještanje teške artiljerije također, nije počelo niti ima indicija da bi u skorije vrijeme moglo početi. Čak se na pojedine dijelove ratišta dovoze novi tenkovi. Juče je bilo nekoliko jakih tenkovsko-pješačkih napada kod sela Brdarići, na sjeverozapadnom dijelu ratišta. Na ostalim dijelovima četnici nastavljaju pljačku i paljevine. Posebno su intenzivne u selu Hubjeri i okolini, oko dva kilometra nizvodno od grada na desnoj obali Drine.

Gledam danas ovaj skoro uništeni grad prepun ljudi, obasjan

proljetnim suncem i radujem se što je preživio. Mnogima se čini nestvarnom ta očigledna činjenica. Ipak, mnogo je još neizvjesnosti u Goraždu i oko Goražda. Govore to blijeda lica i izgladnjali pogledi prolaznika, govori mi to neki unutarnji osjećaj koji ne umijem objasniti, ali znam da je tačan. U danu poslije nema nijednog svijetlog trenutka, nema nikakvog nagovještaja da će stradanja prestati. Volio bih da griješim.

27.4.1994.

Danas iz Goražda nema evakuacije ranjenika. Neizvjesno je da li će se uopće nastaviti. Tokom prethodna tri dana evakuirano je 288 osoba. Prva dva dana letjeli su britanski i francuski helikopteri, da bi trećeg dana nastavili samo britanski, jer su Francuzi odbili da prihvate srpsku kontrolu.

Na terenu je stanje jednako dramatično kao i prethodnih dana. Četnici nastavljaju paljenje kuća u selima Hubjeri i Kazagići, koja bi, prema ultimatumu NATO-a, morali napustiti jer se nalaze u zoni od tri kilometara od centra grada. Teško je povjerovati da će to zaista učiniti.

U Goražde je pola sata boravio general Michael Rose. Njegova posjeta ostavila je blijed dojam.

30.4.1994.

Jedino je bista Isaka Samokovlije ispred ulaza u zgradu ostala čitava. Sve ostalo u bolnici i oko nje porušeno je ili uništeno. I tokom posljednje ofanzive ova ustanova je bila jedan od strateških ciljeva agresora. Ostaci rakete kod ulaznih stepenica podsjećaju da je tako bilo od maja 92. Posljednjih deset dana tek završene ofanzive dvadeset puta je pogođena tenkovskim granatama, minobacački projektili 82 i 120 mm aktivirani su trinaest puta na zidovima zgrade. Po hodnicima se još mogu naći ostaci haubičkih granata 155 mm, dva puta su vođene rakete aktivirane u unutrašnjosti. Koliko je puta pogođena granatama 40 mm i ostalim oruđima, nemoguće je utvrditi. Tri radnika bolnice poginula su u posljednjoj ofanzivi, po jedan ljekar, spremačica i medicinska sestra, petero je ranjeno, uništeno porodilište, opća služba i zubna ambulanta, magacin sa hranom i kuhinja, pogođena dokumentacija, soba direktora i hirurški trakt, granate su aktivirane u bolesničkim sobama, snajperskom vatrom pokriven je ulaz u zgradu. Pa ipak, Ratna bolnica nijednog trenutka nije prestajala raditi. Od početka ofanzive 29. marta do 29. aprila obavljeno je 2618 intervencija. Dnevno je zbrinjavano 87 ranjenika, mnogo veoma teških. A general Rose kaže: "Nije bitno što su četnici udaljeni samo 500 metara od bolnice ako su mirni."

2.5.1994.
za emisiju "Slovo o zemlji"

Dvadeset i sedam dana četiri četnička generala usavršavala su vještinu ubijanja na goraždanskom ratištu. Generalsku četvorku predvodio je Ratko Mladić, a operacijama su sve vrijeme komandovali Milan Gvero i Nikola Grubač. Kako je Grubačev Hercegovački korpus bio najangažovaniji, na ratištu je neprekidno bio i njegov zamjenik, general Spremo. Ratište su, naravno uz tv kamere, nekad SRT, nekad Reutersa, posjećivali i idejni tvorci inžinjeringa genocida, Karadžić i Koljević. Prisustvo tolikog broja čelnika i zločinaca pokazuje, s jedne strane, koliko je Goražde značajno za agresora, i, s druge, izuzetno je motivisalo regionalne i lokalne ubice koji su nastojali da se dokažu pred šefovima. Zato su svi koji u četničkim redovima drže do sebe posljednji april proveli na goraždanskom ratištu. Uz sve hercegovačke i crnogorske pridošlice, te redovne posjetioce ovih prostora iz Užičkog korpusa, pečat zločinima davali su komandanti i vojvode iz Foče, Čajniča, Višegrada i Rogatice.

Fočanskim četnicima komandovao je Mirko Kovač, komandant Taktičke grupe "Foča", rodom iz fočanske Jabuke, penzionisani pukovnik bivše JNA koji je živio u Kragujevcu. Glavni oslonac bio mu je Miloš Tomović, nekadašnji tehnički rukovodilac tvornice "Temika" u Foči, koji je zbog ratnih zasluga postavljen na mjesto komandanta brigade iako je rezervni desetar. Poznat je od ranije kao ekstremista SDS-a i direktni učesnik u mnogim zločinima na fočanskom području. Njegova brigada operisala je na jugozapadnom dijelu ratišta, a na tom prostoru su udarne jedinice bili odredi Miodraga Nikačevića i Dragana Kunarca - Žage. Nikačević je bivši saobraćajni milicioner i komandant odreda koji je prošao specijalizaciju u Nišu. Rođen je u Bukovici u Crnoj Gori, a od početka rata organizator je pokolja po selima na fočanskom području. U ovoj ofanzivi napadao je Nišane. Komandant drugog odreda je Dragan Kunarac - Žaga, prije rata vlasnik privatnog preduzeća "Pionir". Okupio je fočanske probisvijete, te dobrovoljce i plaćenike iz Crne Gore. Njihov glavni zadatak u aprilskoj ofanzivi bio je - spaliti sve pred sobom.

Na višegradskom pravcu komandovao je pukovnik bivše JNA

Dragiša Masal, koji je došao iz Užičkog korpusa iz Srbije i sada je komandant Taktičke grupe "Drina". Čajničke četnike predvodio je, također, bivši oficir nekadašnje jugo-vojske, izvjesni Miličević, kojega su gospoda iz Unprofora nedavno u transporteru provezli ulicama Goražda. Petom drinskom iz Rogatice komandovao je major Radomir Furtula, rođen u Međeđi i poznat po tome što je jedinica kojom je on komandovao početkom rata spalila Sarajevo, od Vijećnice do Dolac-Malte. I u ovoj ofanzivi, kao i u svim prethodnim, nezaobilazan je Rogatičanin Rajko Kušić, rodom sa Borike, predratni mašinski tehničar Tvornice prečistača u Rogatici, školu završio u Goraždu, stanovao u Đačkom domu koji je sada kolektivni smještaj i koji je tokom ofanzive desetak puta pogođen artiljerijskim projektilima.

Nezaobilazni su u ovoj ofanzivi i Mićo Stanišić, ministar MUP-a, te bivši Vikićevi specijalci Milenko Karišik i Miodrag Repija. Zadatak jedinica kojim su oni komandovali zavisio je od situacije na ratištu.

14.5.1994.

Prvi put od početka rata u Goražde je stigla naša državna delegacija.

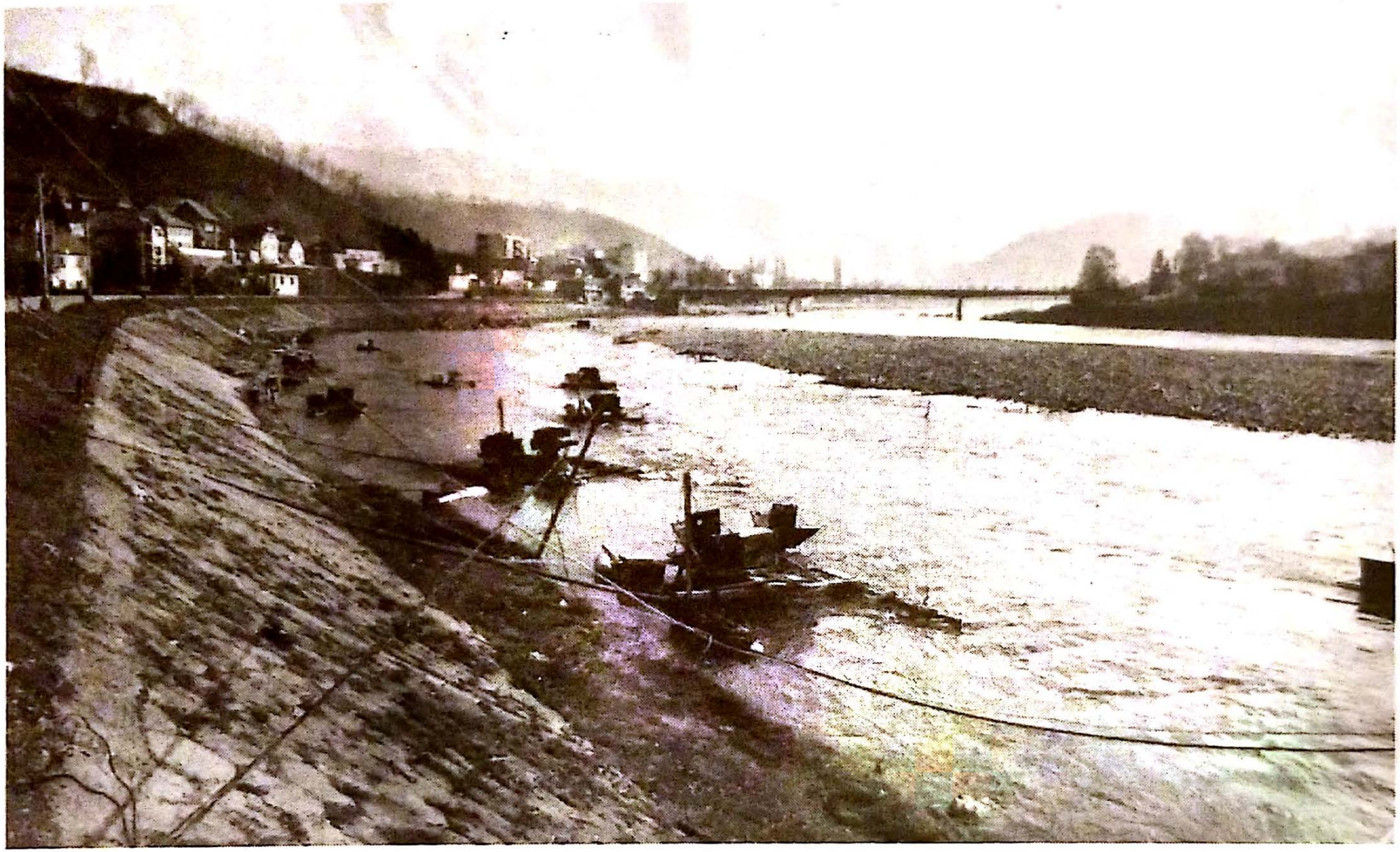

Ferid Buljubašić,
komandant Istočnobosanske
operativne grupe

31.5.1994.

Ferid Buljubašić rođen je 1953. godine u Zebinoj Šumi, na polovini puta Goražde-Foča. Završio je srednju vojnu školu, vojnu akademiju i komandno-štabnu školu. Izašao iz bivše JNA prije početka rata, u činu potpukovnika. Zadnjih petnaest godina živio i radio u Sarajevu. Od 6. aprila '92. godine je u Armiji BiH. Do 4. jula ratovao u Sarajevu, a od oktobra '92. komandant je IBOG-a. Vjerojatno je jedini oficir naše Armije na visokoj funkciji koji nema nikakvog čina, kao uostalom i sve starješine u Goraždu.

■ *Goražde je prvi grad u kojem je Armija RBiH zabilježila uspjehe. Da li je tada, u ljeto '92. godine, Bosna odbranjena u Goraždu?*

BULJUBAŠIĆ: Mi obično rano donosimo konačne stavove i prerano formiramo mišljenja. Bosna se branila i brani i '92. i '93. i '94. i branit će se do kraja rata. U ratu koji ulazi u treću godinu i ne znamo do kada će trajati, rano je donositi konačne sudove o najvažnijim bitkama, najvažnijim prostorima i ljudima. Svaki uspjeh je značajan, a konačan sud i historija pišu se na kraju, kada se završe sve bitke, kada se završi rat. Znamo šta Drina znači četnicima, koliki je značaj ovog prostora za RBiH i, svakako, da borbena dejstva na ovom prostoru imaju izuzetan značaj za Bosnu, za njenu odbranu i cjelovitost.

■ *Danas, 31. maja, je 758. dan rata i blokade Goražda. U svim prethodnim danima Goražde je ostalo potpuno samo, što nije bio slučaj skoro ni sa jednim gradom u BiH. Kako tumačite tu činjenicu?*

BULJUBAŠIĆ: Takvo stanje uzrokuju objektivne, ali i subjektivne okolnosti. Objektivno je da je bilo teško pružiti bilo kakvu pomoć. Međutim, bez obzira na sve, ova sredina je pomoć zaslužila i ovaj

prostor nije smio ostati sam. Uz više želje i rizika, moglo se pomoći. Želje je možda i bilo, ali imam osjećaj da nikome nije bilo do rizika. Ipak, u ratu je sve rizik, a nekada i sam pokušaj puno znači. Neko ko je,u pojedinim periodima, bio odgovoran zna zbog čega to nije učinjeno, a mi ovdje znamo da nije učinjeno ama baš ništa ni za ovaj narod ni za ovaj prostor.

■ *Vojnički gledano, da li je jedinicama na ovom prostoru uopće bilo moguće pomoći?*

BULJUBAŠIĆ: Svakako da je bilo moguće. Presudna pomoć bila bi da je bilo sadejstva pri našim pokušajima deblokade. Tada je pomoć izostala, a mi i dalje ostali u okruženju. Još u decembru 92. godine predlagao sam da težište djejstva bude na uvezivanju slobodnih teritorija Grepka, Goražda, Žepe, Srebrenice, Cerske i Konjević-Polja. To tada nije prošlo. Znate kakvu su sudbinu doživjeli Cerska, Konjević-Polje, Srebrenica, Žepa, a djelimično i Goražde. Padom Igmana, Bjelašnice, Trnova i Grepka mogućnost pomoći i sadejstva sa našim jedinicama bila je manja, a time i mogućnost uvezivanja područja u istočnoj Bosni. Mi smo bili nadomak Višegrada, Rogatice, Ustikoline, Čajniča, a sada smo daleko i od Ustiprače.

■ *Na zbivanja u Goraždu i istočnoj Bosni iz Sarajeva se, izgleda, reagiralo sa zakašnjenjem. Samo u jednom navratu, sredinom jula '92. načelnik Štaba TO izdao je opću naredbu svim jedinicama koje su u mogućnosti da usiljenim maršem krenu ka Goraždu. Stiglo je tada sedamdesetak boraca sa slobodnog višegradskog teritorija. Ali ono što me u ovom momentu interesuje je odakle ta pasivnost Sarajeva i kako Vi na to gledate?*

BULJUBAŠIĆ: Rat u BiH je specifičan i sigurno najteži rat koji je vodio bilo koji narod svijeta. Šta su Bošnjaci imali u martu i aprilu '92. osim nešto pušaka, grupica organiziranih po selima ili ulicama. Imamo hrabre borce - i to je sve. Prostor Bosne je gotovo okupiran početnim rasporedom bivše JNA. Nema jedinica, nema oružja, puteve kontroliraju četnici. U uslovima stvaranja i organiziranja jedinica veoma je teško vršiti manevar snaga, pregrupisavanje, pružati pomoć. Mi imamo znanje i pamet, zna se šta treba činiti na

taktičkom, operativnom i strategijskom nivou. Međutim, formiranjem jedinica ranga brigada i viših, stvorene su određene mogućnosti i mogući su manevri snaga. Moramo shvatiti da je Bosna i Goražde i Bugojno i Zvornik i da je davno bilo vrijeme da prevaziđemo lokalne okvire ratovanja. Sve je to uticalo na pasivnost i samostalnost borbenih djejstava, a posebno u odnosu prema Goraždu.

■ *Koliko se goraždansko ratište razlikuje, a koliko je slično ostalim bh. ratištima?*

BULJUBAŠIĆ: Razlika ima jer je svako ratište specifično zbog niza okolnosti. Ovo ratište je posebno specifično zbog stalnog okruženja, a u svim taktikama svijeta piše da je okruženje najteže stanje u kojemu se može naći neka jedinica. Posebno je teško ako je okruženje duboko i ne može se ići u proboj iz okruženja. Razlika je i u snagama četnika na pojedinim ratištima. Mi smo u trouglu tri četnička korpusa, blizu granice Srbije i Crne Gore. Sigurno da samo okruženje donosi veliki broj razlika u odnosu na ostala ratišta Nema snabdijevanja MTS-om, a to je, pored ljudskog, presudan faktor borbenih djejstava.

Sličnosti ima dosta. Četnici koriste uglavnom istu taktiku u cijeloj BiH, raspolažu istim MTS-om, vrše česte manevre snaga, pa iste jedinice ratuju u Goraždu, a kasnije u Kladnju, Olovu i na drugim mjestima. Različiti su prostori i vrijeme, a materijalni i ljudski faktor su slični. Mislim da su problemi u jedinicama Armije RBiH dosta slični u cijeloj BiH. Da nije embarga, da nije bilo rata sa HVO, da nije, da nije...

■ *Po mojim saznanjima, još početkom rata bilo je pokušaja da se neko od oficira pošalje u Goražde. Oni kojima je tada naređeno, glatko su odbili. Šta je Vas rukovodilo prilikom donošenja odluke da dođete u Goražde?*

BULJUBAŠIĆ: Za vrijeme borbenih djejstava na teritoriji Foče, na ove prostore je upućena jedna grupa boraca na čelu sa Zaimom Imamovićem i Zaimom Beševićem. Mali dio te grupe je došao i ostao tu. Početkom jula '92, kada je situacija oko Goražda bila izuzetno dramatična, naređenjem načenika Štaba TO, Predsjedništva

i ministra Unutarnjih poslova, pokušalo se prema Goraždu uputiti dio jedinica iz Hrasnice i sa Igmana. Međutim, dio jedinica nije izvršio naređenje, a drugi dio je, poslije pokušaja, odustao jer je Goražde i tada bilo u potpunom okruženju i do Goražda se moglo stići pješke i uz veliki rizik. Postoje naredbe i sadašnjem Štabu Vrhovne komande je poznato ko nije izvršio naređenje, a ko je odustao. Slična situacija bila je i prilikom upućivanja hirurške ekipe. Tek u decembru '92. godine na ovaj prostor stigla je ekipa starješina upućena od strane Štaba Vrhovne komande, ali se poslije 11 mjeseci većina vratila u Sarajevo.

Na ovaj prostor je sam došao slučajno. Mislim da sam prvi koji je izašao iz Sarajeva nakon što je blokirano. Izašao sam 4. jula '92. i trebalo je da provedem 15 dana na Igmanu i da se poslije toga vratim u Sarajevo, u Prvu podrinjsku brigadu čiji sam bio komandant. Međutim, zadatak zbog kojeg sam izašao tada nije rađen. Poslije pada Foćanske Jabuke, iz zbjega na Igmanu prihvatio sam vojne obaveznike sa tog prostora i 14. jula izašao na Grebak. Do kraja septembra izvodio sam sa tom jedinicom borbena dejstva od Jahorine do Previle, Kozje Luke, Miljevine i, po naredbi, tada to već nije bilo slučajno, načelnika ŠTO, došao na ovaj prostor.

■ *Koliko se realna slika Goražda razlikovala od one slike koju ste Vi imali o Goraždu dok niste došli ovdje?*

BULJUBAŠIĆ: Realno, očekivao sam da je puno bolje. O događajima u početnom periodu rata čuo sam preko sredstava informiranja. Međutim, to se uveliko razlikovalo od onoga što je stvarno bilo tu. Neke pretpostavljene slike o Goraždu u odnosu na realno stanje bile su bolje, neke gore. Došao sam iz sredine gdje nije bilo stambenih objekata, gdje je sve bilo popaljeno, u sredinu gdje je još bilo sačuvanih objekata. Istovremeno, grad je srušen, popaljen i u mnogo čemu doživio je sudbinu Sarajeva u početnom periodu rata. Što se tiče same vojske, bilo je i pozitivnih i negativnih iznenađenja, da ih tako nazovemo. Borbeni moral, želja za ofanzivnim djejstvima i odziv boraca bili su izuzetni i u tom periodu.

■ *Jeste li u nekom trenutku pomislili da bi Goražde moglo pasti?*

BULJUBAŠIĆ: Ja izuzetno volim ovaj prostor, a iznad svega volim i cijenim borce. Za svaki metar ovoga prostora ginuli su najbolji, najhrabriji. Meni teško pada gubitak svakog metra, a posebno preživim pogibiju svakog borca. U svakom borcu vidim moga brata ili moga sina. Nisam nikada pomislio da grad Goražde može pasti. Ali kada su tenkovi krenuli iz Kopača prema gradskom naselju Obarak (17. april '94. op. aut.) i kada je cijeli grad krenuo u susret tenkovima, znao sam da grad ne može pasti dok u gradu ima živih. U koloni koja je krenula na tenkove bilo je invalida, žena, djece. Svi su krenuli da spriječe ulazak tenkova u grad.

■ *Koji su bili presudni momenti u odbrani grada?*

BULJUBAŠIĆ: Mislim da je najdramatičnije bilo 19. na 20. april '94. godine. Četnici su ušli u rubni dio tvornice "Pobjeda" na lijevoj obali, a na desnoj obali Drine borbe su se vodile dvije stotine metara od Ratne bolnice u kojoj je bilo oko tristo ranjenika. Presudna za odbranu grada bila je odluka da se "Pobjeda" brani po svaku cijenu, a isto tako da se bolnica ne iseljava i da se odsudno brani.

■ *Na kraju, recite nam Vaše mišljenje o eventualnim šansama za skoro mirovno rješenje.*

BULJUBAŠIĆ: Mirovno rješenje je još daleko. Za 25 mjeseci rata nije se promijenilo skoro ništa bitno što bi doprinijelo okončanju rata mirnim putem. Karadžić i ekipa su pripremali, počeli i vodili rat. Pa, ne mogu ti isti sada pregovorima doći do mira. Da se sa njima moglo pregovarati, rat ne bi ni počeo. Za mir je potrebno da se četništvo vojnički porazi ili da se nešto kvalitativno promijeni u srpskom narodu i da dođu neki novi ljudi. Svi ovi pregovori samo su kupovina vremena da bi četnici okupirali što više, da bi Savjet bezbjednosti donosio rezolucije koje ne može realizovati, da bi snage Unprofora izigravale mirotvorce, a u stvarnosti igrale po taktu četnika. U ovo vrijeme, sa ovakvim odnosom snaga, sa ovim ljudima i sa mlakošću svijeta, mirovno rješenje je dosta daleko.

4.6.1994.

Umjesto Kraljeva i Pirota, Goražde je dobilo nove gradove prijatelje. To su Saint Drieux iz Bretanje u Francuskoj i Firenze iz Italije. Veza je ostvarena zahvaljujući radio-amaterima. Ovaj podatak Goraždanima znači mnogo i dokazuje da nisu bili zaboravljeni ni u vrijeme kada im je bilo najteže.

Oficiri i diplomatija

6.6.1994.

"Nastavak mirovnog procesa je u vašim rukama", rekao je jedan od britanskih oficira komandantu Istočnobosanske operativne grupe Feridu Buljubašiću 5. juna oko 17 sati. Bio je to treći susret oficira Unprofora i komandanta Buljubašića toga dana. "Ljudi u Genevi čekaju vaš izvještaj, vi odlučujete o miru", ponavljao je Britanac. Njegov šef, pukovnik David, bio je u to vrijeme u Kopačima, 5 km istočno od Goražda, gdje je sa Pala lokalnoj srpskoj komandi trebalo da stigne pismena naredba o povlačenju. Prema izvorima Unprofora, ta naredba je uslijedila nakon razgovora u Genevi između gospode De Lapresla i Rosea sa osumnjičenim za ratne zločine Radovanom Karadžićem. Ovdje je izraženo čuđenje otkuda odjednom potreba za pismenom naredbom kada se sa Pala već dva dana tvrdi da u zoni od tri km nema nikakvih snaga. U predvečerje 5. juna činilo se da je još jedan pokušaj u Genevi propao i da se neće dogoditi ništa značajno. Tog dana ujutro pukovnik David se potpuno saglasio sa izvještajem koji je pretpostavljenim poslao komandant Buljubašić. U Genevi su se izvještaji Davida i Buljubašića ipak bitno razlikovali. Mada se ni na jednoj obali Drine srpske snage nisu bile povukle iz zone od tri km kako je predvidio ultimatum NATO-a, i mada nema razloga da se ne vjeruje kako je gospodin David poslao tačne podatke, ipak su , Rose i De Lapresl baratali jednim, a bosanskohercegovačka delegacija drugim podacima. Gdje se u oficirsko-diplomatskom nizu UN od Goražda do Geneve promijenio Davidov izvještaj, odavde se ne može znati. Zna se jedino da su se pripadnici Unprofora na terenu prilično trudili da odrade svoj dio posla, da su razoružavali srpske vojnike, policajce i civile i nastojali da ih potisnu van kruga od tri km. Da li su iskoristili sva sredstva i ovlašćenja koja su imali teško je reći. Mnogo bitnije je da su pripadnici Unprofora u većini slučajeva smatrali kako je posao završen čim se Mladićevi vojnici pomjere iz rovova. Ali to ni u kom slučaju nije bilo povlačenje već jednostavno premještanje stotinjak metara lijevo ili desno. Krili su se potom u šumi i na svaki

način nastojali da ostanu na postojećim pozicijama. U tome su uglavnom uspijevali. Vojnici UN radili su i u noći između 5. i 6. juna. Pri obilasku terena 6. ujutro, koje je zajedno sa njima obavio i komandant Buljubašić, ni na jednoj obali Drine u zoni od tri km nije bilo srpskih snaga. Ta informacija je oko 9 sati proslijeđena nadležnim organima. Skeptici i dalje vjeruju u mogućnost manipulacije iako ova vijest djeluje ohrabrujuće. Dosadašnja iskustva na ovim prostorima daju im za pravo. Uopće nije nemoguće da se nakon početka razgovora u Genevi, uz neku novu priču i drugačije razloge, oko Goražda u zoni isključenja ponovo pojave agresorske snage. Česte provokacije stavljaju u prvi plan ovu tvrdnju. Prvog juna granatiran je slobodan prostor rogatičke općine, a sljedećeg dana jedan čovjek je ubijen dok su dvije osobe ranjene.

Samo nekoliko sati nakon što je komandant Buljubašić poslao izvještaj, pripadnici Mladićevih jedinica zaista su se vratili na iste položaje na kojima su bili. Ostali su na tim položajima sve do juna '95. kada su sa većine uporišta odbačeni veoma uspješnim kontraakcijama naše Armije. Bilo je to 38 dana prije napada na Srebrenicu, kada su četnici oko Goražda zarobili 34 britanska vojnika iz sastava Unprofora i počeli svoju posljednju ofanzivu na Goražde. Jedinice 81. divizije izdržale su tada prvi udar agresora, a već sljedećeg dana u uspješnom kontraudaru oslobodile nekoliko značajnih kota. U nastavku borbenih dejstava ti uspjesi su povećani. Krajem juna bilo je očito da je Goražde odbranjeno. Zalaganje pojedinih zapadnih vlada za sigurnost Goražda nakon pada Srebrenice i Žepe bilo je mnogo više njihova promocija i potvrđivanje onoga što je na terenu već urađeno nego njihova istinska želja da se Goražde zaštiti. Tom iznenadnom brigom nastojalo se, također, obezvrijediti uspjehe bosanskohercegovačke Armije i pokazati kako je Goražde na kraju odbranila svjetska zajednica. S druge strane, preveliko medijsko isticanje Goražda imalo je u samom gradu sasvim negativne psihološke efekte. Ali ukupno raspoloženje toliko se razlikovalo od onog iz '94. godine da tada ni na jednom pravcu nije bilo ni najmanje mogućnosti za neprijatna iznenađenja. U Goraždu je ponovo vladalo pobjedničko raspoloženje.

8.6.1994.

Juče su u Goraždu kratko boravili šef civilnog sektora Unprofora za BiH Victor Andreyev i načelnik Roseovog štaba general Van Ball. Oni su izjavili da civilima ne mogu garantirati sigurnost za povratak kućama koje se nalaze unutar zone od tri kilometra mjereno od centra grada.

Ahmet Sejdić,
komandant Prve slavne
višegradske brigade

11.6.1994.

Kada je prije deset godina izlazio iz vojske, Ahmetu Sejdiću je komandant kasarne u Pljevljima, pukovnik Milan Stubličević, ponudio da ostane. U Pljevljima, a prije toga u Bileći, gdje je bio u školi rezervnih oficira, Sjedić je bio jedan od najboljih. Nije ostao jer je vjerovao da će u svojoj struci (inženjer šumarstva) postići više. Da je znao da nam slijedi rat, pogotovo ovakav, kaže, ostao bi. Šumarski inženjer i rezervni kapetan Sejdić rođen je u selu Drokan, nekoliko kilometara od Višegrada, na lijevoj obali Drine, 1959. godine. Treći je od četverice sinova Ibra i Zemke Sejdić. Imao je dvije sestre. Jednu, koja je bila gluhonijema, četnici su ubili. U ranoj mladosti bio je trapav i pomalo prgav. Prvi mjesec dana iz škole pamti po tome što je dvojici dječaka razbio glavu kamenom.

■ *Koji su bili presudni momenti u posljednjoj ofanzivi na Goražde?*

SEJDIĆ: Jedan je bio 9, a drugi 16 aprila. Devetog je srušen most na Džindićima i pala je desna strana Drine uzvodno od Vitkovića. Do tada su šanse neprijatelja bile manje, a poslije su se povećavale, ali je na preostalom prostoru sa desne strane još bilo moguće uzvratiti udarac. Nakon 16. mi to više nismo mogli, jer nije bilo međuprostora za ulazak snaga.

■ *Kako Vi u svemu tome ocjenjujete djejstva aviona NATO-a?*

SEJDIĆ: U tim momentima imala su pozitivan efekat, a poslije tog, uslovno rečeno, spasiteljskog nastupa, djelovali su više negativno. Mislim da je ovim dosta rečeno. U prvi mah su naše jedinice dobile kratku mogućnost predaha, odmora i manevra, a poslije su čekale ponovna dejstva i nije postavljena još čvršća odbrana, poslije su mnogi gledali u nebo.

■ *Šta dalje, da li ponovo gledati u nebo?*

SEJDIĆ: Nikako! Treba iz ovoga izvući pouke za buduća djejstva, koja se mogu očekivati svakog dana. Preostalo je mnogo teritorije izvan tri kilometra koje se četnici neće nikako odreći, a također se još nisu odrekli ni grada. Samo čekaju za njih nove, povoljne prilike. Bez velikih snaga sa strane oni to ne mogu odraditi, pa i mi moramo računati na pomoć i sadejstvo sa strane od naših jedinica.

■ *Kakva je u tom slučaju perspektiva odbrane?*

SEJDIĆ: Sve zavisi od toga koliko budemo pamtili ofanzivu i koliko budemo radili po tim poukama. Mnogo toga treba mijenjati. Stari način rada je pročitan i više ne pali. Treba uvoditi nešto što još nije viđeno, a što može biti jednako jako. Pouke svakako moraju izvući i oni van Goražda, koji ubuduće moraju reagovati drugačije, pravovremenije i efikasnije.

■ *Kakva je odbrana bila u početku i kako ste se Vi uključili u odbranu?*

SEJDIĆ: Ma, ja sam u početku bio nevažan faktor, a, iskreno rečeno, nisam se dovoljno ni interesirao, jer sam računao da rata neće biti (i pored svega). Ipak, nekoliko dana prije početka, prijavio sam se Općinskom štabu TO Višegrad. Osjetio sam da me gledaju kao nekoga ko se u te stvari razumije i ko nešto zna. Organizacija odbrane nije bila na potrebnom nivou (košmar jedan, dodaje Zaim Kustura, jedan od Sejdićevih saradnika). Pokušao sam uticati na poboljšanje organizacije odbrane na lijevoj strani Drine, iznad naselja Crnča pa do Kabernika. I sve je bilo dobro do 13. aprila i "velikog povodnja". "Veliki povodanj" (puštanje vode iz akumulacije HE Višegrad nakon poznatog tv dijaloga ministra Hebiba, generala Kukanjca i Murata Šabanovića) je ispraznio desnu obalu, stvorena je velika panika i formirani veliki zbjegovi ka Goraždu i Žepi. Pukla je organizacija. Tako je pao Višegrad.

■ *Kako je bilo u Goraždu?*

SEJDIĆ: Osmi maj, Baba nad Goraždem odakle su četnici bestrzajnim topom i minobacačima gađali grad. Jedan od njih sakrio se za bukvu koja je bila toliko debela da sam se ja mogao sakriti sa druge strane a da jedan drugom ne smetamo. Imao sam njemački šmajser (nije to sada neko oružje) koji je zaštopao. Izvukao sam se u borbi golim rukama. Vidio sam tada smrt izbliza i više se nisam bojao, više nisam razmišljao o onome što se može desiti. Tako sam postao hrabar. Bilo je to prvi put da se jedinica izvuče iz grada u borbu. Kasnije se ispostavilo da je to jedini način da se uspije. Ovdje je to shvaćeno na vrijeme, već drugi dan rata. To je puno uticalo na kasniji tok događaja, na sticanje samopouzdanja. Bilo je puno neiskustva. Nismo tada imali oznake, pa su neke jedinice pucale mene misleći da sam četnik. Srećom, nisu dobro gađali. Kao komandir, osjećao sam se u prvom dijelu ponosno, a kada je poginuo prvi borac Halid Čovrk, bilo mi je veoma teško. Bio je samo ranjen, ali četnici nisu dali da se evakuiše prema Sarajevu ili Užicu. Tada se za neke slučajeve još i moglo proći. Vjerovalo se da taj rat neće biti to što je danas i sve je još ličilo na zastrašivanje. Mi smo, pored odbrane dijela grada, imali zadatak i da zarobimo naoružanje za svakog borca kako bismo išli ka Višegradu. Sjećam se iz tog perioda i 12. maja, kada su četnici stigli do hotela Gradine i kad je trebalo pomoći jedinici koju je vodio Bekto Gacka i koja se nalazila u Gradini. Nas 11 pretrčalo je brisani prostor i upalo u Gradinu. Četnici su vraćeni.

■ *Nakon toga ste ubrzo otišli na višegradske prostore?*

SEJDIĆ: Bilo je dovoljno ljudi koji su jedva čekali da se formira jedinica od višegradskih boraca. U Mededi i Crnom Vrhu već je bilo naših aktivnosti, a četnici su iz Višegrada već napadali dijelove slobodne teritorije. Prvu veću intervenciju imali smo kod sela Rohci, gdje su četnici zaustavljeni u vatrenom piru. Trinaest ih je ubijeno, a mi smo imali dva lakše ranjena borca. Ubacili smo se između dvije grupe četnika, dvije stotine metara iznad jedne i oko petsto metara niže od druge grupe. Bili smo u okruženju iz kojeg smo veoma uspješno djelovali. Četnici su nakon gubitaka pobjegli.

■ *Jeste li se tako navikli na okruženje?*

SEJDIĆ: Da, to je prvo iskustvo okruženja, ali i početak četničkih gubitaka na višegradskom prostoru. Iz tog odreda koji je prošao prve bitke, izrasla je Prva višegradska brigada, koja je kasnije postala slavna. Bilo je mnogo velikih bitaka sa velikim gubicima neprijatelja. Prema podacima koje smo mogli provjeriti, višegradski četnici su u bitkama s nama imali više od pet stotina poginulih. Najlakše smo odradili dvije zasjede u jednom danu na putu Sjemeć-Višegrad. Samo nakon jedne, krajem juna '92. godine, sljedećeg dana je sahranjeno 27 četnika. Bilo je bitaka, kao na Drinsku i Brodaru, nakon kojih su srpska informativna glasila iznosila cifre od preko stotinu poginulih. Nakon ove dvije bitke, stotinu dvadeset. Najbolji pojedinačni pogodak koji sam imao je pogodak RPG-em u transporter u kretanju sa velikim preticanjem. To je bilo u vrijeme najveće euforije, najboljeg morala i pobjedničkog oduševljenja. Poslije bitke za Drinsko, Višegrad je bio prazan. Tada, početkom septembra '92. godine, bili smo najbliže rješenju problema višegradske brane i Višegrada.

■ *Zbog čega ti problemi tada nisu riješeni?*

SEJDIĆ: Za Višegrad je bilo potrebno više boraca i više oružja nego što smo imali. Ipak, prvi problem bila je veza. Dok je nismo oteli od četnika, nismo je ni imali. Recimo u bici na Drinsku, napadamo sa šest grupa, a imamo samo tri motorole. I zbog toga što nismo znali šta je uradila jedna grupa, nisu mogle da djeluju tri grupe. Situacija je bila nejasna, a izgubljeno je mnogo vremena u čekanju kurirske veze. Tada smo imali Crni vrh, Crnču, to jest naselje na lijevoj obali u samom gradu i sa dvije strane smo bili na brani.

■ *Šta bi bilo da je tada uzet Višegrad?*

SEJDIĆ: Mislim da bi intervenirale jake snage iz Srbije i teško da bismo izdržali bez pomoći sa strane. Ali, isto tako mislim da bi pomoć stigla za desetak dana. Borci su tada jedva čekali naređenja, da ne kažem da su išli u borbu i bez naređenja.

■ *Prvi put sam u toku ovog rata bio u Međeđi krajem juna '92. I mada je u to vrijeme bilo teško na svim prostorima uz Drinu, tu u Međeđi sam prvi put vodio obroke bez hljeba. Stotine gladnih strpljivo su čekali u koloni ispred kazana u kojem je bila supa od žare. Kako se to odražavalo na vojsku?*

SEIDIĆ: Ne samo u junu, već čitave '92. i više od polovine '93. godine, hrana i municija bili su nam problem broj jedan, a četnici problem broj dva. Vojska je ipak morala voditi brigu o narodu, jer nije bilo uslova za funkcioniranje sistema, pa je ujutro pred komandom svaki dan bilo djece i staraca. Moralo se i na to misliti i podijeliti, tako da sljedećeg dana još svi mogu gledati na oči.

■ *Da li se ovom kraju moglo pomoći?*

SEJDIĆ: Ubijeđen sam da se Goraždu može pomoći čak iz Bihaća ili Gradačca i obrnuto. Po naredbi načelnika Štaba TO Sefera Halilovića, u julu '92. mi smo izašli iz obruča na Crnom vrhu i sa dijelovima jedinice iz Holijaka i Međeđe bili jedina jedinica koja je izvršila naređenje. Očekivali smo teži zadatak, ali smo postavljeni odradili lahko. Četnici na Bučiju predali su se bez metka i zarobili smo tridesetak cijevi.

■ *Kada smo već kod toga, s kim je do sada bilo najlakše ratovati?*

SEJDIĆ: Sa onima koji su dolazili da nam pomognu po sopstvenoj volji. Bilo je i još ima dosta dobrih jedinica. Sa rahmetli Dizdarom (Ferid Dizdarević, komandant bataljona s Trebeškog brda i načelnik štaba 43. drinske brigade op. aut.) je bilo lahko ratovati. Lahko je ratovati kada je zajedno s tobom Bego Mršo, lahko je bilo sa Nihadom Klincem, Mersom Prljačom, sa Pedom i Pavom (Nedim Alagić i Rusmir Pavica, komandant Prve rogatičke brigade i jednog od bataljona iz te brigade, op. aut.) lahko je bilo kada je bio blizu rahmetli Bekto Gacka.

■ *Kada Vam je bilo najteže?*

SEJDIĆ: Kada sam izlazio iz Međeđe, kada mi je poginuo najmlađi brat, kada su četnici uhvatili i najvjerovatnije ubili moju gluhonije-

mu sestru. I ona je za njih bila opasna. Kada sam dolazio u Goražde, bratu na dženazu, vezisti su čuli kako četnici izdaju zapovijest da se propuste sva vozila osim plavog "mercedesa". Ja sam bio u tom plavom vozilu. Došao sam i opet se vratio istim putem. U Ustipračи, preko mosta, gađali su me, po svoj prilici "pragom", ali su promašili. Nisam tada mislio ni na porodicu, samo na Međeđu i teritoriju, i to mi i sada prigovaraju. Nakon povlačenja iz Međeđe, jedinica je postrojena i isti dan uključena u odbranu Goražda. Bilo je mnogo razočarenja i kod mene i kod boraca i kod naroda u one koji su mogli, a nisu pomogli.

■ *Kakve su po Vama perspektive i Vaše brigade i Armije RBiH?*

SEJDIĆ: Armija RBiH je daleko jača nego je bila i odnos snaga je promijenjen u našu korist. Treba samo da čvrstom vezom povežemo gradove koje kontrolira, te da u Brčkom izađemo na Savu. Uopće ne moramo oslobađati cijelu tiritoriju, jer će ostalo leći samo od sebe, kao kula od karata. Tada će četnici tražiti građansku BiH i prestat će biti četnici.

U Goraždu nema malarije

13.6.1994.

Od 29. marta do 24. aprila ove godine u goraždanskoj Ratnoj bolnici obavljeno je 2618 intervencija. Bilo je izuzetno teških hirurških zahvata. Glavninu posla uradila su dvojica sarajevskih hirurga, ortoped Srećko Đikić i specijalista opće hirurgije Goran Akšamija, koji su ovdje došli prije 15 mjeseci. Osim njih dvojice, u bolnici radi još 29 ljekara i 150 ostalog osoblja.

Tokom posljednje ofanzive bolnica je teško oštećena, pojedina odjeljenja potpuno su uništena. Do početka evakuacije ranjenika i bolesnika, 24. aprila, stanje je bilo nepodnošljivo. Istina, prva evakuacija iz Goražda obavljena je 19. juna prošle godine, ali do aprila ove godine evakuirano je samo 18 osoba. Ovogodišnja akcija, koju provodi norveški medicinski tim, bila je mnogo organizovanija i mnogo obimnija, tako da je do danas iz Goražda evakuirano 321 lice. Većina su teški ranjenici. Još 210 ljudi nalazi se na spisku za evakuaciju i čeka komplikovanu proceduru koja na kraju najviše zavisi od raspoloženja agresora.

Dobar period rata bolnica se nalazila skoro na prvoj liniji, a gotovo da je i danas. Mada bi položaji neprijatelja prema Rezoluciji 913 UN i ultimatumu NATO-a trebalo da budu udaljeni najmanje tri kilometra, oni su tek nekoliko stotina metara od bolničke zgrade. Otkako su u junu prošle godine u Goražde ušli predstavnici Crvenog križa i Ljekara bez granica, snabdijevanje lijekovima i sanitetskim materijalom je nešto sigurnije. U ekipi "Ljekara bez granica" bili su, također, anesteziolozi, a povremeno hirurzi i farmaceuti. Kako Goražde nije imalo anesteziologa, to je bilo od velike koristi. Posebno su se isticali Argentinac Pablo Nuozzi, Francuz Gill Germaine, te Belgijanac Richar i Litvanac Andrej Slavuckij.

Ne može se reći da je medicinska situacija u Goraždu gora nego je bila početkom rata. Prvu amputaciju tada su uradili specijalisti opće medicine Emir Frašto i Alija Begović i ljekar opće prakse Nusret Popović. Pacijent je bio Ibro Kulin, amputirana mu je ruka, a umjesto anestezije dobio je čak dvije cigarete. Sulejman Isanović

je nakon ranjavanja gotovo iskrvario pa je imao samo milion i 50 hiljada eritrocita, nogu mu je zahvatila gasna gangrena, a uz to u bolnici nije bilo seruma za određivanje krvne grupe. Ljekari su mu odredili krvnu grupu upoređujući je sa grupom onih čiju su znali. Isanović je preživio i spašena mu je noga. Mujo Peštek je ranjen u stomak. Rana je bila stara pet dana. Operirao ga je, priručnim sredstvima, ginekolog Mesud Šehić, uz asistenciju drugog ginekologa Fadila Jahića. Peštek se oporavio veoma brzo i vratio u Armiju.

Krajem septembra '92. godine u Goražde su došli prvi hirurzi. Uradili su za sedam dana dvadesetak teških operacija i vratili se u Zenicu. Prije toga u grad je stigla druga hirurška ekipa i od tada Goražde nije bez hirurga. I samo prisustvo hirurga je u općoj izolaciji ulijevalo sigurnost. Svi su oni u Goražde došli pješke. Svaki period ima svoje heroje i neke osobenosti po kojima se pamti. I ni u jednom nije bilo lahko. Četnici su za jednog artiljerijskog napada ubili ortodonta Hasana Imamovića i stomatologa Dušicu Vujasić. Dušica, rođena Beograđanka, bila je trudna. Čekala je kraj rata i željela da, bar svojim roditeljima, ispriča istinu. Četnici su ubili i doktora Pašića, osamnaestgodišnju volonterku Sabinu i još mnoge. U teškim trenucima tokom prošloaprilske četničke ofanzive ljekari su posredstvom radio-amatera pozvali NATO da ih bombarduje.

Uz sve pohvale stranim anesteziolozima, iznenađuje podatak da u Goražde i dalje stižu lijekovi protiv malarije, a nema nijednog lijeka protiv kožnih bolesti, nema ništa iz ginekologije, dopremaju se samo tri vrste antibiotika, nema lijekova za očne bolesti i još mnogih iz najosnovnijeg asortimana pojedinih grana medicine. Prije rata narod je ovdje navikao na visok nivo medicinske zaštite i zato postojeće stanje još teže podnosi. Očigledno da programi svjetskih medicinskih organizacija nisu pravljeni za slučaj rata u Evropi i da su njihovi aktivisti sada zatečeni. Nikako da se sjete da u Goraždu nikada niko nije obolio od malarije. Ovdje bi mnogo veći efekat imali obični aspirini.

Osim u bolnici, medicinska pomoć pružana je i na drugoj obali Drine. U ambulantama su radili ljekari Kemal Korjenić i Vesna Nemec. U bolnici su radili od prvog dana pneumoftiziolog Ferid Tutić, internista Asim Prutina, direktor Doma zdravlja, speci-

jalista urgentne medicine Edina Čengić i mlade ljekarke opće prakse Aldijana Resić, Gordana Droca i Enisa Zec. Veliki posao uradili su ljekari i medicinsko osoblje u terenskim abulantama.

U prvoj četveročlanoj medicinskoj ekipi koja je došla u Goražde bili su hirurzi Alija Smajlović i Ibrahim Cero, te urolozi Suad Šabić i Harun Hodžić. U drugoj ekipi bili su ortoped Safet Ćibo, anesteziolog Izet Čustović, hirurg Haris Tanović i Nermin Škrba. Prva ekipa je imala dvije sestre instrumentarke i ostala je sedam dana. Druga ekipa, izuzev doktora Ćiba, radila je 30 dana. Ćibo je ostao pet mjeseci. Nakon njegovog odlaska, dva mjeseca u Goraždu proveli su hirurzi Branislav Kotjeljnikov i Emir Hadžihasanović, ljekar opće prakse Haris Vila i još dvojica tehničara. Potom su došli ortoped Srećko Đikić i hirurg Goran Akšamija. Njih dvojica su se u Sarajevo vratili nekoliko mjeseci nakon potpisivanja Dejtonskog sporazuma.

27.6.1994.

Zvaničnici Unprofora u Goraždu izjavili su da je jučer u predjelu Košara, na lijevoj obali Drine, ubijen jedan pripadnik mirovnih snaga iz britanskog bataljona. Paljba je otvorena sa četničkih položaja koji se na tom prostoru nalaze unutar zone isključenja od tri kilometra.

Zaim Imamović,
komandant Prve drinske brigade

11.7.1994.

Zaim Imamović je jedan od rijetkih oficira profesionalaca na slobodnim goraždanskim prostorima. Rođen je u Ilovači, dvadesetak kilometara od Goražda, 1961. godine. Vojnu gimnaziju i dvije godine akademije završio je u Beogradu, a potom dvije u Sarajevu. Skoro sav period službovanja u bivšoj JNA proveo je u Sloveniji. Slovenački rat ga je zatekao na mjestu komandanta kasarne u Vipavi. Nakon toga dospijeva u Travnik, pa u Lukavicu. U etničkom čišćenju kasarne u Lukavici biva premješten u Zenicu, sa još petnaestak kolega. U Zenici je bio do marta '92. godine. Potom se stavio na raspolaganje patriotskim snagama koje su pripremale odbranu BiH. Komandant Imamović je oženjen, ima dva sina (devet i četiri godine). Osim što komanduje brigadom, zamjenik je komandanta Istočnobosanske operativne grupe. Četiri puta je ranjen.

■ *Gospodine komandante, otkuda Vi u Goraždu, je li prevagnulo to što ste rođeni na ovim prostorima?*

IMAMOVIĆ: Ta odluka je donesena slučajno. Donio sam je u Ulici Đure Đakovića. Bio je lijep, sunčan dan, ali su ulice koje su bile pune prolaznika najednom opustile, počela je pucnjava i najavila veliku prazninu. Rat je već počinjao i u Foči. Imao sam ličnu dilemu - da li ostati u Sarajevu, u gradu za koji sam bio vezao sve svoje buduće planove, ili se odazvati zovu zavičaja. Presudilo je to što sam znao da na ovom području nema oficira. Odluku sam donio, a da nisam konsultovao porodicu, supruga je za nju saznala tek kada sam joj se javio telefonom.

■ *Kako ste uspjeli doći do Goražda?*

IMAMOVIĆ: Iz Hrasnice je jedna grupa trebalo da krene za Foču. Tu su bili Zaim Bešević i njegov brat Nedžib Bašić i još neki. Nije bilo neke naročite organizacije oko prebacivanja i prvi problemi su iskrsli

već na Igmanu. Tu sam prvi put počeo razmišljati o obuci vojske. U Trnovu nam je veza bio Edo Godinjak. Noćili smo u selu Turovi i krenuli prema fočanskoj Jabuci preko Delijaša i Grepka. Oko Grepka smo se susreli sa jednom grupom koja je išla u suprotnom pravcu, i tu sam vidio Murata Šabanovića. Veliki dio puta smo išli pješke.

■ *Vi ste već imali kratko slovenačko ratno iskustvo. U poređenju sa tom slovenačkom organizacijom, kako smo mi bili organizirani na početku rata?*

IMAMOVIĆ: Na ovom prostoru sva srpska propaganda bila je usmjerena na izazivanje straha. Propagandna mašinerija je ponavljala priče o besmislenosti otpora i stvarala utisak da oni samo treba da se prošetaju, da neće ginuti niti će imati ozbiljnijih teškoća. S druge strane, ljude je trebalo ubjeđivati da se brane jer narod nije imao čime da se suprotstavi silnoj tehnici. Trebalo mu je zatim uliti samopouzdanje, uvjeriti ga da imamo šansi i da ima smisla boriti se, jer branimo gole živote, svoje porodice, svoje selo i grad, na kraju, svoju državu. To je bilo izuzetno teško do prvog našeg uspjeha. Ipak, dan kada smo počeli da se suprotstavljamo istovremeno je i dan naše pobjede. Tada sam shvatio da iz ovoga rata ne možemo izaći drugačije nego kao pobjednici. Tada smo pobijedili sami sebe. Jedan od najbitnijih momenata za pedesetak momaka iz Prve drinske je 7. maj '92, kada smo oslobodili Stolac - kotu 1520. Bio je čudan osjećaj popeti se gore i vidjeti PAM ostavljen zajedno sa nekoliko stotina metaka, vidjeti uređaj veze i vidjeti četnike kako bježe. Ali, osnovno je bilo osjetiti i spoznati, kada smo uspjeli osloboditi tu kotu, šta ne možemo uraditi. Toga dana sam stekao ogromno povjerenje u goraždanske mladiće, kad kažem goraždanske mislim i na Fočake i na sve koji su na ovim prostorima. Ma šta se desilo, tu sigurnost ću i dalje osjećati i vidjeti u njihovim očima.

■ *Vaša brigada ima jednu od najdužih linija odbrane u BiH, koja se nalazi izmedu dva četnička korpusa. Sami četnici proglasili su ovo ratište za jedno od najtežih. U čemu se to ratište razlikuje od onih koja Vi poznajete?*

IMAMOVIĆ: Kompletna linija brigade je prema Foči i Palama, prema ideološkim i vojnim centrima četništva. Medutim, ono što

posebno treba istaći je sam način formiranja brigade i uopšte jedinica na goraždanskom prostoru. Jezgro Prve drinske činili su momci koji su se već dokazali u borbama sa četnicima. Osnovna stvar je da se nismo branili već smo svakodnevno napadali, napadali smo i duboko u neprijateljskoj pozadini, tako da se i 20 kilometara iza prvih linija nije osjećao sigurnim. Prisiljavali smo ih time da razmišljaju kako nisu na svome, a istovremeno izbacivali iz stroja veliki broj njihovih vojnika, te zarobljavali naoružanje koje nam je bilo dragocjeno. Već krajem jula '92. imali smo dobar plijen na Preljući, i prvi put smo došli do minobacača, ručnih bacača, topa 20 mm. Momci iz fočanske opštine, naročito na dijelu desne obale Drine, izuzetno su zaslužni za velike četničke gubitke na ovim prostorima.

■ *Vi ste bili i još ste jedan od najvatrenijih zagovornika deblokade ovog prostora. Zbog čega Goražde do danas nije deblokirano?*

IMAMOVIĆ: Zagovornik sam deblokade iz želje da uslovi života u ovom gradu budu promijenjeni, iz želje da i ovdje djeca jedu čokoladu, i da život, te djece posebno, bude podnošljiviji. Često u toj djeci prepoznam svoje sinove koji su sa majkom ostali u Sarajevu i, sticajem sretnih okolnosti, izašli sa Grbavice. Druga stvar je želja za spajanjem ovog prostora sa ostalom slobodnom teritorijom i želja da goraždanski borci ratuju zajedno sa borcima Brčkog, Gradačca, Olova, Sarajeva i, da na drugim terenima pokažu šta znaju. Siguran sam da će taj dan doći.

U samom pokušaju deblokade bili smo vrlo blizu uspjehu decembra '92, i to je bila naša velika šansa. Glavni razlog što je nismo iskoristili je nedostatak sadejstva. Imajući u vidu da smo bili u potpunom okruženju, pokazali smo zadivljujuću snagu i tada smo Foču porazili. Ali, i u toj bici, kao i u mnogim kada se porazi Foča, pojavi se Nevesinje, Trebinje, Nikšić, Užice, Niš, ali sam siguran da će se i to desiti. Ni sada to nije teže nego u decembru '92.

■ *Svjedok ste pada Trnova, Igmana i Bjelašnice. Da li je moralo biti baš tako?*

IMAMOVIĆ: Sve je to stvar kompletne analize i izvlačenja zaključaka, a posebno korištenja iskustva da se eventualne slabosti

otklone, da se ne ponavljaju. Ipak, za analize će biti vremena nakon rata i tek će ih tada biti moguće napraviti. S naše strane je i tada bilo puno momaka koji su sve činili da se to ne desi. Posebno teško su mi pale pogibije momaka iz Fočanske brigade, koji su ovdje sa nama ratovali i na padinama Igmana dali živote. Među njima je bio i komandant bataljona Dževad Hanjalić, divan momak koji se, umirući, sjetio supruge i uspio izgovoriti: "Recite joj da je volim". U lijepom sjećanju mi je ostao i Munib Korjenić - Mungos. Ni njih dvojica ni njihovi saborci nisu zaslužili da se poslije iznose osude kako se nisu hrabro borili. Želim reći da su u toj bici dali puno.

Operacija "Krug" je najveća bitka na ovom prostoru, jedna od najvećih u BiH. Čini mi se da se o toj bici zna veoma malo, a da se i u samom Goraždu počinje zaboravljati.

IMAMOVIĆ: To je jedna od najuspješnijih bitaka ne samo Goražda već kompletne BiH. Bitkom za Hranjen naši borci su pokazali da se Bosna može braniti i oslobađati. Izuzetno je uspješno organizovana i izvedena. Odluku o toj bici nosio sam u glavi od maja '92. godine, kada sam obilazeći teren prvi put stao na Crijetež, na kotu 1308. Sa tog mjesta sam spoznao kako krenuti u oslobađanje Goražda. Trebalo je mnogo preduslova, a mi tada nismo imali nijedan RB, nijedan MB, ništa - samo hrabre momke. Bunker se puškom teško osvaja. Bitka je trajala od polovine do 29. augusta i završena ulaskom naših snaga sa Jabučkog sedla niz četnička uporišta, preko Površnice u sam grad. Već tada oslobođeno je 150 kvadratnih kilometara teritorije - od grada sve do rijeke Prače, zaplijenjeno je 12 topova 37 mm. Nismo mogli povjerovati da je iznad Površnice na manje od sto metara bilo raspoređeno pet tridesetsedmica. Cijevi su bile uperene prema gradu i ostale su napunjene. I tada nam je bilo jasno kako se uradilo to što se uradilo. Postalo nam je jasno da je taj naš narod četnike izludivao svojom hrabrošću, željom da ostane u gradu. Nije bilo nijednog centimetra grada koji se sa tog mjesta nije mogao gađati, a narod je dolje opet živio. Nisu nas poslije čudile ni izjave zarobljenih četnika: "Pa zar ovdje ima još živih". Ta hrabrost i ta želja naroda da ostane u gradu na Drini kod četnika je stvarala ubjeđenje da nikada ne mogu ući u Goražde.

Zarobili smo u operaciji "Krug" petnaestak minobacača 82 i desetak 120 mm, veliki broj ručnih bacača, topova 20 mm, PAM-ova, pješadijskog naoružanja, granata, oko pola miliona metaka, minsko-eksplozivnih sredstava. Posebno me radovala činjenica da su se u gradu gdje do tad nisu mogli napraviti ni korak ljudi počeli normalno kretati. Sve se odjednom promijenilo i to je bila najveća nagrada borcima.

■ *Uporedite Goražde '92. i Goražde '94. godine.*

IMAMOVIĆ: Goražde '92. i '94. i svake godine je grad u kojem su svi imali puno dostojanstva i puno ljubavi prema svom gradu. Zato je ovo grad - heroj i zato će ostati grad-heroj, nepokoren, nepokolebljiv. Usuđujem se uporediti ga sa Alamom i bitkom iz 1836. godine, kada su svi branioci izginuli. Ovdje su svi spremniji da izginu nego da ostave Drinu i Goražde agresoru.

Malo gdje borci imaju toliko znanja i toliko iskustva kao ovdje, malo gdje su tako čestiti, malo gdje je stasalo toliko dobrih komandanata, komandira i veliko je zadovoljstvo ratovati zajedno s njima. Prije svih tu su Sejdić i Pelam, onda FEJ (Fočanska elitna jedinica) "Grom", sve diverzantske jedinice iz Prve drinske, iz Višegradske i ostalih brigada, svi borci koji su spremni da se bore. Žao mi je što s nama nije Musa Odžak, na liječenju je u inozemstvu. Pamtim i mnoge hrabre borce, komandire i komandante koji su poginuli. Mnogo me pogodila pogibija komandanta bataljona Hasana Turčala. Žao mi je Jaska Islamovića i Taiba Buljubašića. Ne mogu se zaboraviti Alija Prazina, Rasim Imširević, Edin Prljača, Nedžad Sakić, Himzo Sablja. Jedno je ipak sasvim sigurno - borci sa Drine neće razočarati, i dalje će ostati ljudi za divljenje, ponovo će se slušati vijesti o njihovim uspjesima, radovat će se Bosna njihovim pobjedama kao što se oni sada raduju uspjesima boraca 2, 3, 5. i 7. korpusa.

■ *Možete li izdvojiti neke momente koji su Vam posebno teško pali u dosadašnjem toku rata?*

IMAMOVIĆ: Vrlo je teško gledati svu ovu djecu i znati da neka nikada nisu ni vidjela čokoladu, bananu, pomorandžu, da nisu doživjela pravu radost igre i zabave, da mnogi nemaju jednog ili oba

roditelja, brata ili sestru, drugove, one sa kojima su se igrali prije dvije godine ili godinu, prije mjesec, dan ili sat. Ipak, najteže mi pada odvojenost od porodice. To mi je uvijek teže padalo nego bilo kakve poteškoće u bici. Porodica mi nedostaje da bih bio potpuno zadovoljan. Od ljubavi prema Bosni, jedino bi se to moglo nazvati većom ljubavi. I zato u zadnjem pismu koje sam im poslao pišem sinovima da "svu ovu borbu osjećam i doživljavam kao borbu za vas, za vaše radovanje povratku, za radovanje susretu sa dedama, nenama i svima koji su vas puno poželjeli."

28.7.1994

Michael Rose je još jednom bio u Goraždu. Ovaj put general Rose je došao sa suprugom koja je goraždanskoj bolnici darovala inkubator za bebe. S obzirom na to da ovdje od početka rata nema struje, malo je nade da će inkubator uskoro biti u funkciji.

12.9.1994.

Trojica pripadnika britanskog kontigenta mirovnih snaga u Goraždu su poginula, a pet ih je ranjeno. Nesreća se dogodila četiri kilometra od centra grada, kada se oklopni transporter u kojem je bilo osam vojnika survao u provaliju i više puta prevrnuo. Oko 15 sati unesrećeni su helikopterima evakuirani iz Goražda. Ovo je drugi put za posljednjih sedam dana da se transporteri Unprofora prevrću na ovom području. Prilikom prvog prevrtanja jedan vojnik je poginuo, a trojica su povrijedena. Niko od peterice danas povrijeđenih nije u životnoj opasnosti.

13.10.1994.

Posredstvom radio-amatera iz goraždanskog Radio-amaterskog kluba EGH i mostarskog CBC sinoć je odigran šahovski meč između šahovskih klubova Goražde i Mostar. Igralo se na tri table, a nakon tri i po sata igre pobijedili su Goraždani rezultatom dva jedan. Mustafa Šehović-Đoga pobijedio je na prvoj ploči Ramiza Trčala, dok su Dževad Kajević i Bajro Obuća remizirali sa Alijom Puce i Alamom Čišićem.

Rat je ovdje drugačiji

26.11.1994.

Goražde je neobjašnjiv grad. Što se više upoznaje, to se o njemu manje zna. Tokom cijele prošloaprilske ofanzive najteže mi je bilo ubjeđivati kolege sa raznih strana da Goražde neće pasti i objašnjavati im odakle borci crpe snagu. To ni sad ne umijem objasniti, ali znam da je neka unutarnja snaga i dalje glavni pokretač goraždanskim borcima. To je ista ona snaga koja momke, kad dođu iz rovova, tjera da pišu pjesme, slikaju i bore se protiv zaborava.

Prije dva dana, kasno iza ponoći, probudili su doktora Mesuda Šehića. Iako skoro uopće nije spavao, ujutro je bio zadovoljan. Goražde je bilo bogatije za dvojicu mališana, blizanaca, u ovoj godini za preko četiri stotine beba. Sredinom prošlog mjeseca, borac jedne od goraždanskih brigada, Medin Džaferović, ispred rova na prvoj liniji, pričao je o tom gradu i o njegovoj sličnosti sa hermetički zatvorenom konzervom.

Priča o Goraždu i o njegovih 925 dana blokade može se ispričati na svakom mjestu i na hiljadu načina. Ali uvijek bi bila drugačija i uvijek zanimljiva. Dvadesetog marta '92. godine u Goraždu su postavljene prve barikade. Bile su korisne iz nekoliko razloga, a ponajprije što su nakon toga ljudi iskoristili svaku priliku da se naoružaju i što je kasnije napadače već tada uhvatio strah od Goražda. Mada su svi gradovi oko Goražda već bili okupirani, a u Goraždu vladalo stanje neizvjesnog iščekivanja, u gradu su 3. maja '92. još mnogi vjerovali da će sve proći prilično bezbolno. Ali u ljudima je ostala ona neophodna kritična masa hrabrosti i prkosa, dovoljna da se pregrmi prvi udar. I nije bilo smjena, nije bilo odmora.

U rovu na Volijači, između Trebeškog brda i Gradine, sreo sam Envera Tutića, koji je 127. dan bez pauze bio u rovu na prvoj liniji. Pamtim taj period kao vrijeme u kojem su se ljudi divili svakome ko ima automatsku pušku, pamtim i dvanaestogodišnjeg Semala Oruča koji je rekao, dječački, jednostavno: "Ove borce s Trebeškog brda niko ne može pobijediti".

Prvi veliki poraz na goraždanskom ratištu doživio je Užički

korpus već 14. maja '92. godine. Na prilazu Kopačima branitelji su ubili desetak četnika. Zarobljene su razmijenili za civile iz Ustiprače koju su četnici prethodno spalili. Sljedećeg dana odbijen je jak četnički napad na drugoj strani ratišta, iz pravca Čajniča. Na Ogorjevcu su branitelji ubili vojvodu Velimira Tanaskovića. Isti dan četiri diverzantske grupe na suprotnom kraju čajničke općine odradile su svoj dio posla. Četnici nisu bili sigurni ni na jednom dijelu okupiranog teritorija. Počela je primjena posebne škole ratovanja. Na prostoru prema Foči borbe su počele još u aprilu. Na slobodnom teritoriju formirana je 18. maja '92. Prva drinska brigada. Njen prvi i jedini komandant Zaim Imamović bio je jedan od ključnih ljudi odbrane u tom periodu. Goražde je 25. maja dobilo još dvije brigade, 31. i 43. drinsku, četiri dana kasnije Prvu višegradsku, koja je u proljeće '93. proglašena slavnom, a u jesen '92. formirana je i Prva rogatička.

Ovako rano formiranje krupnih jedinica pojačalo je samopouzdanje i dovelo do orijentacije ka ofanzivnim dejstvima. U zoni odgovornosti Prve drinske jedan od ključnih faktora bio je dolazak znatnog broja Fočaka, koji su već osjetili miris baruta. Iako se kasnije pričalo kako su Fočaci pobjegli i nisu bili spremni da brane ovaj prostor, pokazalo se, kako je volio istaći komandant Imamović, da je među njima bilo istinskih heroja.

Pamte ljudi i sad komandire četa Kasima Hamba i Sakiba Pača koji je sada negdje u Četvrtom korpusu. Nezir - Nesko Šahović branio je do 2. maja prilaz Ustikolini. Pa Ševal Bećirević, Višegrađanin koji je za dvadesetak godina rada postao najomiljeniji milicioner na području Foče. Bio je komandir stanice u Ustikolini i poginuo u aprilu '92. Ubili su ga vojnici bivše JNA dok je sprečavao odvođenje ljudi u zarobljeništvo. Mnogo je heroja izraslo na frontu od Goražda prema Foči. Dvojica se pominju posebno često - Musa Odžak sa Sadbe, koji je još u aprilu izašao na Preljuću i na samom početku rata odradio veliki posao. Na liječenju je u Švedskoj. Salko Džomba - Roga, ljudina iz Cvilina, gromada od čovjeka, visok dva metra, borac koji je rukovao svim oružjima, koji se igrao PAM-om kao neko pištoljem i koji je dobrovoljno učestvovao u svim bitkama, na liječenju je u Zenici.

Prema svjedočenju Saliha Begovića, jednog od dobrovoljaca koji su išli da pomognu Foči, taj grad se nije mogao odbraniti, baš kao ni

ostali oko Goražda. Mogao se jedino pad za izvjesno vrijeme odgoditi.

U to vrijeme gotovo na svim pravcima bilo je više dobrovoljaca nego pušaka. Uostalom, tako je bilo u cijeloj Bosni. Ali, Goražde se '92. od ostalih gradova razlikovalo po uspjehu. Dok je agresor zauzimao sve veći dio teritorija, ovdje je već u augustu bio prinuđen na uzmicanje. Moglo bi se reći da su ljudi u Goraždu izgubili živce odbijajući svakodnevno napade i čekajući da se nešto promijeni. Najbitnije je da se nisu uplašili ni tenkova, ni aviona ni srbijanskih specijalaca.

U akciji za vojne udžbenike, oslobodili su za 14 dana kompletan prostor goraždanske općine na lijevoj obali Drine i dio rogatičkog teritorija. Puškama i bombama protiv tenkova i haubica uzeto je 150 kvadratnih kilometara teritorija. Operacija "Krug" bila je prva velika i ozbiljna pobjeda Armije RBiH. Okončana je 29. augusta, silaskom naših snaga niz zloglasnu Površnicu u grad. Akciju su izvele jedinice Prve i Tridesetprve drinske brigade, a tokom borbi ranjeni su i komandanti brigada Zaim Imamović i Abduselam Sijerčić - Pelam. Svi učesnici bitke su istinski heroji. Ipak, sa posebnim poštovanjem govori se o Bektu Gacka i Enesu Bezdrobu, koji su kasnije poginuli nadomak Višegrada. Njih dvojica su i u prvim danima rata bili na najtežim zadacima.

Samo dvadeset dana nakon uspješnog završetka operacije "Krug", Goraždani su još jednom iznenadili. Oslobođen je i okupirani dio teritorija na desnoj obali Drine. Najbliža četnička uporišta bila su petnaestak kilometara udaljena od grada. Bilo je krajem '92. i početkom '93. još mnogo velikih bitaka.

Momci sa Alipašinog polja iz Sarajeva htjeli su u martu '93. godine poći u Goražde, htjeli su da se bore na Drini i da osjete slast pobjede. Tek sam tada sasvim uspio proniknuti u značaj goraždanskih uspjeha i složiti mozaik goraždanskog stradanja. Tek sam na sarajevskim ulicama spoznao šta je za Bosnu značilo Trebeško brdo i komandant Ferid Dizdarević, tek su se iz sarajevske daljine nazirale prave vrijednosti momaka sa Gradine. U to vrijeme su Ahmet Sejdić, Rašid Sobo, rahmetli Nijaz Nuhanović i svi oni heroji čijih se imena čovjek sjeća svakog trenutka, na Zaglavku iznad Medede, u Strgačini, na Trbosilju i Vranokraku izvodili vojničke podvige. U to vrijeme je jedna žena, što je vjerojatno jedini slučaj u našoj Armiji, bila pomoćnik komandanta brigade. Sabaheta Mujkanović

je brinula o moralu Prve višegradske, ali ne u komandi već na prvoj borbenoj liniji, gdje je teško ranjena. Na drugoj strani ratišta, Bego Mršo je bio nerješivi četnički problem.

Snaga Goražda bila je tada, baš kao i danas, kako u shvatanju da se mora odbraniti tako i u ubjeđenju da nikome ništa ne duguju i da od svijeta ne očekuju naročitu pomoć. Nisu razmišljali koliko će rat trajati niti šta sve moraju preturiti preko glave. Rahmetli Ahmeta Vražalicu - Drinu zanimalo je jedino koliko će četničkih utvrda uništiti.

Nekoliko momaka sa ovih prostora nosilo je nadimak Drina. I svi su bili izuzetno hrabri, nepredvidivi, baš kao da u toj riječi postoji neka čarobna formula i neka posebna snaga, kao da iz nje izvire nadahnuće. Prije nekoliko dana posjetio sam u goraždanskoj bolnici dvojicu istinskih heroja: Rogatičanina Besima Begića, koji je u ratu izgubio kompletnu porodicu i Mirsada Bećirevića, koji je, nakon petnaest godina provedenih u Sarajevu, došao braniti brda oko Kleka. Besim je, iako invalid 40 odsto nakon prethodnih ranjavanja, ostao u svom diverzantskom vodu, izvršavao sve zadatke i ranjen četvrti put. Mirsad će, kaže, iako mu je amputirana noga, sa protezom ponovo na Klek. Nikada ga nije zanimalo povlačenje. Gledajući mjesecima sa Kleka toranj na Trebeviću, učvrstio je uvjerenje da mora stići u Sarajevo.

Najčešća riječ koja se u Goraždu izgovarala u zimu i proljeće '93. godine bila je "Grebak". S Grepkom je, opet, bila povezana glad. Ljudi su do Grepka, na južnim obroncima Jahorine, išli da bi donijeli hranu. Mnogo ljudi je na tom putu stradalo. Neki od hladnoće, drugi od napora i gladi, treći u četničkim zasjedama. Poslije jedne od zasjeda, rahmetli Hasan Turčalo i pomoćnik komandanta Istočnobosanske operativne grupe Dervo Harbinja izvukli su, uz pomoć boraca iz Turčalovog bataljona, sedamnaest tijela poginulih. Samo nekoliko dana nakon tog događaja, na Grebak je krenulo preko pet hiljada ljudi. I skoro svi su se vratili, mada je bilo sumnjičavih koji su vjerovali da će većina, kada je već prešla Kacelj i Grebak, potražiti utočište negdje u srednjoj Bosni. Već tada je bilo jasno da takav narod ne može izgubiti.

Ovdje se, također, pamti danonoćno, očajničko iščekivanje transportnih aviona. Desetak hiljada ljudi izlazilo je svake večeri na brda oko grada čekajući padobranske pošiljke hrane. Samo su veoma rijetki i veoma rijetko imali sreće. Sve je to rat u Goraždu činilo sasvim osobenim.

30.11.1994.

Sportsko društvo "Goražde" i Sekretarijat društvenih djelatnosti Okruga organizirali su četverodnevni seminar za sportske trenere. Seminar je otvorio sekretar društvenih djelatnosti Izet Bahtanović, o njegovom značaju govorio je predsjednik sportskog društva Junuz Vlajčić, a učesnici na seminaru bit će uglavnom mlađi treneri iz goraždanskih sportskih klubova. Predavači su stručnjaci iz oblasti sporta, psihologije, pedagogije i sportske medicine.

2.1.1995.
za Radio-Glas Ljubljane

Novogodišnja noć je u Goraždu protekla kao i prethodne dvije. U gradu koji od 4. maja '92. godine nema struje, niti bilo kakve veze sa svijetom, veliko slavlje se i nije moglo očekivati. Ali ljudi su nastojali da bar nakratko zaborave svakodnevnicu. Bili su uglavnom u porodičnom i krugu najbližih prijatelja, uz oskudnu, improviziranu rasvjetu, skromnu trpezu i sa ponekom gitarom i harmonikom. Sve želje su se svodile na isto - da novo ljeto donese slobodu. Ipak, ovdje su svi svjesni da će u novoj godini biti još mnogo burnih događaja. Potvrdila je to obilata artiljerijska i pješačka paljba sa agresorskih položaja čak i u novogodišnjoj noći.

11.1.1995.

Poštovana gospodo,
Žitelje Goražda i mene lično duboko gane svaka ideja kojom se na bilo koji način želi pomoći ovom gradu.
Vaše nastojanje je prije svega moralni čin koji Goraždani neće zaboraviti.
Ovom prilikom želim dati nekoliko sugestija šta bi trebalo uraditi da bi život na ovim prostorima postao iole snošljiv.

1. Otvoriti komunikacije, za sada u formi "plavih puteva"
2. Osigurati snabdijevanje strujom i vodom
3. Snabdjeti bolnicu lijekovima i sanitetskim materijalom

4. Dobaviti veće količine zimske odjeće i obuće
5. Omogućiti konvojima humanitarne pomoći da nesmetano ulaze u grad
6. Omogućiti redovnu evakuaciju bolesnih i ranjenih
7. Izgraditi mehanizme kojima će se agresor prisiliti da bezuvjetno ispoštuje sve do sada potpisane sporazume i rezolucije Savjeta sigurnosti vezane za zaštićene zone.

S poštovanjem!
gradonačelnik Goražda
Ismet Briga

Pismo gradonačelnika Brige pročitao sam radio-amaterima u Njemačkoj nakon razgovora sa Marijom Marušić. Gospoda Marušić je tražila načina da se gradonačelnik Goražda obrati učesnicima demonstracija u Bonu, koje su održane u znak podrške žiteljima tzv. zaštićenih zona u BiH. Jedina mogućnost bila je amaterska radio-stanica. Nekoliko dana nakon demonstracija, ponovo se javila gospoda Marušić. Rekla je:

"Poštovani gospodine gradonačelniče,
U ime Koordinacionog odbora za organizaciju demonstracija 14. 1. 1995. godine u Bonu, povodom teške situacije u Bihaću, Srebrenici i Goraždu, zahvaljujem Vam se na podršci i govoru koji ste pripremili za naš skup.
Mi smo Vaš govor saslušali i bili u mislima s Vama. Mi vrlo dobro znamo da je Vama sada najteže i bojimo se kako ćete sve to izdržati. Na skupu je bilo preko 20 hiljada ljudi, građana BiH kojima su se priključili Nijemci, Hrvati, Albanci sa Kosova i Turci. Govornici su bili Bošnjaci i Hrvati iz BiH, član njemačkog parlamenta Christian Schvarc-Schilling i novinar Hecken Bickler, koji je nedavno došao iz Bihaća. Ovaj skup bio je izraz zajedničke borbe Bošnjaka i Hrvata za jedinstvenu, demokratsku, nedjeljivu, građansku i slobodnu BiH. Mi i dalje pratimo situaciju, pokušavamo još nešto uraditi i nadamo se da ćemo se ponovo čuti.
U moje osobno ime ja Vam se također zahvaljujem i pozdravljam Vas

Marija Marušić

Mada se sve vrijeme rata u Goraždu veoma malo znalo šta se dešava u svijetu i mada su informacije o pokušajima da se ovome gradu pomogne još teže stizale do Goražda, svaki taj pokušaj imao je veliki značaj. Vijesti su se, kad bi već stigle u goraždansko okruženje, širile nevjerojatnom brzinom i svaki nagovještaj podrške ili promjena nabolje bio je skoro ravan nekoj značajnoj pobjedi.

A ti gledaj kako ćeš

11.2.1995.

Ne sjećam se imena ni lika momka koji je u prohladnoj noći 10. februara prošle godine pred goraždanskom bolnicom rekao: "Da si ti zdravo". Ne vjerujem da je iko pojmio značenje tih riječi. Ljudi puni strepnje i nadanja, nisu vjerovali. Dva dana kasnije, na dženazi Feridu Dizdareviću bilo je pet hiljada prijatelja, saboraca, rođaka. Nikada ranije Goražde nije upamtilo takvu dženazu. Ispraćali smo tihog čovjeka koji je volio mirne akšamluke i znao najviše viceva, ispraćali smo najboljeg borca, najboljeg komandanta, najboljeg druga. Činilo se da toga dana Drina plače, da plače Trebeško brdo, da je cijela Bosna suzu pustila.

Vraćajući se s groblja, sjetio sam se jednog ranijeg razgovora. Pričao mi je Ferid Dizdarević kako je u Sarajevo poslao pismo saborcu Hrustu Đedoviću. Nisu u tom pismu bile bitne bitke koje su zajedno pregrmjeli ni način kako je Hrusto sa Trebeškog, nakon što je čuo da mu je poginuo sin, dospio do Sarajeva. U pismu ništa od toga nije bilo. Samo jedna rečenica: "Hrusto, četnici su na Vijogoru, a ti gledaj kako ćeš". Slušao sam Ferida kako ponavlja tu rečenicu kao da izgovara tajanstvenu šifru i zamišljao Hrusta kako je čita po stoti, po hiljaditi put i kako kroz tu jednostavnu rečenicu razgovara sa svojim saborcem, prijateljem i komandantom. Znao sam Hrusta godinama i znao sam koliko mu znači Vijogor, ali nikako nisam mogao odgonetnuti odakle Dizdaru ideja da napiše takvo pismo. Danas, godinu dana nakon Feridove smrti, još jednom mi je u pamet došlo ono pismo. Činilo mi se da iznova prolazimo Gostunj, Trebeško i Volijaču, da opet svraćamo u kuću rahmetli Adila Prolaza u Prolazu, gledamo Hrustov Vijogor, ostatke zapaljene džamije u Međurječju i Dizdarevo Batovo daleko u brdima na jugu.

Svaki dan prolazim pored nekadašnjeg đačkog doma. U njemu je Ferid proveo četiri godine. Srećem njegove drugove iz ekonomske škole, popričam s njegovim saborcima s Trebeškog brda. I uvijek mi se čini da je on tu negdje i samo čeka pravi trenutak da se pojavi. Dolazio je uvijek iznenada i odlazio na brzinu,

onim svojim poznatim, gotovo lelujavim korakom, korakom toliko lahkim da se činilo da uopće ne hoda već ga pokreće neka nevidljiva sila. Činilo se da jedino on zna put kojim se zaputio, cilj kojemu ide i način kako da se na putu do tog cilja ponaša. Nikada u jednom čovjeku nije bilo toliko istinskog ubjeđenja i neke posebne ljepote patriotizma koliko je u sebi nosio Dizdar. Shvatao je suštinu i surovost svega što nam se događalo, prihvatio je izazov vremena.

"Mi ovo, prijatelji, nismo tražili, ali moramo odraditi do kraja" ponavljao je često i smireno. Ostat će upamćeno da je prva zapaljena kuća na čajničkoj općini bila kuća Ferida Dizdarevića, ostat će upamćene njegove i akcije njegovih saboraca na Ravnim njivama, Rogljatici, Đakovićima, Glamočevićima, Staronićima, Zaborku, Prevrzmi, Mlakvama, Marković kolu, Čivči brdu, Klaku, Dobrošu, Sudićima, Milijenu, Vijogoru, Ogorjevcu, Vracama, Dubcu, Gložinu, Kusjevrani...

Devetog februara '94. godine poginuli su, duboko u neprijateljskoj pozadini, Vejsil Hasović i Arif Omerović. Sutradan su u pokušaju da izvuku njihova tijela upali u minsko polje i poginuli: načelnik štaba 43. drinske brigade Ferid Dizdarević, Amir Pašić, Muris Džananović, Sabahudin Terović, Salem Omerović, Bajro Kostić i Nijaz Karović. Više boraca je ranjeno, uglavnom teško. Hakija Tutić, koji je bio pored Ferida u trenutku kada je nagazio na minu i koji je, također, tada bio ranjen, ispričao mi je kako je Dizdar, još pri svijesti, tražio motorolu i nastojao organizirati izvlačenje. Umro je dok su ga saborci nosili prema Trebeškom brdu. Hakija Tutić je poginuo, zajedno sa jednim od četverice Feridove braće, Bahrudinom, u teškim borbama na Tovarnici juna '95. godine.

Struja

13.2.1995.

U svih 1015 dana dosadašnjeg toka rata energija je bila jedan od najvećih problema Goražda. Naročito je bio kritičan kraj '93. i početak '94. godine. Tek je tada UNHCR prvi put u Goražde dovezao naftu. Potom je više puta dovezeno po nekoliko tona, ali je bilo dana kad se u bolnici nije mogla uraditi ni najjednostavnija operacija jer nije bilo nafte.

Danas, rečeno elektroenergetskim rječnikom, izgleda da u Goraždu sa strujom najbolje stoji široka potrošnja. Još aprila '93. u Međeđi je inženjer Emir Avdić napravio prvu mini centralu, snage kilovat i po. Poslije je napravljeno mnoštvo takvih centrala. Najveću je projektovao inženjer Avdić na Podhranjenskom potoku i davala je, doduše kada je bilo dovoljno vode, dvadesetak kilovata. U prošlogodišnjoj aprilskoj ofanzivi četnici su je minirali. Prava mala čuda od centrala pravio je po selima oko Beriča i Ilovače inženjer Memsud Fejzić. Najveći broj je ipak napravio svako sebi. Danas ih ima nekoliko stotina samo na Drini između gradskih mostova. Korišteni su alternatori, diname od bicikla, motori od mješalica za beton i veš-mašina, sve vrste remenova i provodnika, mjenjači i diferencijali. Ljudi su razne uređaje napravili i po stanovima. Pokreću ih rukama i slušaju radio-program. Sve su to ipak rješenja nastala u nuždi i trenucima izuzetne visprenosti pojedinaca. Konačnog rješenja za Goražde neće biti sve dok se ne osigura napajanje ovog područja električnom energijom iz hidrocentrale "Višegrad".

Hamed ef. Efendić,
muftija goraždanski

21.2.1995.

Hamed ef. Efendić rođen je 1954. godine u Potočarima kod Srebrenice. Završio je Medresu u Sarajevu i studij orijentalistike u Prištini. U to vrijeme svršeni učenici medrese nisu se mogli upisati na sarajevski Filozofski fakultet. Službovao je u Dubrovniku, Srebrenici i Gračanici, te kratko radio kao prevodilac u Libiji. Jula '85. godine došao je u Goražde. U njegovom životu, sticajem okolnosti, prepliću se sudbine ova dva grada, Srebrenice, u kojoj je rođen i Goražda, u kojem je doživio agresiju na Bosnu i Hercegovinu i njen narod u kojem se suočio sa najstrašnijim genocidom nad Bošnjacima i svemu što je bošnjačko i što uz to ima islamski predznak.

EFENDIĆ: Samo dva dana prje početka četničkog napada na Goražde razgovarao sam sa svojim rahmetli babom - telefonom. Tada mi je rekao: "Naši mladići su odlučili pružiti otpor četnicima i oni neće dozvoliti da četnici zavladaju ovom općinom. Sine, ovo je ko zna koji put da nas Bošnjake žele uništiti. Bit će ovo težak rat, ali ne treba gubiti nadu, jer mi ćemo, ako Bog da, pobijediti. Budi tu uz svoj narod i borite se." Ove babove riječi stalno su mi u mislima.

Svima nama u ovim okruženim područjima treba puno mudrosti, strpljenja, reda, uzajamnog uvažavanja i pomaganja, više vjere u svim našim postupcima kako bismo olakšali svoj život i što bolje se organizovali u daljoj borbi do konačne slobode. Poruka svima nama jeste da nam vjera, narod i država moraju biti ispred svega, a naši hrabri borci, kao i porodice naših šehida i invalida prva briga.

■ *Koji je doprinos vjerskih službenika odbrani od agresije na prostoru ovog muftijstva?*

EFENDIĆ: Svi imami koji su ostali na ovim prostorima, a većina je ostala predano rade na izvršavanju svih zadataka i dijele sudbinu

ovog naroda. Jedan dio ih je direktno uključen u borbene redove naše Armije, a drugi obavlja poslove u Islamskoj zajednici. Četverica imama su ranjena u borbama, a dvojicu su ubili četnici, Safet ef. Koromana iz Višegrada, zaklali prvi dan Kurban bajrama '92. godine i Šaćir ef. Kurtovića iz Foče.

■ *Pokazalo se već na početku agresije da je njen strateški cilj, na Drini posebno, uništenje svega što nosi islamski i bošnjački predznak. Imate li konkretne podatke o tome?*

EFENDIĆ: Na području ovog muftijstva uništene su, što paljenjem što miniranjem, ili na sličan način 72 džamije, 35 mesdžida, jedna tekija, sedam turbeta, 27 stambenih objekata Islamske zajednice, poravnjana su mnoga groblja. Uništiti jednu Aladžu u Foči ili Sinanpašinu džamiju u Čajniču mogu samo barbari kao što su četnici.

■ *Imam dojam da su zločini nad narodom još strašniji. Kolike su razmjere posljednjeg genocida?*

EFENDIĆ: Znano je da je ovo jedan u nizu genocida izvršenih nad Bošnjacima - muslimanima. Ali ovaj posljednji je najstrašniji. Međutim, svi pokušaji uništenja Bošnjaka na ovim prostorima su propali i tako je i sa ovim. Mi smo sve to uspjeli prebroditi i ovaj narod, uz Allahovu pomoć, sigurno više neće doći u slične situacije.

Samo na obalama Drine ubijeno je i zaklano više hiljada Bošnjaka - muslimana. Drina je nosila tijela djece od nepune godine dana života i staraca od 90 i 100 godina. Bili su to stravični prizori. Sa prostora istočne Bosne protjerano je više desetina hiljada muslimana koji se sada nalaze diljem svijeta. Na žalost, bilo je i onih koji su svoju naivnost vjerovanja četnicima platili životom.

■ *Da li je naš narod politički dovoljno zreo i da li je izvukao pouke iz ovoga što mu se dogodilo?*

EFENDIĆ: Kada govorimo o političkoj zrelosti našeg bošnjačko-muslimanskog naroda, moramo se vratiti u prošlost, bar u zadnjih pedesetak godina i prisjetiti se koliko i šta je ovaj narod u tom periodu dobio u odnosu na njegove nacionalne susjede. Bilo mu je

oduzeto pravo na ime, nije se mogao izjašnjavati onako kako se osjećao dugi niz godina, proganjan i hapšen nije imao pravo na svoje institucije bilo koje vrste, znanstvene, kulturne. Nije mu dato pravo da ima svoju historiju. Bio je to narod lišen svega: domovine, historije, svog nacionalnog imena mada je sve to imao, ali nepriznato, i u toj i takvoj situaciji naš narod nije nikako mogao dobiti mjesto koje mu je pripadalo u jugoslovenskoj zajednici.

Iz toga se vidi koliko je Bošnjacima bilo dozvoljeno i omogućeno razvijati svoju političku svijest. Međutim, nije se mogao ubiti duh našeg naroda. Onda kada se pružila prilika za političko i intelektualno okupljanje, počeli su nicati i prvi oblici povezivanja, najprije među našim intelektualcima, a zatim njihovo povezivanje sa narodom. Sa ovim je počeo i široki pokret političkog organizovanja Bošnjaka kao i političko i svako drugo otrježnjenje našeg naroda. Imajući u vidu šta je sve pripremano našem narodu i ono sa čim se suočio, kao i otpor koji je pružio, da se zaključiti da smo mi vrlo mudar i hrabar narod. Garantujem da bi mnoge, "civiliziranije" zemlje poklekle pred svim ovim nedaćama, a naš narod nije niti će pokleknuti i istrajat će u svojoj pravednoj borbi. Što se tiče pouka izvučenih iz zadnje tri godine, mislim da su one velike. Ovaj narod se ujedinio, spoznao da se sam mora boriti za svoj opstanak, svoju državu, vjeru i kulturu. Također je vidio šta mu nudi stara dama Evropa i svijet. Spoznao je ko su mu prijatelji, a ko neprijatelji i niko ga više neće moći gurnuti u zablude u koje je nekada bio gurnut. Naš narod je mudar i pametan, on je sve spoznao i on će sve ovo dugo pamtiti. Stoga se svi oni koji još misle da će moći manipulisati sa našim narodom dobro varaju.

■ *Znači li to potpunu izvjesnost perspektive opstanka Bošnjaka na Drini?*

EFENDIĆ: Bošnjaci su odvajkada živjeli na Drini, za koju su se mnogi kroz historiju otimali i vodili ratove. Svi su oni vremenom odlazili, milom ili silom. Ostajali su samo Bošnjaci, jer je njih njedrila plahovita Drina.

Znam da ovo pitanje interesuje mnoge, kako naše prijatelje, još više neprijatelje. Prvi put mi je ovo pitanje postavio jedan visoki funkcioner UN-a u Goraždu. I njemu sam tada rekao što i sad

kažem - Bošnjaci su bili i oni ostaju na Drini, oni su tu bili juče, tu su danas i, akobogda, bit će vazda. Oni su svjesni da bez istočne Bosne i Bošnjaka sa Drine nema ni Bosne. A Bosne, kako vidimo ima i biće je, akobogda, uvijek, a sa njom i Bošnjaka na Drini.

■ *Koliko su oni daleko od slobode?*

EFENDIĆ: Zavisi šta ko podrazumijeva pod pojmom sloboda. Ako neko misli da je sloboda da samo oko njega ne puca i da ima hljeba i igara, onda se vara. Mi takvu slobodu ne smatramo slobodom. Tamo gdje su tako shvatili slobodu i tako se ponašali, pogotovo neki odgovorni ljudi, narod je doveden u teško stanje i to je skupo plaćeno. Mi to ovdje dobro znamo.

Sloboda će biti onda kad oslobodimo svaki pedalj naše Bosne i Hercegovine, a oslobodit ćemo Bosnu kad udružimo sve naše snage, kad svi izađemo na borbene linije i prestanemo iz podruma kritikovati druge koji su sami sebe uložili za slobodu i mir.

Valja nama dalje

19.7.1995.

Sada je već sasvim izvjesno da je agresor sudbinu koju je doživjela Srebrenica prije toga namijenio Goraždu. Zbivanja na terenu ubjedljivo potvrđuju ovu pretpostavku. Dotadašnja djejstva agresora, koja su bila uglavnom sporadičnog karaktera i tek povremeno, prelazila u ozbiljnije napade i granatiranja grada pojačana su krajem maja višestruko. Pripadnici Unprofora su, također, češće bili na meti Mladićeve paravojske, a pojačan je i rad beogradsko-paljanske propagandne mašine. Potom je uslijedilo grupisanje svježih snaga oko linije odbrane 81. divizije, posebno na desnoj obali Drine. Na tom prostoru je odbrana bila veoma "plitka" i naše jedinice su bile u izuzetno nepovoljnom taktičkom položaju. Osim toga, smetnju uređenju odbrane predstavljali su punktovi Unprofora, čiji su pripadnici na nekoliko mjesta "dežurali" zajedno sa četnicima. Tako se i dogodilo da četnici 28. maja zarobe 34 mirovnjaka. Tada je praktično počela ovogodišnja majsko-junska ofanziva na Goražde.

Sve kontrolne tačke u zoni od tri kilometra na lijevoj obali Drine i većinu onih na desnoj četnici su zauzeli. Bolje bi bilo reći da su ih Britanci predali. Ipak, ključni položaj za odbranu istočne strane grada, kotu "616" na Biserni, nakon povlačenja Britanaca, zauzeli su borci iz jedinice komandanta Salka Osmanspahića. Istovremeno, borci iz iste jedinice "uklinili" su se u borbeni raspored neprijatelja na položaju Sjenica, a na jednom dijelu Parganske kose. Oba položaja su bila izuzetno teška za odbranu, izložena napadima sa tri strane, te artiljerijskim udarima sa lijeve obale Drine. Kota "616" zahvata veoma malu površinu i već u popodnevnim satima 30. maja četnici su artiljerijom izorali sav taj prostor. Branitelji nisu popustili i to je bio prvi od nekoliko presudnih momenata koji su utjecali na dalji razvoj situacije. Kasnije je komandir čete Enver Silajdžić pohvaljen. Dalje se sve odvijalo prema ranijim zamislima.

U rano jutro 31. maja četničke snage koje su bile u pripremi napada "razvaljene" su na značajnom objektu Samari, u zaledu gradskog naselja Bare i na Tovarnici. Time je otklonjena direktna prijet-

nja jugozapadnom dijelu grada i stvoreni preduvjeti da se isto uradi i na istočnoj strani. Glavninu posla odradili su borci iz jedinice komandanta Ahmeta Sejdića. Akciju su briljantno izveli Džemal Tutić, Huso Bašić, Muhamed Herak - Halka i saborci. Impresionirala je njihova saradnja sa prostornim jedinicama.

Nakon oslobađanja Samara i Tovarnice, težište četničkih napada na desnoj strani bilo je onih pedesetak metara koje su naši borci držali na Sjenici. Bilo je momenata kada se sve odlučivalo bombama. Muris Kadrić, Šemso Karović, Jakub Čehaja, Enes Velić, Rifet Obuća i svaki pojedinac koji je bio na tom dijelu ratišta nijednom nije posumnjao u odbranu. Koliko je bilo teško, vidjelo se tek kada je 11. juna oslobođena cijela Parganska kosa, te kota "702" i Mujovo brdo. U ovim borbama četnici su imali veliki broj poginulih, a četiri tijela su ostala na našoj strani. Nije beznačajan bio ni plijen u naoružanju i opremi, ali je ipak najznačajnije da je oslobođeno nekoliko dominantnih objekata, izrazito popravljen taktički položaj naših jedinica i četnici na desnoj obali Drine odbačeni daleko od grada. Dostignute linije su veoma brzo inžinjerijski urađene i odbijeni neprijateljski pokušaji kontraudara.

Sait Hasović, Esad Djedović i još nekoliko boraca izašli su u jeku borbe direktno na Prljagu i rastjerali četnike sa mjesta kojem je bilo skoro nemoguće prići. Ipak, glavninu posla uradio je Haris Kadrić - Bego. Ušao je direktno u četnički rov, razbio utvrđenje i, iako teško ranjen, zarobio PAM. Nakon toga ostalo je bilo rutina. Taj PAM je cjelodnevnom vatrom kontrolirao cijeli grad. Neki su se potom čudili kako je bilo moguće uraditi to što je Bego uradio. Ali, on tako ratuje od maja '92. godine. Uskakao je u rovove na Trbosilju, na Glamočevićima, na Strmici, svugdje na području istočne Bosne gdje je bilo četnika. Nakon ovog ranjavanja, veoma teškog, oporavio se nevjerojatno brzo.

Glavna značajka svih junskih akcija je da su odrađene munjevito. Posebno je to došlo do izražaja 16. juna. U vremenu od 4,40 do 5,30 "pukla" je četnička linija između rijeka Prače i Drine, od Sudića do Goražda u dužini od 12 kilometara zračne linije. Uspjeh je bio toliki da je iznenadio i same borce pa nije maksimalno eksploatiran. Ponovo su pojedinci pokazivali izuzetne primjere herojstva. Omer Omerović - Beca uništio je na grebenu Vranovine magacin MTS-a, Dževad Adžem - Oskar kamion "stodesetku" pun četnika, odradili su zadatke Munir Muharemović, Nezir Korda i

Ramiz Nuhanović - Ramga. Jedan od ratnika sa Vranovine, Bido Jelić, kaže: "Tražili smo četnike da ih napadnemo i onda ih rastjerali za desetak minuta. Četnici su bježali s obje strane Drine i onda su ih silom vraćali iz Kopača".

Četnici su ostali bez velikog broja vojnika. Pojedini komandanti su bježali zajedno sa ostalima. Potpuno im je razbijen samostalni diverzantski odred Dragana Kunarca - Žage iz Foče. Pretrpjeli su teške gubitke i nakon toga se povukli. Atmosfera među našim borcima podsjećala je na onu iz ljeta '92. godine, kada su ovdje zabilježene prve velike pobjede bh. Armije. "Valja nama dalje", reče jedan od boraca sa prve linije.

Sve starješine iz komande 81. divizije bili su 28. maja na terenu. U 14,45 sati četnici su zauzeli sve punktove Unprofora na lijevoj obali Drine. Britanci su još prije napustili punkt broj 8 na Mravima, koji je zaposjela Armija RBiH. Nakon uvjeravanja Britanaca da će korektno odradivati svoj dio posla, položaj na Mravima im je vraćen. Pokazalo se da Britanci nisu održali obećanje i da su dozvolili da četnici zauzmu i taj i sve ostale kontrolne punktove. Poslije toga je jedinica na desnoj obali Drine dobila naređenje da zaposjedne punktove na toj strani. Parganska kosu je bilo nemoguće zaposjesti jer su četnici i unproforci imali zajednički položaj. Ali, ključni objekat bila je Biserna. Da su naši borci na Bisernu zakasnili samo dva minuta, vjerojatno istočnu polovinu grada više ne bi bilo moguće odbraniti. Nakon što su borci zaposjeli Bisernu, borbe za tu kotu trajale su danima. Prvog, najkritičnijeg dana poginuo je na Biserni Kemo Karović, a teško je ranjen Nazif Hurić. U nastavku borbi na Biserni poginuo je Rašid Tutić. Koliko je bilo teško, najbolje govori podatak da Tutića, koji je bio teško ranjen, nije bilo moguće prebaciti do bolnice čitavih devet sati. A bolnica je smještena u podnožju Biserne, jedva pet stotina metara ispod kote "616".

Nakon uspješno okončanih borbi u junu, najistaknutiji borci su nagradeni ili pohvaljeni. Među njima su bili: Džemal Tutić, Husein Bašić, Nezir Korda, Asim Kanlić, Nedžad Kostić, Mirsad Bezdrob, Muhamed Herak, Šemso Džanko, Sead Gabela, Rifet Obuća, Enes Odžaković, Muris Kadrić, Enes Velić i Nezir Šećić. Prva trojica su kasnije odlikovana "Zlatnim ljiljanom".

"Nama ne treba mir, nama treba sloboda"

9.9.1995.

Kada je 11. jula pala Srebrenica, linije odbrane oko Goražda bile su dovoljno utvrđene da niko nije sumnjao u mogućnost njihove odbrane. Tek tada je u ovom gradu svima bilo jasno kakav su značaj imali uspjesi iz maja i juna i proširenje slobodnog teritorija, a, također, kakvu je katastrofu Goražde izbjeglo. Zato ovdje više niko nije očekivao poteze međunarodne zajednice. Još tokom burnih junskih zbivanja, vojnici UN bili su samo dodatni teret i briga više na ovom prostoru. Od šoka s kraja maja, unproforci se nisu oporavili do kraja svoga boravka u Goraždu. Kada se 5. i 6. augusta pojavio njihov glavnokomandujući, britanski general Ruperth Smith, bilo je očigledno da je njihov odlazak neminovnost. Kada su konačno počeli napuštati Goražde, prihvaćeno je to s ravnodušnošću. Niko nije stao pred transportere niti su kome suze potekle zbog njihovog odlaska. Ostali su upamćeni kao gotovo nevažni sudionici jedne teške epizode. I ništa više od toga. Ravnodušnost prilikom njihovog odlaska posljedica je konkretnih događanja na terenu.

Kada više niko nije razmišljao o Unproforu ni o NATO avijaciji, u noći između 29. i 30. augusta čuo se zvuk aviona. Niko mu u gradu nije pridavao naročiti značaj. Čak i kada se kasnije čuo eho detonacija, malo je ko povjerovao da se dešava nešto ozbiljnije. Sutradan su ljudi prepričavali kako su bili ubijeđeni da je posrijedi novi artiljerijski napad agresora. I nakon konkretnih informacija, gradom je lebdio trag nevjerice. Nagomilana negativna iskustva dugo su utjecala na izostanak bilo kakve reakcije. Sve se svodilo na dalje iščekivanje.

U tom iščekivanju bilo je razmišljanja da je NATO avijacija prvi put preduhitrila četnike. Njeni napadi bili su usmjereni na ciljeve u predjelu Ustikoline i Rogatice. Nakon bombardiranja na vojnim skladištima u Ustikolini izbio je požar. U popodnevnim satima 30. augusta bombardiran je Jahorinski potok pored Pala i četiri puta pogoden relej na objektu Hodža oko 6,5 kilometara jugoistično od

Pala. Nakon toga je jedan avion oboren. Pogoden je raketom i srušio se u predjelu Sjetline, devet kilometara jugoistično od Pala. Piloti su prethodno iskočili.

Narednih dana ponovo su bombardirani agresorski vojni ciljevi, komunikacijski sistemi i mostovi na prostoru svih općina jugoistočne Bosne izuzev Rudog. Najčešće su na udaru bili magacini u Ustikolini, te artiljerijski položaji u širem rejonu Ustikoline. Relej Stražica iznad Čajniča pogođen je direktno, također i objekat pored tv relaja na Trovrhu, a gađani su i artiljerijski položaji u njegovoj neposrednoj blizini. Samo u jednom naletu sa Jahorine se čulo osam detonacija. Četnici su gađali avione sa uporišta na Stocu, Kacelju i Nekopima. Ta uporišta su oko 22 kilometra udaljena od Goražda i neposredno uz njih je linija razdvajanja na zapadnom dijelu ratišta.

Najjači zračni udari bili su u noći između 7. i 8. septembra. Gađani su vatreni položaji na Prvnju, desetak kilometara južno od grada i istureno komandno mjesto na Preljući, oko 13,5 kilometara jugozapadno. Obje ove lokacije su na desnoj obali Drine. Ali, glavna predstava te noći odigrala se na lijevoj. U 22,40 direktno je pogođen most na Osanici, na petnaestom kilometru puta Goražde-Foča i srušena njegova polovina s fočanske strane. Istovremeno, gađani su mostovi u Foči i na Brodu kod Foče. U komandi 81. divizije imaju podatke da je glavni fočanski most oštećen. Potom je 8. septembra između 2,30 i 3 sata na područje između Ustikoline i Foče izbačeno oko 60 aviobombi. Sljedeće noći 17 aviobombi pogodilo je Stolac, jedno od najjačih četničkih uporišta na goraždanskom ratištu, a detonacije su se ponovo čule i sa fočanskog područja. Osim pomenutih lokacija, gađani su svi značajni radio-relejni objekti, posebno Kmur kod Foče. Zabilježena je i jedna detonacija u blizini višegradske brane. Kako se u neposrednoj blizini nalazi kasarna bivše jugo-vojske Uzamica, najvjerojatnije je taj objekat bio cilj napada.

O efektima ovih avio-napada u Goraždu malo se zna. Možda i zbog toga, ali i zbog činjenice da su ovdje ranije euforije skupo plaćene, prevelikog oduševljenja nema. Isto tako, koliko god mir bio potreban ovom narodu, nova ženevska etapa nije dočekana kao bogzna kakav napredak. Mnogo jače uporište ima tvrdnja jednog od ovdašnjih komandanata (Zaim Imamović), koja je prošle godine objavljena u ovim istim novinama (Ljiljan): "Nama ne treba mir, nama treba sloboda". Pred tim saznanjem nakratko sve postaje

nebitno. Zaboravljaju se teška humanitarna situacija i diplomatski napori, svjetske kalkulacije, NATO bombe i ženevski pregovori. Pred tom magičnom riječi "sloboda" , sve ostalo pada u vodu. Na takvo raspoloženje već su se privikli i borci iz Žepe koji su se, nakon žepske tragedije, uspjeli probiti do naših prvih linija.

Mnogo širu verziju ovog teksta, pod naslovom "Finale će ipak biti na Drini" poslao sam redakciji "Ljiljana" 9. septembra '95. godine. Ne znam šta je s njim bilo, da li je i kada objavljen. Rečenicu iz naslova rekao je rahmetli Zaim Imamović nekoliko dana prije svog odlaska iz Goražde. Zaim je poginuo isti dan kada je napisana prva verzija ovog teksta.

Ko nije bio u Goraždu ne zna šta je rat

13.9.1995.

Rečenicu iz naslova izgovorio je, prilično davno, dr. Goran Akšamija, jedan od goraždanskih hirurga koji je još u aprilu '93. došao iz Sarajeva na samo dva mjeseca i evo ostao do danas. Mišljenje doktora Akšamije nije usamljeno, a nije ga naročito teško ni braniti. Uz to mišljenje ide još jedno koje se ovdje sve češće glasno izgovara: Bez Goražda nema Bosne. U kontekstu konkretnih zbivanja, ova mišljenja nikako ne znače pomanjkanje skromnosti ili višak lokalističkog naboja. Ona su jednostavno rezultat potrebe za povećanjem vlastitog samopouzdanja i, donekle, prevelike želje za valoriziranjem velike količine minulog rada. Zato u ovom gradu ništa ne odjekne jače nego kad slično mišljenje izreknu najviše političke ličnosti.

Kada je predsjednik Izetbegović rekao da ćemo za Goražde, ako bude potrebno, ratovati i 15 godina, to je ovdje imalo značaj kakav bi još jedino moglo imati spajanje slobodnog goraždanskog teritorija sa drugim dijelovima države. Nakon te izjave nisu bile važne ni namjere agresora, ni odluke Savjeta sigurnosti, ni, ponekad nerazumljivi, zapadni diplomatski potezi, pa, konačno, ni cijena soli od stotinu maraka za kilogram. Ta izjava je prihvaćena kao realno vrednovanje, prije svega zasluga, a potom značaja koji za Bosnu i Hercegovinu ima ovaj grad. Ne zbog sebičnosti već zbog činjeničnog stanja, ljudi na ulici vole reći da smo jedino mi na Drini, i to sa njene obje strane i da, dok držimo Drinu, tako čvrsto zagrljenu, jezičak na čudnom političko-diplomatskom kantaru podobro naginje u našu korist.

Nikada kao ovog ljeta kretanje ukupnog raspoloženja u Goraždu nije bilo u većoj mjeri podložno različitim utjecajima. Preplitali su se ogorčenje i osjećaj izgubljenosti zbog pada Srebrenice i Žepe sa nevjericom u djelotvornost bilo kakvog poteza svjetske zajednice, spoznaja vlastitih snaga nakon uspješnih junskih borbi i pomjeranja odrambenih linija naprijed sa ravnodušnoću zbog

odlaska Unprofora, rezignacija nakon prvog pominjanja novog američkog plana za rješenje bh krize sa nevjericom nakon početka zračnih udara NATO avijacije. Pri svemu, ljudima je godila medijska pompa oko Goražda. Ipak, ta medijska razmaženost je ponekad imala i negativnih efekata. Valjda zbog činjenice da je ono što su pričali svjetski zvaničnici najčešće bilo u suprotnosti sa dešavanjima na terenu, nevjerica je bila konstanta svakodnevnog raspoloženja.

Mnogo značajniji od svega bio je prošlogodišnji dolazak predstavnika Generalštaba naše Armije i dovršavanje "uvojničenja" jedinica Istočnobosanske operativne grupe, a zatim njeno preformiranje u 81. diviziju. Gledajući sa ovog vremenskog rastojanja, to je bio jedan od ključnih momenata od kojeg je zavisila kasnija uspješna odbrana i efikasni kontraudari. Suština je bila i još je veoma jednostavna: moramo se odbraniti jer drugog izbora nemamo.

Kada su krajem prošle zime ljudi u najugroženijim dijelovima grada i prigradskih naselja umjesto mogućnosti preseljenja počeli tražiti način kako da izgrade najbolji zaklon tu gdje žive, bilo je jasno da su se dogodili značajni kvalitativni pomaci i da se u Goraždu ne može ponoviti proljeće '94. godine. Tako sada četnici ponovo zaziru od goraždanskog ratišta baš kao i '92. i početkom '93. Ali, za razliku od tog vremena, danas u Goraždu nema oduševljenja - ni među narodom, još manje među zvaničnicima. Značaj trenutka, težina stanja u kojem se ovaj slobodni teritorij nalazi, te svjesnost vlastitih mogućnosti i snage utjecali su da se ranija euforija ili pak osjećaj bezizlanosti zamijene razložnom trezvenošću. Pretočeno u jednostavno novinarsko razmišljanje, to znači da se u Goraždu na nov način gleda na međusobnu uvjetovanost lokalnih događanja i globalne situacije i da se, pored sveg lokalpatriotizma, prednost daje globalnim rješenjima. Pod tim dojmom su i udari NATO avijacje po položajima i komunikacijskim sistemima agresora, bar u početku, izgledali sasvim blijedo. Ionako su došli sasvim neočekivano i, ako bi se tražio događaj koji je izazvao najviše iznenađenje, onda bi to ovdje svakako bili najnoviji zračni udari NATO-a. Nevjerica je bila tolika da su mnogi čak i nakon objavljenih vijesti sumnjali da je oko Goražda posrijedi bio novi artiljerijski napad agresora. Sumnju je dodatno podgrijavao nešto raniji odlazak britanskog bataljona mirovnih snaga. Oni su dobar dio svog boravka ionako utrošili kako bi nas ubijedili da ovdje i nije rat, da svaki dan

neko ne gine i da ne moramo kopati rovove, braniti ovo što imamo i oslobađati ono što su nam okupirali. U Goraždu je bez njih lakše pojmiti da rat traje, da preduzeća i škole ne rade, da vode struje, telefona i još kojekakvih civilizacijskih tričarija nema već 1238 dana, da domaćice nemaju soli, šećera i ulja, te da je ljetina izdala. Njihov odlazak potvrđuje saznanje da su svi britanski, američki i bilo čiji planovi tek kulise, a svi unproforci, NATO avijacija, kontakt grupe i svjetski diplomati, rezolucije i savjeti samo epizodisti.

NATO avijacija je na području jugoistočne Bosne djelovala na prostoru svih općina izuzev Rudog. Ciljevi napada bili su radio-relejni centri, mostovi i neki od artiljerijskih položaja, te skladišta vojne opreme i naoružanja. U tim napadima srušeni su releji Stražica kod Čajniča i Trovrh iznad Goražda, pogođeni su releji na Uhotića brdu kod Vitkovića i na Zebinoj šumi kod Ustikoline, te na objektu Hodža ispod Jahorine. Više puta je gađan Kmur kod Foče i Zlovrh kod Žepe. O rezultatima tih gađanja u Goraždu nema podataka. Srušen je most kod Osanice, na petnaestom kilometru puta Goražde-Foča i oštećeni svi fočanski mostovi. Najčešća meta napada bila su skladišta u Ustikolini. Pogođena su više puta, a u nekoliko navrata je izbio požar. Sa prednjih linija naše odbrane vidjeli su se pogoci po radarskim sistemima na Jahorini i vojnim ciljevima u okolini Pala, a detonacije su se čule i iz dubine okupiranog teritorija sa fočanske, kalinovačke, trnovske i sokolačke općine. Osim toga, gađana je kasarna Uzamica koja se nalazi u blizini višegradske brane i artiljerijski položaji četnika u rejonu Trovrha i na uporištima prema Foči. Agresor i pored napada nije izmjestio nijedno artiljerijsko oruđe. Redovno je gađao avione. Jedan je oboren oko sedam kilometara zračne udaljenosti od naših linija odbrane prema Palama. Sa četničkih položaja pojačavani su napadi na civilne ciljeve sa svih lokacija koje su izvan zone dejstava avijacije NATO-a upravo u vrijeme bombardiranja.

Mi ćemo ostati ovdje

24.10.1995.

Goražde je svjetsku medijsku i svaku drugu pozornost privuklo još na početku rata. Najprije uspješnom odbranom, a zatim oslobodilačkim akcijama u ljeto '92, potom velikom gladi i dostavljanjem humanitarne pomoći zračnim putem. Kod Goražda su potom, i pored gubitka velikog dijela teritorija, ipak zaustavljene još dvije agresorske ofanzive. Kod Goražda su prvi put djelovali avioni NATO-a, a također ovdje je prvi put oboren jedan avion zapadnog vojnog saveza. Konačno, Goražde je i ove godine napadnuto prvo od tri "zaštićene" zone u istočnoj Bosni. Svi koji su bili ovdje, a nakon pada Srebrenice i Žepe i svi ostali, svjesni su da niko iz glomaznog UN aparata ne bi reagirao da su četnici uspjeli na Goraždu. Ovaj grad je ponovo bio u epicentru interesiranja, ali ne zbog toga što je napadnut, već zato što je odbranjen. Izgleda da ovu posljednju odbranu svjetski dušebrižnici nisu očekivali i stoga su Goraždani svu medijsku pompu oko svog grada u to vrijeme osjećali više kao model psihološkog pritiska nego kao dokaz dobronamjernosti.

Skoro sve vrijeme agresije vođena je, očigledno pod strogim nadzorom Beograda i Pala, primitivna kampanja o zamjeni teritorija u kojoj je Goražde uvijek zauzimalo posebno mjesto. Ne ulazeći u osobne probleme svakog pojedinca koji godinama živi u potpunoj blokadi, bez struje, vode i svih osnovnih civilizacijskih stvari, očigledno je da je bila potrebna dodatna snaga da se sve izdrži. Uostalom, i sama činjenica da tako dug period potpune fizičke izoliranosti nekog grada do sada nije upamćen dovoljna je da Goražde bude objekt ineresiranja.

Naviknuti na sva moguća negativna iznenađenja, Bošnjaci na Drini danas prihvataju s rezervom čak i svaki nagovještaj promjena bez obzira koliko obećavao. Zato je i najnoviji ulazak Goražda u svjetsku medijsku špicu mnogo zanimljiviji stranim diplomatama i novinarima nego Goraždanima. Čak i ako ovi drugi od toga izvuku neku konkretnu korist, sigurno je da učestale šetnje ambasadora, humanitaraca i tv-reportera preko mostova na Drini nisu usmjerene

u pravcu u kojem bi Goraždani željeli. One su mnogo više okrenute osobnim promocijama i zadovoljenju sujeta. Ali, ovdje ne treba zaboraviti još jednu, u ovom trenutku možda i najbitniju činjenicu. Te posjete na neki način ipak oslikavaju novi odnos snaga na bosanskohercegovačkom ratištu, pa diplomate i novinari jednostavno ne žele ostati zatečeni razvojem situacije. Samo se tako mogu tumačiti posjete Goraždu francuskog i američkog ambasadora u razmaku od jedva 48 sati, te dolazak Chris Janowskog, Miriam Soschaci čitavog niza novinarskih ekipa na čelu sa CNN-om. Pitanje koje se najčešće čulo i djelovalo veoma sugestivno, bilo je: "Želite li otići odavde u slučaju da se otvori koridor?" Najčešći odgovor je opet bio: "Ovo je moj grad i ja ću ostati ovdje". U svijetu u kojem ništa nije slučajno posjete Jackollena, Menziesa, Amanpourove i ostalih mogle bi se smjestiti u okvir napravljen od ovog pitanja i ovog odgovora. Sve što se dešavalo mimo toga nalikovalo je jeftinom političkom komadu na sceni provincijskog pozorišta. Iza te scene u gradu su mnogo vćeu znatiželju izazvali francuski vojnici dijeleći bombone i kojekakve sitnice. Nisu propustili da naglase kako ih ne zanima ništa što ima veze s politikom. Njihov pokušaj da osjete puls ovog naroda uglavnom je sličan potezima dokonih ljudi koji traže povode i načine za bezazlene igre razbibrige. Drugačije i nije moglo biti, uzimajući u obzir ubjeđenja koja su sobom u Bosnu donijeli, nakaradne stavove i ocjene njihovih vlada sa kojima su ih ovdje poslali, a na kraju i bitno drugačiji psihološki sklop svijeta iz kojeg dolaze. Zato francuskim oficirima moja kćerka nikako nije mogla objasniti zašto ne može otići u Sarajevo ako je već tamo živjela prije rata. Nisu to mogli pojmiti iako su odavno sudionici krvave bosanske drame, znaju ponešto o geografiji i sasvim dobro psuju na bosanskom. Iako sve znaju, nikako im nije jasno da se iz ovoga grada već godinama nikuda ne može otići niti se u ovaj grad može ući. U oba slučaja, od njih ništa ne zavisi i njihovo prisustvo na Drini ima minoran značaj.

Neki su ovdje pokušali između redova otkriti kakvu važnost imaju posjete ambasadora Jackollena i Menziesa. Teško je povjerovati da su prešli preko Romanije tek iz dosade, a ako je tako onda u pozadini njihovih šetnji goraždanskim ulicama stoji nagovještaj budućeg razvoja događaja u ovom dijelu naše države. U tom slučaju nije se moglo dogoditi ništa bolje od stroge policijske kont-

role na ulazu u Goražde prilikom dolaska Jackollena, Janowskog i nekoliko novinarskih ekipa. Insistiranje na diplomatskom imunitetu i činjenici da su im akreditacije ovjerene na najvišem nivou izazvali su tek nešto sarkazma i, otprilike, ovakvu rečenicu dežurnog policajca: "Gospodo, to me ne zanima, ovo je Goražde ja vas ne poznajem i ako želite da uđete, izvolite pokazati dokumente".

Mladi policajac je, vjerojatno i ne sluteći, ovim riječima dokazao da su akreditacije, ovjere, potpisi i garancije jedno, a zbivanja i stanje na terenu nešto sasvim deseto. U Goraždu se odavno više vjeruje u ovo posljednje. Niko više nije voljan da o njegovoj sudbini odlučuju nekakve nesigurne garancije i nečitki potpisi.

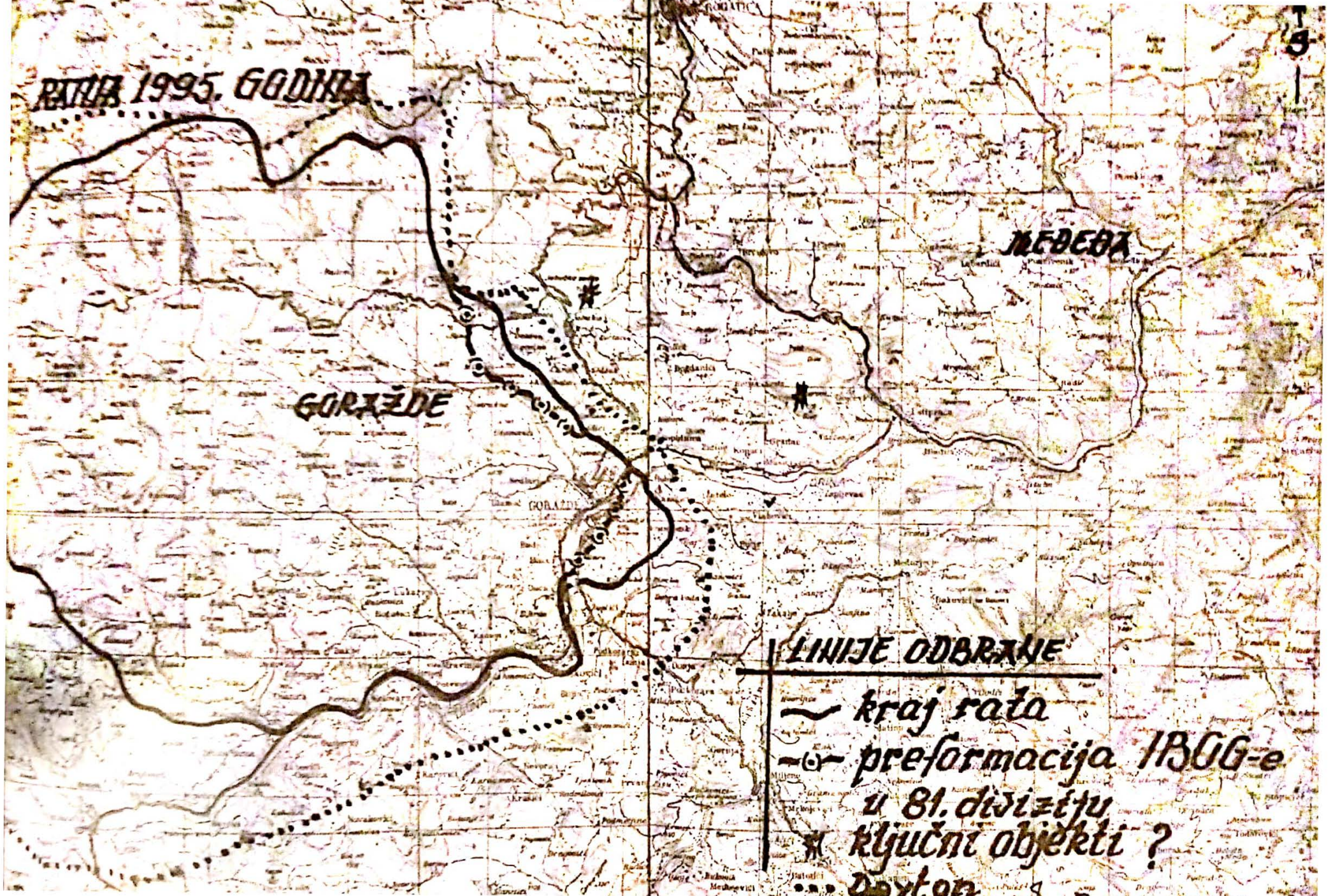
RATA 1995. GODINA
GORAŽDE
MEDEĐA
LINIJE ODBRANE
kraj rata
preformacija 1806-e
u 81. diviziju
ključni objekti ?
Dayton

Rezervat

20.11.1995.

Dejtonski pregovori ni izbliza nisu na Drini izazvali pažnju koja se poklanjala nekim ranijim. Nije to uvjetovano bivšim razočarenjima i budućom sumnjičavošću koliko nepodnošljivim osjećajem provođenja života u rezervatu. Češći ulasci humanitarnih konvoja i veće prisustvo humanitarnih organizacija, hiljade privatnih paketa koje šalje rodbina iz Sarajeva i defilei značajnih ljudi svjetske politike i zapadnih medija kroz Goražde taj osjećaj tek donekle ublažavaju. Ma koliko čovjek ima dobre volje, ne može se kutarisati ružnih asocijacija koje iznova pojačavaju spoznaju da su sudbine desetina hiljada ljudi samo jedan od sasvim sporednih zadataka nekakvih ambasadora, portparola, specijalnih izaslanika, šefova misija, reportera, oficira, vojnika i šofera. Na kraju, bez obzira na svu fleksibilnost, nevjerojatnu bošnjačku širinu i začuđujuće evropsko usmjerenje, teško da je ovdje neko sačuvao bar kurtoaznu ljubaznost. Bez osjećaja potrebe da objašnjavam, svakog dana mi je sve draže što je tako.

Volio bih hiljadu i tristo dana zatvoriti u rezervat nekakve visokocivilizirane Engleze ili Šveđane, pa ih nakon toga upitati šta misle o najnovijim dostignućima nauke ili modnim trendovima za jesen-zimu. Uvažavajući svu njihovu tradiciju, shvaćanje odgovornosti i brige za ljudska prava, nisam siguran da se međusobno ne bi pojeli. S te strane, njihova angažiranost na rješavanju naših problema nije samo obično licemjerje. Zgražanje nad onim što su vidjeli i što se ovdje dogodilo a još nisu vidjeli odavno prevazilazi granicu dobrog ukusa. Naravno, od njih niko ne očekuje poistovjećivanje s našom tragedijom, ali dok rasipaju novce koje je neko nama namijenio, mogli bi pokazati bar malo više dostojanstva, te nakratko zaboraviti na prirođeni višak bahatosti.

Ne vjerujući da će se to ikada dogoditi, sklon sam tvrdnji da je za Goražde od njihovih promenada mnogo značajniji bio nedavni dolazak Nijaza Hastora.

Gospodin Hastor je Goraždanin koji je posljednjih desetak

godina zaposlen u njemačkom "Volkswagenu", i uspio, kako sam reče, iznad svih objektivnih očekivanja. Prvi je čovjek s ovog prostora koji je, nakon gotovo hiljadu i tristo dana blokade, uspio ući u Goražde putem preko Romanije. Mnogo zanimljiviji od načina na koji je ušao su motivi koji su ga doveli na Drinu. Ne zanemarujući njegovu emotivnu vezanost za grad u kojem je počeo školovanje, potrebu da vidi braću i želju da ponovo doživi šum Drine, stiče se dojam da su privredne sfere ipak glavni razlog njegovog dolaska. Izvan tih racionalnih okvira nazire se donekle i obaveza da se ljudima u Goraždu, nakon svega što su preživjeli, pokaže kako nisu sami, i, s druge strane, da se utječe na one izvana kako bi počeli slično razmišljati.

Može se ovdje raspravljati o ispravnosti tog poteza, ali ostaje nepobitno da je, i pored očiglednog razočarenja koje je, nakon viđenog, doživio, gospodin Hastor ipak bio mnogo ubjeđeniji od svojih domaćina da će u skorije vrijeme izvana biti poteza sličnih njegovom. Ovdje su ljudi svjesni da on dolazi iz drugačije sredine, u kojoj svaka mačka i svaki pas imaju udruženje koje o njima brine i da se zato njegov preveliki optimizam može tumačiti i tom činjenicom. Isto tako kvalitet informacija koje ima i njihov broj, većini ljudi sa kojima je gospodin Hastor razgovarao, nedostupne su, pa bi s te strane njegov optimizam mogao biti veoma blizu objektivnosti. U tom slučaju i ubjeđenje da će veliki broj naših ljudi s one strane granice slijediti njegov primjer dobija svoj pravi smisao i značaj. Možda će sve biti jasnije onog trenutka kada se Hastor pojavi drugi put. To bi u Goraždu bilo shvaćeno kao gotovo siguran nagovještaj dolazećeg mira.

Do tada, a možda i tada, u igri će biti sve kombinacije. Odgovori na pitanja stranaca su (i) iz tog razloga očekivani, a, osim toga, sasvim jednostavni. Tako je gradonačelnik Smajo Baščelija, na upit jednog stranog kolege: Šta će biti ako Goražde pripadne "republici srpskoj", staloženo i manirom iskusnog diplomate, koji apsolutno vlada situacijom uzvratio: "Onda će biti rat".

Zbilja, šta, ne samo Goraždu i ovdašnjem narodu, već svima kojima je Bosna i Hercegovina bliska onakava kakva je bila hiljadu godina, mogu donijeti ljudi poput Nijaza Hastora, a šta pregovori? Ali bez obzira kako mirovni posrednici pregovore priveli kraju i bez obzira koliko se ljudi uputilo stopama Nijaza Hastora, gospodin

Baščelija je svojim odgovorom pogodio suštinu. Jer, ma šta se konačno potpisalo i ma koliko ljudi došlo ukoliko ne budu zadovoljeni svi uvjeti za postizanje mira, od kažnjavanja zločinaca do povratka prognanika, taj mir neće imati punu vrijednost. Onda će zaista ponovo biti rat. To saznanje u Goraždu ima posebnu težinu s obzirom na manjak informacija i složenost ukupnog položaja ovog teritorija. U tom slučaju će i nedavna posjeta gospodina Hastora imati samo simboličku vrijednost, a tek će se u budućnosti potvrditi uvjetovanost takvih posjeta s onim što svjetski diplomate, dosta nevoljno, pokušavaju uraditi godinama.

Opširniju verziju ovog teksta, pod naslovom: "Onda će biti rat" poslao sam redakciji "Ljiljana" 20. novembra '95. Godinu dana nakon toga, rijetki su iz inozemstva došli u Goražde. Nisu se ispunila očekivanja Nijaza Hastora da će ljudi slijediti njegov primjer, a ni on se nije pojavio drugi put. U Goraždu još nema pitke vode, rad tvornica je simboličan, pa, iako je stanje mnogo bolje nego je bilo prije godinu dana, ljudi i dalje imaju osjećaj da su prepušteni sami sebi.

Hamid Bahto
komandant 81. divizije

1.12.1995.

Hamid Bahto, brigadir Armije RBiH, rođen je 1961. godine u elu Vragolovi, općina Rogatica. Završio je Fakultet političkih nauka u Sarajevu, Odsjek narodne odbrane. Potom je radio u SO Maglaj, na Palama i u sarajevskoj općini Stari grad. Radio je u Štabu teritorijalne odbrane i Sekretarijatu za narodnu odbranu. Rat ga je zatekao na mjestu komandanta Štaba TO SO Stari grad, koji je prerastao u Štab odbrane. Nakon godinu dana rata prešao je u Štab vrhovne komande, u obavještajnu upravu - odjeljenje za izviđačko-diverzantska djejstva, onda u Upravu za operativno-strategijsko planiranje i na kraju u Upravu rodova - odjeljenje pješadije. U septembru '94. godine došao je u Goražde. Petog oktobra '94. postavljen je za komandanta Istočnobosanske operativne grupe, koja je 4. februara '95. godine preformirana u 81. diviziju.

■ *Čini se da je pokretljivost ključnih armijskih kadrova, naročito u početku rata bila, blago rečeno, nedovoljna. Zbog čega su oficiri izbjegavali da idu na teren?*

BAHTO: Ne bih se složio s tom konstatacijom. Komandni kadar Armije napustio je prostor Sarajeva čim su se stekli uslovi. Iz više razloga to nije bilo moguće uraditi ranije. U to doba jedini mogući izlaz iz Sarajeva bio je preko aerodroma, kroz snage Unprofora, koje su to sprečavale. Zatim, materijalna i logistička podrška bila je nikakva. Veći broj starješina nije imao mogućnost da izađe do Kaknja, Zenice ili Visokog. Zato se ne bih složio s vašom konstatacijom. Starješine koje su po stručnosti bile kompetentne da nešto urade, izašle su iz Sarajeva. Armijski general Rasim Delić na samom početku rata, pa brigadir Džambasović, pukovnik Buljubašić, general Rašid Zorlak, brigadir Polutak izašli su na prostore Zenice, Visokog i Kaknja gdje su uradili svoj dio zadatka koji je pred njih Štab vrhovne komande postavio.

■ *Goražde je, ipak, uz uvažavanja sasvim objektivne realnosti, bilo zapostavljeno. Čime ste se rukovodili kada ste prihvatili da dođete u Goražde?*

BAHTO: Prije svega ja sam vojnik. Drugo, rođen sam 15 kilometara odavde, i, kao treće, moje idejno opredjeljenje za borbu koju vodimo prevagnuli su da dođem u Goražde, iako je to bilo skoro nemoguće. Moram vam skrenuti pažnju da sam u junu '93. godine sa Vehbijom Karićem, Zaimom Backovićem, Nešetom Muminagićem i Džemalom Najetovićem trebao doći u Goražde sa zadatkom da sagledamo stanje, pružimo pomoć tadašnjoj komandi Istočno-bosanske operativne grupe i predložimo mjere za otklanjanje uočenih propusta. U toj grupi trebalo je da bude i rahmetli Zaim Imamović. Kada smo došli na Grebak, sreo sam na Hadžića brdu Hasa Turčala i tu smo se on, Vehbija i ja dogovorili o putu u Goražde. Trebalo je da Haso taj dan ode sa 40 vojnika i da se narednog dana vrati po nas. Tada nas nije htio povesti jer se svi nismo bili sakupili. Haso je otišao, ali se više nije vratio. Put do Goražda bio je presječen mnogo ranije, a kasnije se ispostavilo da je Haso poginuo. Zbog toga tada nismo ušli u Goražde.

Dalje, većina moje familije ostala je na ovim prostorima, moj narod koji je dao ogroman doprinos odbrani i u jedinicama dok sam bio u Starom gradu. Znajući strateški značaj rijeke Drine za očuvanje BiH, odlučio sam da dođem u Goražde i iz tog razloga.

Ispred GŠA određena je grupa starješina koja je trebalo da dođe u Goražde, a među njima sam bio i ja. Nisam mislio da ću biti prvi čovjek tadašnje Istočnobosanske operativne grupe, jer je u početku bilo riječi o drugom čovjeku. Ja sam bio tek treći koji je predviđen za ovu funkciju. Prvo je u kombinaciji bio Sead Delić, zatim Nedžad Ajnadžić, pa ja. Na zadatak je krenulo deset ljudi. Četverica su odustala na Treskavici: Prljača, Buza, Bešević i još jedan. Sa nama je bio general Sulejman Vranj, koji se, nakon obavljenog posla, vratio, a planirano je da šest ljudi ostane u Goraždu. Pripremali smo se 21 dan i svi su govorili da je to ludost. Nakon priprema doveli smo jedinicu u rejon Bjelašnice i potom pet dana i noći pješačili do Goražda. Vodio nas je Abid Turčalo.

■ *Da li ste znali kakav Vas zadatak očekuje i jeste li imali viziju šta ovdje treba uraditi?*

BAHTO: Saznao sam da treba da idem u junu '94. godine, ali, kako nisam znao da ću biti prvi čovjek, nisam ni obraćao naročitu pažnju. Saznanja su bila paušalna. Kasnije sam proučio neke akte i stekao određenu viziju, tako da sam otprilike znao šta me čeka u Goraždu. Znao sam da je zadatak težak i složen. Istočnobosanska operativna grupa je bila u okruženju, bez logističke podrške, bez dovoljno MTS-a i sve to skoro tri godine. Vojska je bila gola, bosa, sa slabim rezervama municije, hrane, sredstava za protivoklopnu borbu.

■ *Jeste li zadovoljni onim što je do sada urađeno?*

BAHTO: Može biti moje subjektivno mišljenje, ali ja sam zadovoljan. To pokazuju i rezultati na desnoj i lijevoj obali Drine, aktivnosti koje traju svih ovih 14 mjeseci. Učinjenim do sada stekla se sigurnost kod naroda. Organizacijsko-formacijske pripreme, transformacija Armije, inžinjerijsko uređenje teritorije u zoni odgovornosti 81. divizije, bolja logistička podrška od strane GŠA, bolja opremljenost oružjem i municijom, intendantskom i sanitetskom opremom je ono zbog čega sam zadovoljan.

■ *U poređenju sa ostalim ratištima koja Vi poznajete, po čemu se goraždansko razlikuje?*

BAHTO: Po tome što je odsječeno od ostalog ratišta, nalazi se u dubokoj izolaciji, nema logističke podrške kopnenim putem, nema mogućnosti manevra naših jedinica, primorani smo da konstantno izvodimo odbrambena dejstva, ne možemo da odmaramo jedinice.

■ *O borbama tokom prošlog ljeta van ovog prostora ne zna se skoro ništa. Kako je u Goraždu bilo prošlog juna i šta je presudno utjecalo na ovakav rasplet?*

BAHTO: Aktivnosti koje j e izvodila 81. divizija u maju i junu rukovođene su potrebom da se mora uraditi nešto na proširenju slobodne teritorije i da se agresorske jedinice odbace od grada, sa Prljage,

Kolijevki, Samara, iznad Krsničke stijene. Samo jedan PAM je paralisao život u gradu. Stoga smo se odlučili za poduzimanje borbenih dejstava kako bismo odbacili neprijatelja sa tih položaja. Komanda 81. divizije donijela je odluku o izvođenju borbenih dejstava na desnoj, ali i na lijevoj strani rijeke Drine, što se pokazalo ispravnim. Moram istaći da su se u to doba na nabrojanim tačkama nalazili pripadnici međunarodnih snaga, britanskog i ukrajinskog bataljona, zajedno sa četnicima, i dozvoljavali su im da dejstvuju iako su bili u zoni od tri kilometra. Dva dana prije nego su počela ofanzivna borbena dejstva četnici su otjerali unproforce sa OP broj 8 i taj dan kada su Englezi napustili punkt broj 8 mi smo ga zauzeli. Međutim, sljedeći dan komandant britanskih snaga tražio je da oni ponovo zaposjednu taj punkt, što sam ja odobrio nakon njihove garancije da će se oni suprotstaviti četnicima. Ali, to se pokazalo netačnim. Već drugi dan četnici su zaposjeli sve punktove na lijevoj obali Drine, zarobili 34 britanska vojnika i osam transportera. Čim sam to saznao, naredio sam komandantu Salku Osmanspahiću da u roku od pet minuta mora zaposjesti punktove na desnoj obali Drine, a naročito objekat Bisernu. Taj objekat smo zaposjeli na vrijeme, a za samo dva minuta smo preduhitrili četnike. Oni su bili na Parganskoj kosi i Samarima. Kasnije su borbe za Bisernu trajale čitav dan. Komandant britanskih snaga rekao je da je naša odbrana Biserne tog dana bila fenomenalna.

Shodno mojoj ranijoj odluci, pozvali smo komandante Ahmeta Sejdića, Salka Osmanspahića i Merseda Prljaču i izdali im precizne zadatke iz odluke da se moraju uzeti sljedeći objekti na desnoj strani rijeke Drine: Krsnička stijena, Samari, Kolijevke, Tovarnice. To je urađeno već sljedećeg dana. U munjevitoj akciji naših jedinica, u rano jutro ovladano je objektima, čime su stvoreni uslovi da se uzme Parganska kosa. U to doba paralelno se radilo na lijevoj obali Drine, od rijeke Drine do Prače i naše jedinice su, također, imale uspjeha. Zaposjele su liniju Našćenje, Grad, Debelo brdo, Trovrh, ali zbog loše veze i nemogućnosti ulaska jedinica koje je trebalo da se spoje sa jedinicama koje su zaposjele Trovrh, ove su morale da se izvlače iz okruženja i vrate na početni položaj. Sve se to dešavalo 31. maja. Parganska kosa je uzeta 11. juna, direktno po frontu, bez ubacivanja, što je bilo praktično nemoguće, ali pokazalo se ispravnim. Na lijevoj strani uzeli smo dominantan objekat

Vranovinu i popravili takički položaj. Zbog širine fronta napada gdje su bile angažovane jedinice komandanata Sejdića, Prljače i Zakira Jamaka, nismo uspjeli očuvati čitavu liniju od Drine do Prače. Bilo je što objektivnih, što subjektivnih problema koji su vladali u našim jedinicama, ali je nedostatak sredstava veze ključ što nije postignut veći uspjeh. Zbog izrazito brdovitog zemljišta koje je ispresijecano nije se moglo komandovati tako da u određenim periodima nismo znali koje su jedinice izvršile zadatak, pa ni komandant pravca ni komandant divizije nisu mogli izdati odgovarajuće naređenje. Drugi problem se desio na Sjenokosu, kada je granata na jednom mjestu ubila šest naših boraca, a druga još dvojicu. Najvjerovatnije da je prva bila naša granata koju je aktivirao metak.

■ *Već je i u svijetu poznat simbolički značaj Drine. Vaša jedinica je jedina koja ima zonu odgovornosti i na desnoj obali ove rijeke. Može li ta simbolika u nekim momentima biti presudni faktor?*

BAHTO: U određenim momentima može. Drina ima određen historijski značaj. To je i prirodna prepreka i granica gdje se dijele interesne sfere Istoka i Zapada.

■ *Šta je 81. divizija danas?*

BAHTO: To je jedna združeno-taktička jedinica, izuzetno jaka, sa dobrim pozicijama za odbranu, djelimično opremljena, naoružana i sposobna za izvršavanje svih zadataka. Garant je očuvanja ovih prostora i mira na ovim prostorima. Isto tako je i jedinica koja je u daleko najtežim uslovima rasla i narasla i koja ima uspjehe i rezultate samim tim što je očuvala svoj teritorij, a u zadnje vrijeme i proširila.

■ *Šta je čini posebnom?*

BAHTO: Posebnom je čini sam položaj regije, moral boraca, starješina, a i stanovništvo koje je dalo znatan doprinos u odbrani ovih prostora, i sve to bez ikakve logističke podrške.

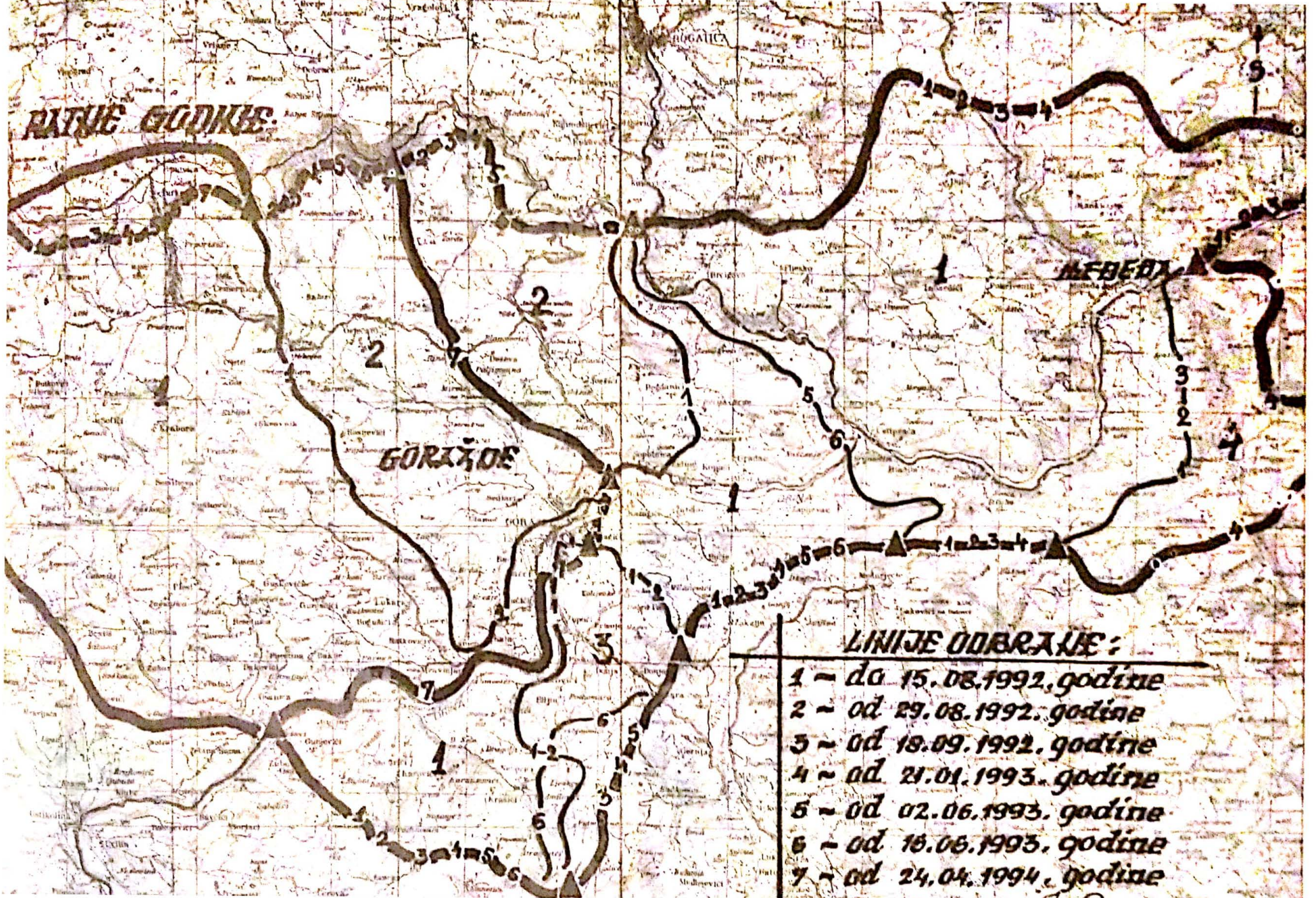
RATNE GODINE
GORAŽDE
MEĐEĐA
LINIJE ODBRANE:
1 - do 15.08.1992. godine
2 - od 29.08.1992. godine
3 - od 18.09.1992. godine
4 - od 21.01.1993. godine
5 - od 02.06.1993. godine
6 - od 16.06.1993. godine
7 - od 24.04.1994. godine

Veliki dan

30.12.1995.

Parkiralište ispred Robne kuće podsjećalo je na cilj velikih maratonskih utrka. Narod je satima strpljivo čekao da vidi rasplet nečega što se odvijalo daleko i trajalo dugo. Prepuni su bili gradski trgovi, glavne i sporedne ulice, balkoni i mostovi, bašče i trotoari. To dolazeće dešavanje nekima je možda bilo samo zanimljivo, ali ono je ovdje nagovještavalo kraj jedne i početak druge etape. Bio je to onaj nagovještaj o kojem se najradije mislilo i govorilo, koji je svima bio drag i nekako blizak.

Imam osjećaj da je i ostarjelom goraždanskom asfaltu hladno, čini mi se da će Drina nazepsti i uhvatiti prehladu, a da će ovi ljudi u svom dostojanstvenom čekanju ostati isti do beskonačnosti. Oni su ovaj magični trenutak sanjali skoro četiri godine, mislili su o njemu i kada je izgledalo da je zauvijek izgubljen, vjerovali su da će doći kada mu se najmanje nadaju i da će biti osoben, veličanstven, ovakav kakvim su ga oduvijek zamišljali. Nosili su negdje u prikrajku misli tragove strepnji, osjećali su na momente nelagodu, ali duboko u sebi, znali su i vjerovali da je to ono o čemu su maštali.

Kada nekoliko hiljada ljudi, na reskom decembarskom mrazu od ranog jutra čeka tako mirno, dostojanstveno i uporno, onda mora da to čekanje ima neki duboki smisao i da ljudi s razlogom žele biti svjedoci tog dragocjenog dolazećeg trenutka. Žele ga ostaviti u pamćenju onakvog kakav bude znajući da se takvi trenuci događaju rijetko i vjerujući da se ništa ne može ponoviti.

Kada se prvi autobus pomolio na krivini kod donjeg mosta, masa se zatalasala kao kad na finalnoj nogometnoj utakmici domaćeg centarfora obore u šesnaest metara. Ljude je obgrlilo ono neobjašnjivo oduševljenje u kojem ne vladaju svojom pameti ni postupcima i u kojem im, bez vidljivog razloga, nije žao umrijeti. Bilo im je toplo u danu u kojem se Drina mogla prehladiti, voljeli su ovaj neugledni parking i došlo im je da ljube pohabani asfalt ispod točkova autobusa. Bili su na granici nesvjestice i onih neslućenih čovjekovih mogućnosti, bili su dovoljni sami sebi i činilo im se da

je vrijedilo prepatiti sve goraždanske ratne godine za ovaj jedan dan, za ovaj trenutak u kojem su se tu pred njihovim očima sudarile istina i pobjeda, za trenutak u kojem su ponovo osjetili da su živi, da je sve prošlo i da počinje ona druga etapa koju su tako istrajno čekali.

Držalo ih je to osjećanje i u trenucima dok su Francuzi izlazili iz autobusa, dok su objašnjavali ko su i odakle su; nije ih napuštalo ni kada su francuski studenti počeli istovarati pomoć koju su dovezli. Tek se poneko sjetio da upita ima li još autobusa, gdje su oni što su krenuli iz Sarajeva, hoće li uopće doći. Ljude je ponovo pritisla slutnja da možda i ovaj, 1336. dan, čekaju uzalud.

"Ovo nisu naši autobusi", prosuo se šapat i prostrujao ulicama, masa se uznemirila, ljude je steglo ogorčenje, splasnuo je onaj prvotni zanos i odjednom je sve opet bilo isto. U narodu je zastao osjećaj propuštene šanse, nagomilale su se protekle godine, i mjeseci, i dani, razmnožila se čekanja, pa se porodio neki tegobni osjećaj koji im je odnekud poznat ali čije značenje još nikad nisu do kraja dokučili. Osjećali su se ti ljudi na promrzlim goraždanskim ulicama kao navijači tima koji je bio bolji, a ipak izgubio utakmicu, ličili su na maratonca koji je prvi istrčao utrku, pa onda neobjašnjivo pao metar prije cilja i više nije mogao ustati, na skijaša koji je imao najbolje vrijeme ali je promašio posljednju kapiju, ličili su na dijete kojem je lopta ispala pravo u riječnu maticu, nalikovali su na sebe, na vrijeme u kojem žive i 1336 dana goraždanske blokade.

"They had a trouble", kažu Francuzi.

"Doći će, prevodi neko, moraju doći, samo su imali problema."

Nevjerojatno je kako ljudima u važnim trenucima na um padaju sitnice, kako ih gotovo uvijek zanimaju sasvim sporedne stvari. Odjednom više nije bilo značajno to što su čekali da se dogodi, nije bio važan kraj jedne, skoro četiri godine duge drame, i nagovještaj mnogo boljeg života. Mnogo je važnije postalo ono što se dogodilo negdje na putu od Sarajeva do Goražda.

I svi su već imali svoju verziju, svi su znali detalje, najsitnije pojedinosti i govorili su ih u povjerenju samo najbližem do sebe, da niko drugi ne čuje, da masu ne zahvati panika, da se ne otkriju povjerljive stvari. Gradom se razišla strepnja kao kada magla side s brda pa se nataloži u dolini i ostane tako danima u svim onim tijesnim sokacima i uličicama izazivajući u ljudima skučenost i nelagodu. Analizirali su ljudi svaki od stotinu kilometara puta između dva

grada koji su autobusi trebali proći, izučavali su svaku krivinu, uspon i nagib, raspitivali o mogućnosti odrona, pominjali incidente i na kraju bili ubijeđeni da jedino oni znaju istinu.

Kada je kolona ušla u grad, mraz je već pomeo suze s lica, sve što je pripremljeno za doček u trenu je zaboravljeno, aplauz u početku stidljiv, skoro mehanički, prerastao je u polusvjesno davanje oduška tjeskobi, u izliv 1336 dana sputavane i pritajene radosti. Izmiješali su se autobusi i transporteri, oni što čekaju i oni koje čekaju, nahrupilo je vrijeme, ono davno, zaboravljeno i sudarilo se sa tim predugim čekanjem.

"Ovo je veliki dan za Centrotrans", izgovorio je vozač prije nego je dodirnuo tle. Svi su govorili i skoro niko ga nije čuo. Snimatelj BBC-a pažljivo je birao detalje. Kratki, prohladni decembarski dan bio je veliki, najveći dan za hiljade ljudi. Bio je jednako značajan i za one koji su ostali u svojim kućama. U tom danu umirili su svoju savjest i pronašli dokaze da je vrijedilo preživjeti posljednje četiri godine, u tom danu pronašli su ponovo sebe.

Tridesetog decembra '95. godine nekoliko hiljada ljudi u Goraždu čekalo je na gradskim ulicama , nakon skoro četverogodišnje pauze, najavljeni dolazak autobusa iz Sarajeva. Međutim, prije njihovog dolaska u Goražde su stigli autobusi sa francuskim studentima koji su dovezli pomoć ovom gradu. Njihov dolazak izazvao je, u prvi mah, razočarenje kod onih koji su čekali. Svi su mislili da su ponovo prevareni i da autobusi iz Sarajeva uopće neće doći. Umirio ih je tek njihov dolazak sa više sati zakašnjenja. Od tog dolaska autobusi, uz manje ili više problema, saobraćaju između Goražda i Sarajeva. Unatoč tome, mora se priznati da je Goražde i danas grad u blokadi. Prva mirnodopska godina nije donijela rješenje te blokade. Zato će neizvjesnost još dugo biti saputnik Goraždana, a svako putovanje u ovaj grad povezano sa mnogim nepredviđenim okolnostima.

Priče iz sjećanja

1. Svjedok

30.8.1993.

Zakleo bih se da sam juče, prolazeći porušenim gradom, u jednom momentu osjetio miris lubenice, onaj prijatni, slatkasti vonj koji na dijeljenju augusta i septembra tako neumitno označava kraj ljeta. I prvi put mi se ovoga ljeta kroz svijest promaknula misao da to svih prethodnih godina po pijacama, gradskim parkovima, ulicama i trgovima nisu mirisale prezrele lubenice, već se tim mirisom jednostavno oglašavala dolazeća jesen. Godinama me proganja ta vječnost nekog bezimenog trenutka koji se ponavlja, uvijek u isto vrijeme i na isti način, mimo naše volje i mogućnosti da na njega utičemo. Tako je bilo hiljadama godina prije nas i tako će se nastaviti nakon što nas ne bude. Mi smo u svijetu samo svjedoci i promatrači. Prekratko trajemo da bi naše prisustvo bitno uticalo na opći tok stvari, a opet predugo da bismo se poredili sa bezbroj onih sitnih, nemjerljivo kratkih trenutaka koji, povezani u beskonačnom nizu, predstavljaju vječnost.

Dok pri oskudnom akumulatorskom osvjetljenju pišem ovaj tekst, iza Gradine, iza onog, u vojnom pogledu, tako značajnog mjesta koje četnici napadaju svih ovih 16 mjeseci, izlazi pun mjesec. Prisjećam se jedne poznate pjesme i ponovo mi u misli dolaze lubenice, ponovo svim čulima kušam njihov nestvarni miris i pitam se da li haluciniram. Kao priviđenja, u magnovenju prolaze neka davna ljeta i davne jeseni. Kao da čujem zujanje bumbara i vidim umorne prodavače, nestašne djevojčice i obijesne dječake. Stara željeznička stanica na pruzi uzanog kolosijeka u Ustiprači, prenatrpani vozovi, pisak parnjače i crvena kapa otpravnika, omanji restoran, slastičarna, ukrštanje vozova, putnici, gužva, presjedanja, čekaonica, umašćeni željezničari, cika djece i brdo lubenica ispod drvoreda. Sve te drage slike davno su izgubile svoj značaj. Prije 15 godina ukinuta je pruga uzanog kolosijeka i zauvijek je sa staničnog ozvučenja iščezlo ono nostalgično "Putnički voz iz Čukarice za Sarajevo dolazi na drugi kolosijek".

Samo je stanična zgrada, masivna i postojana, ista kao i prije

mnogo godina. Sa izblijedjelim natpisom "Ustiprača" sa dvije strane i redom visokih platana sa one gdje su nekad bili kolosijeci, nije služila svojoj osnovnoj namjeni, ali je uveliko bila u funkciji. Niko od onih koji su upamtili sve ratove u ovom stoljeću nije se sjećao da li je starija zgrada ili platani oko nje. Nesumnjivo je da oboje pamte "Veliki povodanj" s kraja prošlog vijeka, mnoge vojske, režime i sisteme, oduševljenja poslijeratnih izgradnji i nova rušenja. U njihovoj hrapavoj, ispucaloj kori i na oštećenoj fasadi urezana su lica izbjeglica, tih ubogih ljudi koji nemaju ništa do tanane nade da će možda preživjeti i strepnje da ih ne zadesi još veća patnja.

Šta li je razmišljao austrijski projektant dok je po Bosni gradio pruge i iste ovakve željezničke stanice i pristaništa na skoro svakom mjestu gdje je prostor dubokih bosanskih kanjona dozvoljavao? Ko su bili ljudi što su prije više od stotinu godina zasadili i sačuvali tanke i osjetljive stabljike platana; da li su slutili koliko će ih te, tada krhke, biljke nadživjeti, šta će sve upamtiti i kako će završiti? O tome sam prije mnogo godina razgovarao sa dvije mlade Holanđanke. Ne sjećam se više njihovih imena niti kako je završio papir na kojem sam zabilježio njihove adrese, čini mi se da se sve dogodilo u prošlom vijeku ili za nekog davnog života koji sam nekada proživio i čijih se detalja sada sjećam.

Djevojke su odlično plivale, slabo govorile francuski i jela im se lubenica. Sjećam se bljeska čeličnog sječiva noža na septembarskom suncu, jarkocrvene iznutrice velikog sočnog ploda, klupe ispod platana i debele, vlažne hladovine. Mislim sada o te dvije dugonoge Holanđanke, i, dok se mjesec sve više diže iznad Bosne, čini mi se da onaj nož, onako oštar i stravično blještav, kojim je prodavač prije mnogo godina rasjekao lubenicu, oduvijek ima sasvim drugačiju namjenu. Pitam se znaju li to one dvije strane djevojke, znaju li da takvim i još većim, još strašnijim, oštrijim i blještavijim noževima i raznim monstruoznim napravama i sječivima, u zemlji koju su u mladosti pohodile, kolju djecu. Znaju li, Bože, da je to treći pokolj za posljednjih 80 godina? O tome za onih nekoliko dana koje su provele na ušću Prače u Drinu nismo razgovarali.

Miješaju mi se slike kada smo jeli jarkocrveno srce lubenice sa slikama stradanja mog naroda, onaj pucketavi, reski zvuk dok veliki nož rasijeca njenu tvrdu koru i kasapi njeno tkivo sa samrtnim hropcem hiljada djece koja su stradala i još stradaju u ovoj zemlji.

Volio bih ponovo vidjeti dvije lijepe strankinje i saznati šta one, iz daljine i sigurnosti svojih holandskih domova, misle o ovome što se ovdje događa. Znaju li da više ne bismo mogli sjediti na onoj klupi u hladovini platana, gdje smo prije mnogo godina jeli lubenice, niti bismo mogli plivati u Drini na istim mjestima i preko istih brzaka. Mogli bismo jedino otići na brdo sa druge strane rijeke i iz sigurnog zaklona čeznutljivo pogledati prema mjestu gdje je nekad bilo naselje. Tamo više nema nijedne kuće, nijedne zgrade, nema škole, prodavnica, pa čak ni stare željezničke stanice. Presuđeno im je i spaljene su na lomači, kao što su u srednjem vijeku spaljivali vještice. Ostali su samo ugljenisani i začađeni zidovi, zgarišta i iznova zgarišta. Uradili su to oni što su zamijenili nasmijane momke koji su iz Čukarice i svih Čukarica s one strane rijeke Drine starim, neuništivim "ćirom" putovali do Sarajeva. Ovi drugi su, umjesto vozom (odavno ga nema), stigli tenkovima i transporterima, dovukli su topove i haubice, postavili minobacače i snajpere. Rukovođeni svojim primitivnim porivom, ti vojnici, ti ljudi-neljudi, ti piromani i obožavatelji uništavila zapalili su sve što je moglo gorjeti.

U svim ratovima koje je upamtila, veliku svijetloplavu zgradu niko nije dirao. Svi su znali da ima opću namjenu i da nije ni na čijoj strani. Nijedna vojska nije dirala ni moćne stogodišnje platane. Nijedna do ove. Svima je prijala hladovina njihovih krošnji i očaravala ih dugovječnost njihovih stabala. Ovoga ljeta nije bilo hladovine pod krošnjama platana. Izgorjeli su zajedno sa zgradom oko koje su pravili veličanstvenu kolonadu.

Dok s mučninom u pamćenju pokušavam da pojmim krivicu stanične zgrade i starog drvoreda, dok "k'o lubenica pun mjesec" lebdi iznad Bosne, zaiskri mi misao da su tu zgradu i taj drvored zapalili i uništili zato što je napravljena davno, za austrijskog vakta, što pamti mnogo i dugo, ali većeg smeća i veće pogani od njih nije upamtila. Htjeli su da s uništenjem svega što je bilo čije drugo izuzev njihovo i zločinačko, unište i to pamćenje, postojano i optužujuće, tog svjedoka zločina koje su počinili i koje još čine.

Ćutim još jednu ratnu noć nad Goraždem i plašim se da se ova, puna mjesečine, ne pretvori u noć duhova i vještica, noć ubica i aveti, kao i mnoge prije nje. Strah me i ne mogu da zaspim, ali se radujem što sam otkrio suštinu. Oni se boje svjedoka i zato pale sve pred sobom, zato bagerima vade kamenje iz temelja zgrada, škola i

džamija, zato kamionima dovoze zemlju i zasipaju tragove. Oni se toliko boje da će uskoro početi da se ubijaju međusobno, vjerujući u svojoj paranoji da sve svjedoke treba pobiti. Bilo mi je drago to saznanje, lahko sam zaspao i preporođen probudio posljednje augustovsko jutro.

2. Pasji život

5.9.1993.

Budio sam se dugo i teško. Još teže se svježi septembarski dan odvajao od noći. Izgledalo je da su se spleli u magli i da će tako spleteni ostati dugo, predugo, dok se ne desi nešto nepredviđeno i ne uspostavi prirodni slijed događaja. Kroz razlupano prozorsko okno u sobu su se uvlačili pramenovi magle i unosili jutarnju vlagu i miris jeseni. Iz susjedstva su provirivale konture krovova. Razaznavali su se oštećeni crijepovi, pokidani oluci i nahereni dimnjaci.

Uvijek mi je bio bolan taj prvi jutarnji trenutak, onaj momenat kada se progleda tek na jedno oko, kada se iznova otkriva ko si i šta si, kada se pokušava provjeriti vlastiti identitet i razmišlja vrijedi li ustajati. Te jutarnje nedoumice postale su sastavni dio rituala buđenja i ustajanja. Uz svu mrzovolju, volio sam onaj kratki tren u kojem još nisam svjestan jesam li se to tek rodio ili sam već sasvim ostario, idem li u školu ili možda očekujem penziju, da li sam spavao negdje pored rijeke ili u luksuznom dubrovačkom hotelu. Bio mi je drag taj majušni isječak svijesti koji još nije zamjećivao ništa konkretno, koji je lebdio između sna i stvarnosti, između mašte i zbilje, dnevnih obaveza i želje da se glava što jače zagnjuri u jastuk.

Otkako je počeo rat i otkako se budim na raznim mjestima i u različitim situacijama, ti jutarnji trenuci su još upečatljiviji, sa više pitanja i više nedoumica. Pri svakom budenju, bilo da me probudio zvižduk granate, lavež pasa ili me rasanila jutarnja hladnoća, prvo pogledom potražim prozor i nastojim prepoznati poznate slike koje sam godinama gledao iz svog sarajevskog stana.

Sudar sa stvarnošću uvijek bude iznenadan i surov, a razočarenje potpuno. Osjećam se tada beznadežno i prazno, obuzima me neki unutarnji stid i velika nesigurnost. Sa tim osjećajem sam opet krenuo u prazno septembarsko jutro. Ulice su bile gotovo puste. Tek rijetki prolaznici žurili su da što prije stignu tamo gdje su naumili i da se sklone sa otvorenog.

Pred bolnicom ugledah psa. Išao je polahko, nesigurnim, kru-

tim korakom. Bio je mokar i blatnjav, slijepljene dlake i obješenih ušiju, skretao sad na jednu sad na drugu stranu i nije zaobilazio velike lokve vode. Doimao se poput robota, poput onih igračaka na navijanje koje se klate lijevo-desno, naprijed-nazad i tako zaokupljaju dječiju pažnju. Podsjećao je na momente na lošeg igrača flamenga koji je od prevelikog vježbanja zaradio vodu u koljenima, pa sad ne samo da je odvojen od plesnog podija već i sa hodanjem ima velikih teškoća. Znao sam da je slijep. Njegovo sljepilo, međutim, nije posljedica starosti, kako bi neupućeni mogli pomisliti, niti neke opake pseće bolesti koja je, u ovom teškom vremenu, izabrala da unesreći baš njega. Njegovo sljepilo je posljedica granate, teške eksplozije i malog, skoro nevidljivog komada metala negdje u mozgu, pored one nervne stanice koja reguliše vid. Preživio je bez ičije pomoći, bez njege, terapije i veterinarske pažnje i sada se kreće ulicama kao priviđenje i opomena, kao stalno podsjećanje.

Viđam već 10 mjeseci tog dobroćudnog slijepog psa koji podsjeća na robota, na igračku na navijanje, na nesreću. Gledam ga kako se sudara sa bagremovima ispred zgrade policije, sa prolaznicima na gradskom trgu, sa djecom između zgrada i drugim psima na smetljištu. Gledam kako svojim nesigurnim korakom, korakom ostarjelog igrača flamenga prelazi preko mosta na drugu stranu rijeke i kako, onako slijep, ipak nepogrešivo dolazi do ostataka hrane.

Često sam proteklih mjeseci vidao još jednog unesrećenog životinjskog stvora, biće koje je skakutalo na tri noge i cvililo na svaki pucanj i svaku detonaciju ma koliko bila udaljena. Njemu je granata na nekom drugom mjestu i u drugo vrijeme otkinula nogu a da mu nije nanijela drugih ozljeda. Podsjećao je tijelom na rasnog goniča i zato je njegova pojava sa kratkim, nakaznim patrljkom umjesto četvrte noge izazivala još veće sažaljenje. Ili je zajednička nesreća zbližila ta dva pseća stvorenja ili je to bio tek privid, ali često su se mogli vidjeti kako traže hranu na istom smetljištu, leže sklupčani u istoj hladovini i prolaze istim ulicama. Uvijek su nepogrešivo predosjećali granatiranje i tada ih nije bilo na uobičajenim mjestima. Po njima su ljudi mogli naslutiti da se bliži nova etapa zločina. A oni su, obogaljeni i unakaženi, izlazili iz svojih tajnih skrovišta sa prvim naletom tišine i, jedan skačući na tri preostale noge a drugi posrćući poput pokvarene igračke ili zahrđalog robota, prolazili uvijek istim putevima. Oni su bili mjeri-

lo ukupne životinjske patnje, cjelokupnog stradanja tih nedužnih bića i gledajući ih čovjek bi zaboravljao svoju vlastitu muku, teškoće koje je proživio i one što ga tek očekuju.

Prođoh pored bolnice svjestan da su mi prokvasile cipele, ali to me nije zabrinjavalo. Upoznao sam za vrijeme goraždanskog pakla mnogo gore stvari od jutarnjeg pljuska, šupljih cipela i mokrih nogu. Brinulo me što zadnjih dana nisam viđao psa sa tri noge. Navikao sam na njegovo prisustvo i teško mi je padala mogućnost da mu se nešto ponovo dogodilo. Ostatak puta sam razmišljao o porivima onih koji sa brda gađaju grad, razmišljao sam kako je nepravedno te porive nazivati životinjskim kad i životinje, jednako kao i ljudi, stradaju od njihovog bezumlja. A još ne znaju šta im se događa niti kako da se zaštite. Osuđene su, zajedno s nama, na pasji život, na dugo iščekivanje, slabu zaštitu i mnoge nevolje. Možda će se negdje u Svijetu oglasiti nekakvo društvo za zaštitu životinja i onda će priča biti potpuna. To društvo će, baš kao što UN, razni svjetski forumi, komisije i potkomisije već skoro dvije godine zasjedaju i donose nekakve odluke koje nikog ne obavezuju, niti ih se ko pridržava, izraziti svoje zgražanje nad stradanjima pasa, mačaka i svih mogućih četveronožaca i zahtijevati da se s tim odmah prestane. Za to vrijeme će slijepi pas uredno njuškati po bolničkom smetljištu ne bi li našao nekakvu kost ili komadić osahlog hljeba i preživio još jedan težak dan.

3. Dilema

6.12.1993.

Trećeg decembra su transportni avioni iz baze Reina - Maina letjeli nad Goraždom. Izveli su pokazano bacanje humanitarne pomoći padobranima za komandanta sarajevskog sektora UNMO, francuskog generala Soubirouxa, njegove saradnike i pratnju koji su dva dana boravili u ovom opkoljenom gradu. Sve je prošlo u najboljem redu, izuzev što su količine bile sasvim skromne. Taj događaj me podsjetio na ono što se na gotovo istom mjestu dogodilo 9. maja. Bio je to dan koji se ni po čemu nije razlikovao od ostalih dana ratne '93. Bilo nas je desetak u koloni i žurili smo uz strminu ne bismo li prije sutona izašli na ravni dio puta. U selu Kostenik sjetio sam se da je 9. maj Dan pobjede. Duboko u dolini bešćutno je promicala Drina. Goražde, podijeljeno rijekom na dva dijela, spremalo se na još jedan nemiran počinak. Mirisale su kasno ocvale jabuke, mirisala je ispucala zemlja bosanska. Sve je bilo sasvim nestvarno, gotovo kao na slikarskom platnu.

Televizijski relej Trovrh, besposlen i poluzaboravljen, ponosan u svojoj nadmoćnosti, broji granate što udare u podnožje i one koje promaše prkosni i elegantni toranj. Gubi se Goražde i vijugavi trag Drine izmedu pitomih obronaka. Ostaje mrak i čekanje. Dodatni smisao tom, uglavnom uzaludnom čekanju davale su stotine zapaljenih vatri. Mada se na momente moglo čuti tek jednolično ćutanje tišine, nepodnošljivim se osjećalo prisustvo velikog broja ljudi. Disali su svježinu majske noći i čekali. Dolazili su danima kao na hodočašće, iznenadno ali tim vrijednije. I svi su čekali avione i padobrane. Oni koji se uvijek u sve razumiju znaju da moraju naići prije ponoći, znaju i da će u bačenim pošiljkama biti brašno. Optimisti se nadaju još ponekoj kutiji cigareta.

Momak kojeg sam upamtio po tome što je dobro govorio engleski kad su ovdje bili strani novinari, činio se najskromnijim. "Samo nek padne blizu, pa šta se nade". Baš dobro da nekog polomi, kažem mu izvještačenom ozbiljnošću, imat ću sutra glavnu vijest. A onda se svi daju u maštanje. Iznose se neostvarljive, iako

preskromne želje. Neko bi samo malo mlijeka u prahu, neko litar ulja, dvije konzerve ili malo keksa. Jedni bi bili zadovoljni i komadom platna od padobrana, drugi bar da vide, ako bude moguće u mrkloj noći, kad jato padobrana krene niotkuda, iz neba, iz one tamne kosmičke rupe, pravo na nas. Prepadam mladog prevodioca zlom primisli da će jedna od paleta pasti njemu na glavu, tješeći ga pritom kako će postati slavan kad ga svjetske agencije počnu pominjati u prvim jutarnjim vijestima.

On se sjeća tv snimka na kojem je zabilježeno kako je negdje u graničnom pojasu Iraka i Turske konzerva iz neba pogodila i usmrtila nekog gladnog i bezimenog Kurda. Meni je u pameti reportaža, ne znam više čija i iz kojih novina, o tome kako je mladi engleski fotoreporter posmatrao i foto-kamerom bilježio ritualno samospaljivanje nekog Indusa. Za vrijeme čitavog čina u mladiću se borio običan čovjek koji je htio i uz to mogao spriječiti nesreću (bilo je dovoljno da priđe i uzme flašu sa benzinom i od spaljivanja ne bi bilo ništa) sa profesionalcem koji je želio događaj, vijest, senzaciju i koji je profesionalnom hladnokrvnošću snimao sve što se zbivalo.

Ovdje nije bitna nagrada koju je čovjek za tu seriju fotografija kasnije dobio. Mnogo je bitniji onaj djelić sekunde u kojem je on odlučio da ne priđe i ne odmakne flašu sa benzinom, kada je odlučio pustiti drugog čovjeka da se zapali i na neki način biti i saučesnik i svjedok tog spaljivanja.

U djeliću sekunde s užasom sam osjetio da razmišljam poput mladog engleskog fotoreportera. Volio bih da sve bude u redu, ali bi mi isto tako odgovarao kakav eksces, makar sitna nezgoda ili neobičnost. Sve je trajalo tek trenutak, onaj mali nemjerljivi dio svijesti koliko treba da se uobliči određena misao a da se ne poremeti dotadašnji tok razgovora i neka opuštena, gotovo idilična atmosfera. A onda je tišinu, nekako jezivu i tešku, prekinuo jedva čujan, dalek zvuk avionskih motora. Iščekivanje je dostiglo vrhunac, čak i plameni jezici stotina vatri kao da su nakratko ostali ukočeni, kao da su ih stotine nevidljivih bića nekim čarobnim činima okamenili i ostavili u najnemogućijim oblicima i položajima. Potom je sve ispunila buka motora teških transportera, i tišinu, i mrak, i sve ljudske misli i osjećanja. A onda je odjednom počelo zviždanje, piska, huka, čuli su se nepoznati i strašni zvukovi.

Ljudi su tražili zaklon, što veće drvo, što sigurniju uvalu,

ostatak kakve ruševine. "Nije se otvorio padobran", govorili su najprisebniji. Zrakom se, sa 10 hiljada metara visine, nezamislivom brzinom približavao jeziv osjećaj straha i bespomoćnosti. "Nije se otvorio padobran", ponavljali su ljudi. Strah je kulminirao, pometnja je prerasla u paniku, u haos, u uzaludnu vrisku i histerično zapomaganje. Onaj zvuk je bivao sve bliži, sve jači i sve strašniji.

Niko ne zna koliko je tačno trajalo, ali kad je završilo tupim udarom o tlo svi su odahnuli. Bili su svjesni da su vlastitim očima gledali smrt. U prvi mah se činilo da ipak niko nije stradao. Bio sam presretan što nisam dobio glavnu vijest.

Tek naknadno je utvrđeno da je u velikoj gužvi jedna od paleta ubila četvero ljudi. Nekoliko šturih novinarskih redaka prenijele su brojne informativne kuće. Neki prijatelji su mi zamjerili što sam to uopće objavljivao. Drugi su me pohvalili. Meni je bilo svejedno. Bio sam gladan, ali me nisu zanimali padobrani sa hranom. Mislio sam na onu flašu sa benzinom i mladog fotoreportera koji je nije uzeo i čijom se sadržinom Indus polio prije spaljivanja. Sljedeće noći je akcija "Padobran" izvedena veoma uspješno. One četiri žrtve ljudi su prihvatili kao što u ovo teško vrijeme prihvataju sve ostalo. Informativne kuće su tražile novi događaj, novu vijest. Sa prijateljima sam prestao razgovarati o padobranima i tek me povremene vatre po brdima podsjete na 9. maj, Dan pobjede, na mnoge dileme i onaj skoro nestvarni događaj ispod tv releja na Trovrhu.

4. Osveta

13.12.1993.

Uvijek sam se na planini osjećao čudnovato. Da li zbog širine i pritajene moći planinskih prostora ili zato što većina ljudi čitav život provede u dolini, okružena i pritisnuta visokim planinskim masivima, teško je dokučiti. Ali, uvijek kada bih se popeo na Igman, Trebević ili Jahorinu zapadao sam u nostalgična raspoloženja. Želio sam pogledom obuhvatiti što više i dalje, pa onda tu sliku zadržati u pamćenju dokle god bude moguće. Žalostila me spoznaja da su ti trenuci po pravilu bili kratki i rijetki, žalostila me i misao da mnogi nikada nisu osjetili taj opijajući zov prirode, da su propustili njegove draži i da život mimo njih pronosi tu neslućenu ljepotu postojanja koja se na visinama višestruko uvećava. Tek gore, visoko u brdima, čovjek može osjetiti smisao trajanja i naslutiti bizarnost ovozemaljskih stvari koje ga čitavog života opterećuju. Onda mu je lakše pronaći svoju mjeru i pojmiti koliko je on sam sitan i beznačajan u tim ogromnim, neuništivim prostranstvima.

U takvom raspoloženju razgovaram na Barama, tridesetak kilometara od Goražda, sa sunčanim oktobarskim, ratnim danom. Na jugu se vijugavi trag Drine gubi među brdima. Mislim o ratu i o tim brdima, mislim o lijepim ženama na sarajevskom korzou, i o jabukama, zrelim, istočnobosanskim, mislim o vremenu i kosmosu, o izvorima i proticanju.

"Shvatio sam, kaže Jusuf Prljača, da je rat, pa tako lakše podnosim nesreću".

Prljače su porijeklom sa Dubca, između Čajniča i Rudog, blizu granice sa Crnom Gorom. Pred mnogim nesrećama njihovi stari su se povlačili prema unutrašnjosti Bosne. Prešli su, međutim, tek stotinjak kilometara i zaustavili se u Prači i selu Brdarići ispod Jahorine. U Brdarićima su se rodili Jusuf i njegov sin Mirza.

Vrijedi li sada pričati kako je njihov davni zavičaj, postojbina njihovih predaka, spaljen do posljednje štale, kako su im daljnji rođaci što su ostali da se hrvu s ćudima planine i strepe pred manijakalnim, ubilačkim porivima crnogorskih i srpskih osvajača ili pobijeni ili rasel-

jeni, vrijedi li se vraćati životu bivšem. Jusuf Prljača i njegova supruga Zineta često se vraćaju prošlim vremenima. I vazda se sjećanja zaustavljaju na 19. augustu ratne '92. Tog dana ubijen je u rodnom selu njihov trinaestogodišnji jedinac. Ubile su ga komšije iz Čolopeka, jednog od zaselaka Brdarića, ubile su ga zbog toga što je rođenjem pripadao drugom narodu, drugoj religiji, što njegov otac i njegovi rođaci nisu prihvatili fašizam i život mjeren njihovim mjerilima.

Pokušava Jusuf Prljača da se prisjeti svih detalja predratnog života. Analizira svakodnevne odlaske na posao do 40 kilometara udaljenog Sarajeva, propituje po hiljaditi put svoju savjest; da nije nekome nažao učinio, da nekim nehotičnim postupkom nije nekoga uvrijedio, da nije odbio ponuđeno piće, da nije.... I svaki put se misao, lutajuća i teška, zlosrećna kao njegov život, zaustavi na jednoj svađi, na jednom sitnom, zanemarljivom ekscesu, na činjenici da su se on i komšija Milovan Vuksanović - Beban sporječkali oko nekakvih tričarija. Bilo je suviše bezazleno da bi jedan trinaestogodišnjak zbog toga dobio metak u glavu.

Na mjestu zločina, na Radeša vodi u Brdarićima, ostala je, pored tijela ubijenog dječaka, motorola, ostali su i tragovi neravnopravne borbe. Njih peterica, naoružani i uniformisani, on sam sa željom da natoči vode i dočeka kraj rata. Bio je hrabar, znao je šta se događa možda više i bolje od odraslih. Sjećali su se njegov otac, rođaci Rasim i Husnija Prljača i komšije Hasan i Asim Žigo, kad su sa zakašnjenjem od pet minuta stigli i vidjeli uniformisane prilike kako bježe s druge strane potoka, kako je Mirza najbrže u selu rastavljao pušku, kako se nikad nije plašio, kako je bio miljenik mještana. Sjeća se Jusuf i prvih riječi koje je tada, u polusvijesti, na onoj granici kad unutarnja bol kida organizam i kad se još nije načisto sa stvarnošću i posljedicama, izgovorio. Sjeća se da je bratiću, tek nešto starijem od njegovog sina, rekao: "Adnane, nema više Mirze da se s njim igraš".

S tom rečenicom, surovom i istinitom, rat je ušao u Brdariće. A Brdarići su ostali slobodni do danas, ostali su da sa još nekoliko sela prkosa na međi paljanske općine pričaju o zločinima i hrabrosti, o nesrećama i trajanju čovjekovom. Ispisuje se u Brdarićima čudna, vječita priča o principima.

"Principi su najjači", kaže Jusuf Prljača, a meni ta rečenica odzvanja danima nakon što je izgovorena, pokušavam da je protumačim,

da je onako kratku i jednostavnu sasvim shvatim. Ali nikada ne uspijevam i uvijek mi nekako izmigolji, otme se i ostane tajanstvena. Tek ponekad pomislim da je to Prljača - ratnik govorio o svom selu i ovom ratu, o inatu koji se u čovjeku rodi sasvim iznenada, kao što se iznenada događaju mnoge značajne i manje značajne stvari. Za to vrijeme on već misli o nečemu drugom, gleda u lice Pobjedu koja mora doći, shvata da je rat i nastoji da pomogne ženi koja sve mnogo teže podnosi. I sanja. Sanja ovaj četrdesetogodišnjak kako doziva sina, a od njeg nema odgovora. Kao da se zabavio u nekakvoj dječačkoj igri pa ga ne čuje, kao da je već stigao do Pobjede koju je svojim iskrenim dječačkim bićem, iskonskom hrabrošću i nevinim dječijim životom odavno zaslužio.

Razmišlja Jusuf Prljača i o svojim komšijama, o Vuksanovićima i Stanišićima, i o onoj sitnoj predratnoj svađi sa Bebanom. Progoni ga pitanje - da li je za njih ta bezazlena svađa vrijedila koliko jedan dječiji život. Jesu li se to komšije svetile ocu što je jednog od njih davno prije rata spriječio da u pripitom stanju pravi nered po Prači?

Pitanja su to bez odgovora, a i kad bi se moglo odgovoriti, taj odgovor ne bi mnogo vrijedio, pogotovo ne bi mogao utješiti Zinetu i Jusufa Prljaču, ne bi mogao popuniti prazno Mirzino mjesto u školskoj klupi.

Dok prohladno jesenje sunce zalazi negdje iza Jahorine, pokušavam da se sjetim svih onih znanih i neznanih bebana, komšija, prijatelja, kumova, školskih drugova, jarana, kolega, svih onih bivših ljudi a današnjih ubica koji djeci pucaju u glavu, koji tonu u zločin bez izgleda i nade da se iz njega izvuku. Svete li se to ubice za svaku ružnu riječ koju su u životu čuli?

Ne zanima ih što ta osveta, svirepa i primitivna, pogađa potpuno nevine, nedužne i, zasad, ponekad sasvim nesvjesne svega što se oko njih događa. Nažalost, hiljade praznih mjesta u školskim klupama još nisu zaboljela nikoga iz svjetskih diplomatskih dvorana. Ne bole ih ni prazni čitavi razredi, ni leševi beba u porodilištu. Čak se i tv snimci užasnih zločina nad djecom i ljudima prilagođavaju osjvetljivom stomaku prosječnog zapadnog gledaoca. A Jusuf Prljača u svojim snovima uporno doziva sina, ali i sve češće gleda Pobjedu. Jer, kako bi drugačije moglo biti. Osveta je previše ružna riječ da bi o njoj razmišljao.

5. Nulta plus

19.12.1993.

Pritišće nas i muči tišina u pretoploj julskoj noći bez imalo mjesečine. Vraćamo se sa još jednog uzaludnog dočeka spasonosnih padobranskih pošiljki sa hranom. Niotkuda nikakvg zvuka, nigdje cvrkuta ptice, ni iznenadnog šuma neke sitne noćne životinje. Kao da je sve okamenjeno, nepokretno i nepomično, kao da je trenutak ranije zastao život čekajući bolje vrijeme da se pokrene i nastavi.

Idemo laganim bešumnim korakom da ne narušimo tu mističnu i dragu tišinu u kraju koji je navikao samo na iznenadne i prodorne zvukove koji donose nesreću. Niko ne osjeća umor iako je za nama ostalo mnogo kilometara, iako već mjesecima ne znamo šta je redovan san i kako izgleda normalan radni dan. Tek se povremeno čuje pokoja opora riječ. Neke sasvim obične i drage riječi odavno su ovdje izgubile svoje značenje i smisao. Umjesto njih, u svakodnevni život uselile su se granate, minobacači, haubice, agresori. Postale su od svakodnevne upotrebe još surovije i potpuno ogoljele u svojoj nakaradnosti i besmislu. Muči me ta misao o riječima dok gledam put mrkle doline gdje nemirnim, isprekidanim snom spava grad. Kako riječi postaju ništavne i smiješne ukoliko se ne mogu vezati uz neki predmet, neko konkretno stanje ili bar misao.

Čudno, ali imam osjećaj da, dok se približavamo gradu, svako od nas kotrlja po mozgu neku veoma jednostavnu riječ koja beskrajnim ponavljanjem dobija potpuno drugačije značenje i ima za onoga u čijem je vlasništvu vrijednost čarobne formule. Sjećam se nekih davnih časova gramatike, brojnih pravila i čarobnih tajni jezika. Po krhotinama pamćenja razlivaju mi se čitave bujice riječi i vraćaju neuvjerljiva objašnjenja profesorice maternjeg jezika. Krv i smrt. Te riječi izazivaju nelagodu i strah zbog rasporeda suglasnika u njima i posebno zbog položaja glasa "r". Diktirala bi zatim, u svom profesorskom zanosu, diviziju manje ili više strašnih i ružnih riječi, a uvijek je i u svakoj glas "r" imao naročiti, ključni položaj. Čim bi, međutim, ta mlada žena izgovorila neku iz arsenala teških, mučnih i odbojnih riječi, ona bi gubila ta svoja svojstva i postajala jednostavna

i obična, kao i hiljade drugih. Zato nikada nisam povjerovao u tu teoriju o riječima niti sam mogao prihvatiti tako pojednostavljeno i nepravično postupanje s njima. Dok je mlada profesorica objašnjavala i trudila se da dopre do naše svijesti i našeg pamćenja, da pronikne u naša razmišljanja, gledao sam je pravo u oči, sluteći njene čulne usne i nastojeći da što duže zadržim pažnju njenog pogleda. U podsvijesti su mi tutnjale kolone riječi, učvršćujući moje ubjeđenje i rušeći njene krhke i neuvjerljive pretpostavke.

Umoran od svakonoćnog kloparanja po brdima, jedva sam opazio da smo ušli u grad. Na centralnom gradskom trgu tišina postaje nepodnošljiva. Ljepljiva pomrčina sakriva ostatke izgorjelih zdanja hotela "Drina" i Službe društvenog knjigovodstva. U prvom su bile smještene izbjeglice, u drugom bezgotovinski platni promet regije, svi oni mnogobrojni papiri i komplikovani obrasci koji treba da pokažu da je tu negdje novac. Izbjeglice su dostojanstveno podnosile nesreću, a svi su odavno uvidjeli da u formularima i tabelama novca nikad nije ni bilo. Oni sa brda su sve zapalili. Neki od njih radili su i u te dvije zgrade, imali solidna namještenja i pristojnu zaradu, iako su najveći dio radnog dana provodili promatrajući kroz poluotvorene prozore vječno i tajanstveno proticanje Drine.

Sa prvim korakom preko središnjeg goraždanskog mosta čuo sam njen iscjeliteljski šum. On me uvijek vraćao stvarnosti i životu, ali mi je svaki put donosio i nostalgična raspoloženja, priče davnih stoljeća i obrise bivših zločina...Ako ima na svijetu rijeke koja pamti stradanja i pokolje, onda je to Drina, ako ima vode koja u dubinama i žuboru skriva bol žrtava i suze ucvijeljenih, onda je to opet Drina. Znaju to ljudi u ovom gradu, kao što su znali i oni u ostalim gradovima na njenim obalama i zato ona za njih ima značaj svete rijeke i moćnog saveznika. Pamteći bivše, s njom lakše podnose sadašnje zločine.

Dok je sa Površnice gađan svom silnom četničkom gvožđurijom, pretrčavanje preko središnjeg gradskog mosta bilo je ravno igri ruskog ruleta. Jedini saveznici u tom pretrčavanju ljudima su bili Drina i što veća pomrčina. Prisjeća se Edo Muminović nekih prelazaka u po bijela dana. Išao je na drugu obalu zbog jedne cigarete, išao je i da pokaže onima sa brda da ih se ne boji. "Sad bi sve bilo drugačije" kaže. Ništa ga ne pitamo, ali svi znamo šta misli i svi preživljavamo isto.

Iznenada, iz mraka, niotkuda, sa avetinjskom svjetiljkom u ruci pred nas izlazi čovjek. "Ima li neko nulta plus", pita unezvjereno, pita panično, kao da je u tom pitanju sadržana sudbina čitavog svijeta, kao da od odgovora zavisi redoslijed godišnjih doba i redovna smjena dana i noći. Zaustavljamo se ispred ulaza u zgradu gdje je nekad stanovala djevojka čiji nas maturski rad na temu: "Četnički likovi u djelima Dobrice Ćosića" prije gotovo 20 godina nije ostavio ravnodušima.

"Ima li neko nulta plus?", ponavlja neznanac histerično. Stojimo, ništa nam nije jasno i ništa ne odgovaramo. "Treba krvi", zavapi čovjek polusvjesno, zapomažući i hvatajući se nas kao posljednje nade i posljednjeg utočišta. "Ko je ranjen?", pitaju dvije djevojke, skoro djevojčice koje već mjesecima preživljavaju tegobe višegradskih bregova, žive bol popaljenih zaselaka i stid stare višegradske ćuprije. Udara me to pitanje po sredini svijesti, odbija se i ponovo vraća, leluja oko one avetinjske svjetiljke u ruci čovjeka koji u tri ujutro po pustim goraždanskim ulicama traži "nultu plus". Onda krajičkom svijesti shvatim da je neko odgovorio, da smo se pomjerili i da ulazimo u Ratnu bolnicu. "Ja ću dati", ponavlja Adnan Pilav, visok, mršav osamnaestogodišnjak, momak kojem je prošle godine snajperista sa Površnice polomio cjevanicu. "Ja sam nulta plus, samo nek preživi, ostalo nije važno".

Dok čekamo da medicinarka obavi svoj posao, saznajem da je ranjena Elvedina Kazagić i da je čovjek iz mraka, sa avetinjskom svjetiljkom u ruci, njen otac. Elvedina je kupala petogodišnjeg sina Faruka kad je u kupatilo uletjela granata. I taj dan je javljeno da su sa četničkog uporišta na Prvnju gađani Baćci. U vrijeme javljanja nije bilo podataka o žrtvama. Tek kasnije gradom se pronijela vijest da je mali Faruk Kazagić poginuo. Sabirajući traume protekle noći, razmišljam o zločinu i kazni, o mučiteljima i žrtvama, razmišljam o Edu, Adnanu i o one dvije djevojke, skoro djevojčice sa višegradskih bregova, razmišljam o njihovoj hrabrosti, nesebičnosti i požrtvovanju, o strepnjama i iluzijama, o nadama i ljubavi. S tim mislima sam zaspao. Prvo čega sam se tog jutra, nakon nekoliko sati istrzanog sna sjetio bilo je da li je preživjela Elvedina Kazagić.

Na žalost, uzaludna su bila noćna traganja njenog oca za nultom plus, uzaludne naše želje, hrabrost mladog Pilava, strepnje višegradskih djevojčica i požrtvovanje medicinske ekipe. Dvadeset

osmi juli počeo je sumorno kao i mnogi prethodni dani, počeo je epilogom zločina i neizvjesnošću kazne.

Niko od nas nije poznavao Elvedinu i malog Faruka Kazagića, ali ćemo dugo pamtiti mrklu julsku noć, čudnovatu lampu i izbezumljenog čovjeka s pitanjem: "Ima li neko nulta plus" Bilo je mnogo strašnog, mnogo neizvjesnog u tim riječima iako u njima nema slova "r". I sada dok pišem ovaj tekst i osluškujem ostatke tišine nad Goraždem, u pamćenju mi odzvanja - nulta plus, nulta plus....

6. Zločin u aleji lipa

25.12.1993.

Četnički artiljerci su 23. decembra počinili još jedan u nizu zločina nad civilima. Na goraždanskim ulicama ranjeno je devet osoba. Bilo je tokom proteklih 20 mjeseci mnogo krvi, mnogo mrtvih i ranjenih na ulicama ovoga grada. Neki se datumi posebno pamte. Sredinom prošlog lipnja u knjizi zločina ispisane su nove stranice. Niko ne može reći da je počelo iznenada, niko ne može ustvrditi kako se nije moglo očekivati. Tek bilo je stravično, nepodnošljivo, teško kao najteži san, kao što život može biti težak. Neki su mislili da je posrijedi udar groma, mada tih dana nije bilo ni kiše ni grmljavine, drugi su bili ubijeđeni da je NATO avion probio zvučni zid, treći da je eksplodirala nekakva moćna eksplozivna naprava velike snage i nepoznatog porijekla. Samo su rijetki posumnjali da je u pitanju granata. Da li 122 ili 155 mm, ostat će tajna.

Sve se dogodilo na desnoj obali Drine, između dva mosta, negdje u blizini pijace. A onda je nastavilo po svim dijelovima grada, po ulicama i vrtovima, po kućama i šupama, po ruševinama, po ljudima. Svaki novinski izvještaj počinjao je stradanjima, novim većim brojkama. A iz Goražda je tog 16. lipnja odaslano mnogo izvještaja. Tek pri kraju dana u njima je bilo mjesta za nesreću koja se u rano jutro dogodila između dva mosta.

Ko je prije dvadesetak i više godina bio u Goraždu, sjetit će se da je na tom prostoru bilo svega nekoliko skromnih porodičnih kuća i zapušteni rasadnik stariji od onog rata. Na istočnoj strani rasadnika nalazile su se barake u kojima je stanovala sirotinja. Trošne dugačke prizemne građevine djelovale su otužno i nesrećno, baš kao i ljudi koji su u njima živjeli. Taj kraj se zvao Kongo a da se nikad nije saznalo kako i zbog čega je dobio ime. Bila je to neka vrsta goraždanskog Harlema, prljavog i zapuštenog, ali uvijek punog događanja, alkohola, svađa, živosti i djece. Sredinom Konga, paralelno sa Drinom, prolazila je ulica prava poput traga mlaznjaka na modrini ljetnjeg neba - Ulica Sandžačkih brigada. S obje strane ulice bile su sadnice mladih lipa. Onda je počela gradnja. Prvo je sazidan

Dom zdravlja. To je danas Ratna bolnica. Potom su napravljene Robna kuća, Pošta, Banka, stanovi, prodavnice, kafane. Volio sam, kada bih se s početka ljeta zatekao u Goraždu, zalaziti po tim skromnim provincijskim kafanama, volio sam osjetiti miris lipa iz Ulice Sandžačkih brigada. Pri njenom kraju ostalo je nekoliko baraka istih kao i sve barake u sirotinjskim četvrtima gradova. Višekatnice su došle do njih i zaustavile se baš kao da ih je neka nevidljiva, moćna ruka spriječila da krenu dalje. Potom je počeo rat, ovaj sadašnji. Ljudi iz baraka su se razišli, potražili sigurnije utočište i čvršći krov. Barake su stradale još za prvih prošlogodišnjih granatiranja. Ostala je čitava tek poneka prostorija. Izbjeglice su tamo nalazile utočište, nakratko, dok ne iskrsne nešto bolje. Za posljednje ofanzive četnika u najočuvaniju od baraka smjestile su se porodice Mehemeda Kadrića i njegovog zeta Salhudina Tutića. Sve što su imali u Ustiprači izgorjelo je još prošle godine. Onda su im oni sa brda zapalili i ono što su za ovu godinu uspjeli osposobiti za stanovanje. I pored toga bili su zadovoljni, ostali su živi, niko nije bio povrijeđen, za dlaku su izbjegli pokolj koji se iza njihovih leđa događao.

Ali došlo je jutro 16. lipnja. Bili su za doručkom iako u Goraždu tih dana nije imalo šta da se doručkuje. Od sobe u kojoj su bili nije ostalo ništa. Niko od onih koji su se zatekli blizu i hitali u sklonište nije mogao pomoći, niko nije primijetio polomljene grane u krošnjama lipa. Ne slažu se očevici ni u broju poginulih. Samo se sjećaju žene, izranjavane, izbezumljene, krvave kako trči ulicom noseći u naručju djevojčicu u besvjesnom stanju. Sjećaju se iskasapljenog, beživotnog dječijeg tijela. Nikad neće zaboraviti taj očajnički trk kroz aleju lipa, nikada im se neće izbrisati iz sjećanja bol na licu majke dok teško ranjena u polusvijesti pokušava stići spas. Bila je to uzaludna trka. Izgubila je Hajrija Kadrić u jednom trenu dvije kćerke, unuku i muža. Ostala je tanka nit nade da će ona preživjeti. Hoće li poslije svega njen život imati smisla.

U novinskim izvještajima pri kraju dana pomenuto je da su u općoj goraždanskoj nesreći posebno stradale porodice Kadrić i Tutić. Hajrija nije bila pri svijesti dok se ta vijest širila svijetom. Čak i da je slušala, ne bi shvatila. Jer, kako da u 10 sekundi stane sva nesreća majke, kako da u tih 10 sekundi stanu sve noći koje je probdjela nad svojim djevojčicama, kako u 10 sekundi opisati svu surovost koja se ovdje događa? Ne može se za tako kratko vrijeme

objasniti da njene curice nisu bile ništa krive, da su željele da žive i da se raduju životu, da su voljele miris lipa i tananu priču Drine sa druge strane stare, trošne barake.

Tog sumanutog jutra sve je mirisalo na nesreću, na stradanje i pitanja bez odgovora. Aleja lipa kao da je služila samo da sve sakrije, kao da su lipe bile dekor patnji, kao da njihove granatama polomljene grane i oštećena stabla odvlače pažnju od suštinskog. A lipe nikada nisu mirisale kao prošlog ljeta, nikad nije bilo tako očigledno i tako nepodnošljivo njihovo prisustvo. Nikoga se, međutim, u ovom gradu nije doimao taj miris, niko ga nije osjećao niti je ko primjećivao izranjavana stabla. Aleja lipa je ostala samo jedna u nizu goraždanskih ulica nesreće. Nikada više neću voljeti miris lipe niti ću biti ravnodušan prema njenim cvjetovima. Teško da ću nekad imati snage da s početka ljeta sjedim s prijateljima ispred kafane "Boem" i, dok mirišu lipe, posmatram šetnju lokalnih ljepotica i igru malih gradskih mangupa. S ovim lipnjem sve je to toliko daleko i nestvarno kao da nikad nije ni postojalo.

7. Početak

7.1.1994.

Rijeke su se sastajale u dugom, vječnom poljupcu i isprepletene nastavljale put kroz surovu stjenovitu dolinu. Jezero je nalikovalo velikoj ledenoj pisti. Poneka njiva u okolini odavala je više siromaštvo nego živopisnost kraja. Bio je kraj maja i dozrijevale su prve trešnje. Vani je bilo malo djece, a njihova igra je bila bliža nestvarnim prizorima iz nekih nepoznatih krajeva nego stvarnoj, nesputanoj dječijoj radosti življenja. Preko mosta, stotinjak metara uzvodno od zagrljaja dvije rijeke, išao je čovjek. Zaklanjala su ga stabla stogodišnjih platana i zgrada bivše željezničke stanice. Odavao je utisak umorna starca i bio jedini putnik na magistrali kojom se više od godinu dana ide isključivo pješke. Niko ga nije poznavao. Kasnije su rekli prezime kojega se više ne sjećam, i dodali da je izbjeglica iz Strgačine. Rekli su još koješta, ali to nije bilo važno i niko nije upamtio.

Prva granata je, kao u uvijek, došla iznenada. Pala je na ledinu sa druge strane jezera, nedaleko od nekoliko oštećenih kuća. "Minobacač", rekli su domaći artiljerijski eksperti. "120 mm", potvrdilo je dežurno vijeće stručnjaka. Čovjek s mosta ubrzao je korak. Kretao se onom kombinacijom hodanja i trčanja kao neko ko je u velikom poslu, ali nema više ni snage ni odlučnosti. Kanonada ga je sustigla kada je već prešao most. Granate su padale u vodu, po njivama sa obje strane jezera, po okolnoj šikari. Zabijeljele su se ribe na površini. Jezero se zatalasalo kao kad lagani maestral uzburka mirnu morsku uvalu. Sve je trajalo tek nekoliko minuta, a onda je opet zavladala tišina. Čovjek je usporio. Nije se osvrtao niti je ičim pokazivao da ga je zanimalo to što se oko njega događalo. Išao je istim, usiljenim korakom, neznatno pogrbljen i tupo zagledan u daljinu. Desetak metara dijelilo ga je od stare, oronule zgrade bivše željezničke stanice. Već su se razaznavale crte njegovog lica. Bilo je to lice umorna čovjeka, zasićenog nevoljom, lice koje je bez pokreta i glasa moglo ispričati sve što je imalo da se kaže. Nakratko je podigao pogled i kladio bih se da sam u tom pogledu, umjesto razumljivog straha, opazio glad, kladio bih se da je u tom momentu taj prerano ostarjeli čovjek umjesto o opasnosti razmišljao da li će

prije večeri, nekim slučajem, bar nakratko prevariti stvarnost i pojesti kakav oskudni zalogaj.

"Imao je sreće", reče neko.

Njegove riječi zatrperiše nestvarno u zraku, odbiše se od zida najbliže zgrade i dođoše do svakog pojedinačno istovremeno sa stravičnim zaglušujućim treskom. Pomiješa se taj tresak sa zveketom stakla i lomljavom crijepa, sa žamorom grupe i plačem djeteta iz prizemlja. Zadrhtaše brda na drugoj obali, zavrti se jezero, most i zgrade u njegovoj blizini, poviše se platani i zašumiše dalekim, gotovo jezivim šumom. Granata pade čovjeku iza leđa, na jedva vidljive ostatke pune bijele linije koja je nekad značila zabranu preticanja. On se u djeliću sekunde ukoči, potom se nagnu naprijed kao da skuplja snagu za energičan odlučujući pokret, onda mu se cijelo tijelo iznenada pokrenu, očito bez njegove volje, potraži oslonac u zraku, zamlatara rukama i na kraju potrča. Trčao je bez vidljivog napora, lagano i lepršavo, skoro ne dodirujući tlo. Trčao je nevjerojatno brzo i taj trk je potpuno odudarao od onog malopriješnjeg teškog hoda. Protrča pored razrušene garaže, zatim kroz ljetnu baštu bivše kafane, spotače se usput na polomljenu ciglu, zamalo udari u deblo starog platana i stiže u zaklon stanične zgrade. Zatim se prevrnuo, zadrhtao cijelim tijelom i ostao umiren u visoko izraslom korovu. Činilo se kao da je tek zaspao i usnio rodno selo čija ga je blizina, iako potpuno spaljenog, zadnjih mjeseci održavala u životu.

Dvojica najprisebnijih donijeli su ga do improvizirane ambulante. Njegovo beživotno tijelo nikako nije odgovaralo onom malopredašnjem trku, onom refleksnom pokretu smrtno pogođena čovjeka, onoj nesvjesnoj reakciji i iskonskom bijegu od nasilne smrti. Geler je ostao pored srca, negdje između dva plućna krila, geler od granate 120 mm, minobacačke.

Šta je sve trebalo da se dogodi pa da se susretnu taj usijani komad metala i ovaj nesretni, prerano ostarjeli čovjek. Dok su rudari kopali rudu on je visoko na brdima, iznad doline Lima kosio prezrelu livadu i brinuo brige budućih zima. Nije znao ništa o livnicama i valjaonicama, nepoznata mu je bila tehnologija materijala, nije ga mnogo zanimala vojna vještina. Znao je jedino da postoje fabrike koje ljudi iz njegovog kraja nazivaju vojnim, a koje se zvanično zovu namjenskom proizvodnjom. Možda je u jednoj od njih radio i

njegov sin, možda je baš jedan od projektila koje je on napravio ubio njegovog oca. Čudne su ljudske sudbine, a neumitni zakoni kretanja. Šta li je razmišljala djevojka koja je radila na pakovanju ili kontrolor koji je potvrdio da je sve u redu, koliko li je njihovih bližnjih do sada ubila neka od granata koju su napravili? Niti je bilo odgovora na ova pitanja niti je iko vjerovao da će bilo kakve odgovore ikada dočekati. Bližila se noć i niko nije bio siguran da će i tu tako blisku, dolazeću noć dočekati. Te noći počela je najveća četnička ofanziva na slobodni teritorij Goražda u '93. godini.

8. Iluzije

14.1.1994.

Osluškivao sam kao i skoro svako jutro neće li u ovaj grad zalutati koja minuta zatišja kako bih mogao preći razdaljinu od najmanje kilometar, stići na drugu stranu rijeke i poslati redovni prijepodnevni izvještaj. I tog jutra sam unaprijed znao kako će izgledati. Danima se ovdje nije događalo ništa osim smrti. Trebalo je mijenjati jedino brojke. Bilo mi je muka od ubijanja, gadili su mi se podaci do kojih se nekako dolazilo i nesreća koja je trajala bez prilike i mogućnosti da se na nju utiče. Nervirao me zvižduk granata, neprekidan i podmukao. Nije bilo straha, nije ni bilo vremena za strah i zato su se ljudi otupljeno prepuštali svakodnevnici baš kao da ih je taj zvižduk omamljivao i nakratko im uzimao pamet. A granate su dobovale po Goraždu poput ogromnih komada grada za nekakvog dotad neviđenog nevremena sa nekih dalekih i opasnih kosmičkih prostora. Pogledao sam kćerku i sina i izašao. "Nemoj ići", molio je četverogodišnjak dječijom upornošću i nerazumijevanjem svojstvenim samo potpuno iskrenim bićima, neopterećenim tegobama nagomilanih godina.

Nisam krenuo uobičajenom stazom kako bih preko donjeg gradskog mosta najbrže i najsigurnije stigao na odredište. Zaputio sam se, a da ni sada ne znam zbog čega, tragom bivše željezničke pruge uzanog kolosijeka, između nekoliko porušenih kuća i nedovršenog kompleksa novogradnje. Gledao sam dva velika građevinska krana, zaboravljena iz predratnog vremena i gotovo žalosna u njihovoj besposlenosti. Oronuli i nagriženi korozijom, nisu više privlačili ni gavranove sa gradskih deponija. Hiljade granata prozviždalo je zrakom a da ih nikada nijedna nije pogodila. Da nije bilo jadne okoline i te njihove zapuštenosti, izgledali bi donekle dostojanstveno, čak možda otmjeno. Ovako, ostali su samo nijemi promatrači stradanja, ostarjeli, ružni i nezanimljivi.

Činilo se da ih i granate zaobilaze zbog te njihove stečene ružnoće i ostavljaju u toj teškoj napuštenosti. I tog jutra dolazile su odnekud sa čajničkih brda, fijukale zlokobno nekoliko časaka, a zatim

eksplodirale, uz stravičan tresak, negdje na lijevoj obali Drine. Onda bi na trenutak sve utihnulo, da bi se ubrzo ponovilo, najprije prasak, pa isti zlokobni zvižduk i na kraju teška, prijeteća detonacija.

Poslije jednog takvog prividnog zatišja, koje je trajalo možda minutu, možda kraće, začuo se zvižduk sa druge strane, duži, snažniji i prodorniji, dotad nepoznat. Zrakom je prošla pjesma smrti, brza i nemilosrdna, surova poput surovosti ovoga vremena. Poplašila je nekoliko gotovo prozirnih oblaka na čistini jutarnjeg neba, usporila negdje iznad dva ružna željezna krana, razmislila malo pa nastavila neumitno i sigurno kako samo smrt može. Ono malo ljudi što se našlo na otvorenom stiglo je tek da zakorači prema skloništima ili onome što se nazivalo skloništem. Ostali su potom u magnovenju, gotovo okamenjeni, zatečeni silinom jedne pa druge eksplozije, izluđeni iznenadnom navalom straha i obuzeti čudnim osjećajem bespomoćnosti.

Uskom asfaltnom stazom što od nekadašnjeg prelaza preko pruge vodi do gradskog groblja u Kolijevkama čovjek je vodio kravu, vezanu starim, natruhlim komadom konopca. Možda je bio gluh, možda je baš tog trenutka smišljao kako preživjeti naredne dane, a možda mu je svega već bilo preko glave. Nije reagovao, nije ničim pokazao da ga zanima što se okolo događa. Teško da je imao više od 50 godina, ali je izgledao mnogo stariji. Korak mu je bio spor, težak, gotovo nemoćan. Bilo je u njemu ipak dosta postojanosti, sigurnosti i strpljivosti koju posjeduju samo ljudi iz zabačenih planinskih zaselaka, ljudi koji nikada nisu mnogo žurili, ali su uvijek stizali da završe ono što su naumili.

Prva granata pala je daleko iza njega, između starih, osušenih stabala šljiva. Druga je udarila u asfalt pokraj njegovih nogu. Učinilo mi se da je pogodila onaj trošni, prljavi komad natruhlog konopca. Dok se okolinom razlijegao jezivi zvuk eksplozije tijelo krave je, kao da ga je povukla neka snažna, nevidljiva mašina, krenulo u zrak, u visinu. Zatim je u komadima popadalo po ulici, po šljivama i oštećenim krovovima onih nekoliko kuća. Uokolo su ostali komadići tkanine boje čovjekovog kaputa. Malo dalje, u prašini je ležala nesretnikova kapa, čitava kao da je maloprije tu zaboravljena. Na žicama koje su nekada služile za dovod struje u naselje visili su krvavi ostaci čovjeka koji je trenutak ranije prolazio sporim, ali sigurnim korakom. Dva krana kao da su se počela nag-

injati i padati. Ne znam kako sam došao do mosta i prešao na drugu stranu, ne sjećam se šta sam toga dana radio. Boljela me bjelina papira, boljele su me vlastite misli, nemoć i patnja na koju su ljudi osuđeni. Dok sam mehanički pisao izvještaj, kroz misli mi je prošla jedna druga slika, stara preko 20 godina. Na tom istom mjestu, gdje je na jednoj strani ulice ostala čovjekova kapa, a na drugoj komadi onog starog konopca, znali smo ponekad iz potrebe, češće iz obijesti, uskakati u vozove u pokretu. Jedne večeri, nakon što je profesor produžio šesti čas, zakasnio sam na redovno uskakanje. Stigao sam kada je voz već prošao, ali ipak prvi da ugledam jednog od naših drugova iskasapljenog među tračnicama. Odavno sam bio zaboravio i potisnuo iz pamćenja užasnu sliku stradanja Meha Halimića, ali se ona ponovo pojavila, plastična i stvarna kao nikad do sada. Miješala se sa slikom onog nesretnika kojem niko u okolini nije znao ime i progonila me novom snagom i novim pitanjima. Izmiješali su mi se negdje u podsvijesti kloparanje vozova i tutnjava haubica, zvižduk granata i piska lokomotiva i nisam mogao da razlučim šta se dogodoilo danas, a šta prije mnogo godina, gdje se to nalazim i šta mi valja činiti. Visoko sa žica gavranovi su odnosili ostatke utrobe onog bezimenog nesretnika. Kao da su odnosili iluzije ovoga naroda.

9. Matura

29.1.1994.

Ljudima sviklim na svakovrsna iznenadenja nije smetala popodnevna tišina niti relativno visoka januarska temperatura, vjerovatno najviša u posljednjih 50 godina. Nije im smetalo ni saznanje da nijedna generacija, bar na ovim prostorima, ne može proživjeti svoj život bez velikih nesreća, stravičnih iskušenja i ponovnih potvrđivanja. Kad navike puste korijen, sve ostalo je stvar tehnike i rutinsko obavljanje obaveza. Nevjerojatno je kako se ljudi brzo i lahko navikavaju na sve moguće situacije, kako jednostavno prihvataju činjenično stanje i ponašaju se u skladu s njim.

Kada su pretprošlog ljeta niz Drinu iz Foče stigli prvi leševi ubijenih, zaklanih i izmasakriranih, šok je bio golem. Kada je pojava učestala, ljudi su bili sve skloniji upotrebi zajedničkog nazivnika "rat je". Čak ni odgovarajuće službe nisu uvijek nalazile vremena da odgovore zadacima kako valja. Jedino je rodbina onih za koje se sumnjalo da su zatočeni u Foči pomno tragala za svakim dokazom, sumnjom, nagovještajem. Kada je prva haubička granata pogodila gradski most, kanonada se još nije bila stišala, a znatiželjnici su došli da procijene štetu. Drugi dan niko nije obraćao pažnju na polomljenu ogradu i razvaljeni trotoar. Nakon deset dana većina se nije sjećala kada se sve dogodilo, da li je bilo jutro ili veče, podne ili ponoć.

Nekad su ljudi bili pripremljeni za sve godišnjice, značajne datume, proslave. Danas, međutim, imaju druge navike. Ne vjerujem da se 26. januara iko sjetio kako je to datum prvog oslobođenja Goražda - u onom ratu. Razmišljam o tom i o navikama dok, sa zakašnjenjem od nekoliko mjeseci, u beogradskoj "Reviji 92" čitam tekst "Sloboda nadomak Goražda". Kao da je pisan danas. Ništa se za ovih 13 mjeseci nije promijenilo. Oni gađaju sa brda, ubijaju djecu i pišu o slobodi. Mi se branimo i navikavamo na život bez svega. Na naslovnoj strani "Revije" momak sa čarapom na glavi. Unezvjereno gleda kroz proreze za oči i pokazuje tri prsta. Unutra jad i bijeda, raznolika i neuredna kolona koja bi trebala biti vojska,

potom grobovi i krstače. Nimalo ne podsjećaju na slobodu o kojoj se govori u naslovu teksta. Ispod nekoliko s mukom napisanih šlajfni potpis - nekadašnjeg novinara iz ovoga grada. Teško onima kojima takvi slobodu najavljuju.

Sjećam se riječi kolege Milana Andrića: "U svakom sistemu i svakom vremenu jedini slobodan čovjek je seljak". Na oglasnoj ploči na kraju mosta plakat - mature će ipak biti. Dok u predvečerje 26. januara, ispred goraždanskog Doma kulture gledam skupljanje maturanata, prvi put sam sasvim siguran da je Milan pogriješio. Osjećam da su ti momci i te djevojke slobodni i da nikada nisu bili slobodniji. Bio sam s njima nekoliko sati dok su išli između škole, komande i ureda predsjednika općine dogovarajući detalje. Sjetio sam se mature od prije skoro 20 godina - iz juna 74. Sjetio sam se lica, osmijeha, želja, iluzija, propustio kroz sjećanje fotografije iz tog vremena. I ostao nesretan nad saznanjem da su neki sa tih fotografija gore na brdima, i učenici i profesori, da su snajperima gađali momke koji su čuvali zgradu u kojoj smo polagali maturu, da su granatama rušili ovaj Dom kulture i salu u kojoj smo posljednji put bili zajedno. Da li je ta matura za njih odista bila ispit zrelosti?

Prošlog ljeta u avliji gimnazije seljaci su čuvali krave. One su im jedina imovina koju su spasili. Ostalo je ili opljačkano ili izgorjelo. Nije ostalo skoro ništa ni od zgrade gimnazije. U junu, kada je trebala biti matura, prolazak ulicama ovoga grada bio je najveći hazard. Niko tada nije razmišljao o školi i učenicima, još manje o maturi. Mnogo momaka je umjesto u klupama bilo negdje u rovovima na prvoj liniji. Njihovo matursko veče stiglo je sa 7 mjeseci zakašnjenja, ali ipak na vrijeme da bi ostalo u sjećanju generacije. Dobili su zemičke i nešto keksa, vrijeme od 5 do 9 i obavezu da sve bude u redu. Nevjerojatno, ali našlo se i poneko odijelo, pa čak i rijetka cigareta. Mada je proglašen prvi stepen borbene gotovosti i mada je na snazi bila opća opasnost, njihovi bivši drugovi s druge strane brda, oni nekadašnji dječaci koji su trebali biti ovdje, nisu pucali. Nisu pucali ni pitomci iz srbijanskih akademija koji oko Goražda vježbaju gađanje. Ni oni nisu vjerovali da u jaunaru može biti matursko veče.

Sljedećeg dana, umjesto da liječe prvi mahmurluk i razmišljaju o brucoškim danima, ovi dječaci su se vratili u rovove, otišli su da polažu jedan drugi ispit zrelosti i brane svoje poimanje

slobode. I nije im bilo teško. Navikli su, a navike su čudna stvar.

Pijanih misli, po ko zna koji put prelazim središnji gradski most. I sjećam se onog jutra iz juna '74. Tišina, most, rijeka i olakšanje. Dom, slastičarna, Omladinska ulica, breze i skulptura nage djevojke u malom parku. Kako je sve isto, a koliko drugačije. Slastičarna je izgorjela, skulptura ostala bez glave, most unakažen, Dom izranjavan, u koritu Drine olupina automobila. Na sredini mosta srećem jednog od sudionika mature iz '74. iz "B" razreda. "Šta ima", kaže. Odgovaram mehanički "Nema ništa" i s užasom otkrijem da sam rekao jedinu pravu istinu u ovom vremenu. Zaista nema ništa, jer ima toliko stvari, toliko važnog i nevažnog, ozbiljnog i smiješnog, toliko suštinskog da bi svaki drugi odgovor i svaki pokušaj objašnjenja i nabrajanja bio odviše prizeman. Ima toliko toga da je jedini pravi odgovor "Nema ništa". Sve je isto samo nama izgleda da je drugačije, samo se glumci mijenjaju u neprekidnom komadu stradanja koji se izvodi u pozorištu života. Jedino su breze svakim danom sve deblje i sve više.

10. Kako da objasnim Silviji

7.2.1994.

Od juna prošle godine u Goraždu borave predstavnici međunarodnih humanitarnih i vojnih organizacija. Odrade svoju smjenu i vraćaju se odakle su došli. Među njima je i Silvija. Dok je u toplim februarskim danima srećem na uobičajenim mjestima, uvijek se iznova sjećam jednog prošlogodišnjeg susreta.

Soba u kojoj smo sjedili i u kojoj sam pokušavao raditi i tragati za krhkim nagovještajima promjena nalikovala je najviše plasteniku. U toj toploj lijehi, iza folije koja je pojačavala goraždanske tropske vrućine, među mnogo papira i bilješki, pritiskala me stvarnost, nisam mogao odagnati košmar ni naslutiti kraj. Danima sam vodio bitku sa bjelinom papira i kvarovima pisaće mašine. Pokidane telefonske žice i električni vodovi upotpunjavali su sliku gradske četvrti. Mnogo zahrđalih sulunara provirivalo je sa balkona višekatnica. Neki stidljivo poput pristojno odgojene djece, drugi sirovo, gorštački, bezobrazno, onako kako brđani, kad blatnjavih opanaka siđu u grad, sve mjere, cijene i vagaju blatom sa tih svojih starih opanaka.

Silvija pita za neke ljude. Poznajem tek jedanaestog sa spiska. Branislav Đoković. Četiri mjeseca pucao je na svoj grad, potom ranjen, pa onda zarobljen. Oporavak, zatvor, istraga, puštanje iz zatvora, nevjerica, nesnalaženje, izgubljenost. Skoro svaki dan sretnem tog čovjeka kako besposlen šeta gradom. Gledao sam ga kako bježi u sklonište i strepi pred granatama. Ne znam šta u tim momentima misli Branislav Đoković, ali svaki put kada ga vidim prestravljenog pomislim koliko je sve relativno.

Silvija pita dalje. Neobična, neugledna, sa svojim bijelim terenskim vozilom koje ima registarske oznake Geneve dolazi u ovaj grad i odlazi iz njega sluteći da su ti njeni dolasci jedino svjetlo što se ovom narodu dešava. Silvija sa svojom švajcarsko-francuskom praktičnošću nastoji biti neutralna. Krije povremeno nevjericu i glumi naivnost. Ipak ovdje joj se raduju i pomišljam kako je ta žena za ovaj grad, na neki način, nagovještaj budućnosti.

U sobi sa plastičnom folijom umjesto stakala, sa namještajem oštećenim gelerima, izbezumljen podnevnom pripekom, ovozemaljskim gadostima i mješavinom svjetskog licemjerja i polunaivne gluposti, slušao sam učtivo, ali na neki način sramno raspitivanje jedne strankinje koja je ovdje došla svojom voljom i koja, svaki tren, svojom voljom može otići. Slušao sam mehanički i prenuo se tek na još jedno poznato prezime. Stojanović! Da nije? Prebiram grozničavo po pamćenju, tragam za nekim sitnim nagovještajem, osluškujem biranje podataka u dubini mozga. Da nije? Onda se sjetim ofanzive s kraja proljeća, desetina hiljada granata, detonacija, huke, bolnice, hirurške sale, amputacija, krvi, plača, dženaza, imena, izvještaja, prijatelja, djece, sahrana, tuđeg stida i kolektivnog beznađa. Iz tog haosa izdvajaju se dva imena - Miroslav Stojanović, petogodišnjak i njegova majka Nevenka. Granata je došla sa nekog od brda pored Čajniča i pala ispred "Crvenog križa", tamo gdje su se djeca osjećala najsigurnije u zaklonu velike građevine. Smrt se ipak provukla nekom tajnom putanjom., zaobišla debeli zid i udarila među njih. Petero mrtvih i više ranjenih. Uz Miroslava još jedan petogodišnjak. Silvija, međutim, pita za drugog Stojanovića, Petka iz Vitkovića. Nisam ga poznavao, ali znam mnoge koji su živjeli i još žive pored "Azotare". Pitam Harbu, bivšeg centarfora "Azota".

Volio bih da se nisam raspitivao, da sam ostao tek pri naslućivanju, sa svojim nemirom, tuđim stidom i podnevnim halucinacijama. Čovjek je sretniji što manje zna. Ponavljam u podsvijesti tako često prezime Stojanović (jedan od goraždanskih četničkih ideologa se tako preziva) i pitanje - Da nije. Analiziram po ko zna koji put Harbin odgovor. Petko Stojanović, svekar Nevenkin i djed Miroslavov, granata 27. augusta 92. opet s brda, nasumice, po narodu. Sin mu je poginuo ranije. Miodraga je 6. juna ispred kuće u Vitkovićima ubio snajperista sa druge strane Drine, sa četničkih položaja na Lugu. I Miodrag, među bližnjima Baći, tata malog Miroslava, osuđen je od onih sa brda bez suđenja, krivice i prava žalbe. Tog 6. juna jedan od zločinaca sa Luga urezao je zarez na kundaku puške, dobio pohvalu od nekog samozvanog vojvode i možda koji dan nagradnog odsustva ili koju cigaretu više. Ne mogu da se otmem utisku da je ubica samo nekoliko mjeseci ranije igrao fudbal ili sjedio u kafani kod Harbe zajedno s Baćijem. Šest mjeseci nakon sinovljeve smrti i tri pošto joj je stradao suprug umrla je,

prirodnom smrću, Milica Stojanović. Od tada, od novembra 92. pa do one granate sa čajničkih brda, živjeli su Miroslav i Nevenka Stojanović sami. Ta granata ispaljena podmuklo i kukavički, stigla je pred zgradu "Crvenog križa", pred ustanovu čiji je Silvija predstavnik i svjetski glasnik godinu dana nakon što je snajperista s Luga urezao zarez na kundaku puške. Ne znam ništa o tom bezumniku koji je poslao smrt Miroslavu i Nevenki, ne mogu da pojmim te ljude koji bjesomučno granatama zasipaju djecu, žene, bolnice, porodilišta, bogomolje, škole, dječije vrtiće, parkove, izletišta, mostove. Zlurado se radujem što onaj tobdžija nije mogao urezati svojih pet zareza i što za njih kao dokaz svoga uspjeha i svoje vrijednosti neće dobiti nagradu.

Kako da sve to objasnim Silviji? Kako joj reći da više nema porodice Stojanović i da mi se po glavi mota misao kako se to za njih možda raspituju njihove ubice. Sa svojom švajcarsko-francuskom praktičnošću i donesenim ubjeđenjima, ženevskim pravilima i prihvaćenim shvatanjem o tri sukobljene strane, ona to nikad neće svariti. I dalje će joj se činiti da radi pravi posao i da mora nastupati s nepovjerenjem. Stoga i ne pokušavam. Dok ona luta po spiskovima i čudi se nekim običnim stvarima, tragam, daleko od sobe-plastenika za putanjom onog haubičkog projektila i sve sam više ubijeđen da je taj put trajao godinu dana, da su snajperista s Luga i tobdžija iz Čajniča okinuli u isto vrijeme, samo što je granata putovala dugo, predugo, pažljivo birajući žrtvu. Sačekala je da snajperista pogodi Miodraga, da druga granata usmrti Petka, da prirodnom smrću umre Milica, da Miroslav i Nevenka ostanu sasvim sami i nezaštićeni, da postanu svjesni svoje nesreće pa da ih stigne, godinu dana nakon ispaljenja, tamo gdje su je najmanje očekivali. Silvija to nikad neće shvatiti, baš kao što ne može pojmiti da ovdje ne postoje nikakve tri zaraćene strane, već samo zločinci i žrtve, zatrte porodice, oteta djetinjstva, prekinute ljubavi, stalna traganja, dokazivanja i strepnje. O tome razmišljam i bježim od stvarnosti dok ona, s činovničkom preciznošću, zaokružuje imena i brojke na nepreglednim spiskovima zločina. Kada, početkom narednog proljeća, krene nazad put Geneve taj posao će istom revnošću i gotovo naučenim entuzijazmom nastaviti Arienne. A mi ćemo živjeti od jedne do druge smjene, ispraćati jednu i dočekivati drugu Švajcarkinju svjesni sve tragike i veličine vlastite patnje, svjesni da je ovo samo etapa nakon koje će uslijediti

neka druga, na drugom kraju zemlje i sa drugim učesnicima. Zato ovdje niko ne krivi Silviju, ona je samo beznačajni ulog u nekoj čudnoj igri kojoj mnogi niti su dorasli niti je razumiju. I Silvija je jedna od njih i zato je ne treba mučiti suvišnim objašnjenjima. Nama je i bez toga previše.

11. Novinari

15.2.1994.

U gradu je bilo suho i hladno i da nije bilo ruševina podsjećao bi na one švajcarske gradiće koji su redovito potpuno očišćeni od snijega a čija je okolina utonula u gotovo polarnu snježnu bjelinu. Između ruševina promicali su ljudi u pancirnim košuljama, teškim čizmama i sa šljemovima na glavi. Djelovali su pomalo klovnovski i nije bilo nimalo čudno što su izazivali dječiju pažnju. Tih dana bilo je veoma mirno pa su njihove kacige i pancirke izazivale podsmijeh. Momci su htjeli na prvu liniju, u vatru, da snime nešto zaista vruće, ali su ih rijetke granate toliko prepadale da je to njihovo htijenje bilo skoro besmisleno. Ipak su neumorno mijenjali filmove, širokokutne i teleobjektive, tragali za detaljima i birali totale procjenjujući u šiling ili cent, u santimu ili pfening svaki snimak koji naprave. Dodavali su tome vrijednost svakog pređenog metra, uštedu na hotelskom smještaju kojeg nema, procenat ratnog rizika i nivo ekskluzivnosti.

Među tim ljudima su oduvijek postojale dvije grupe - slobodnjaci koji, sa akreditacijom bilo koje svjetske agencije, prvi stižu na lice mjesta i agencijski fotografi koji obično kasne za njima, ali koji su sasvim sigurni da neće biti na gubitku i da će bar dio onoga što naprave stići na trafike. Prvi obično idu sami i preračunavaju koliko će mjeseci nakon uspješnog posla provesti u dokolici, uz pivo i "Marlboro", po engleskim pabovima ili francuskim kafeima. Drugi stižu u grupama, zajedno s novinarima i igraju na sigurnu kartu. Kada se oni pojave, nema nikakve sumnje da slijede značajni događaji.

U Goraždu, njihov dolazak bio je odvojen vremenskom distancom od blizu osam mjeseci. Druga grupa je, bez obzira na zakašnjenje, ostavila jači dojam. Djelovali su ozbiljnije i profesionalnije bez obzira na one klovnovske kacige, ljubav prema pancirkama i držanje u blizini zaklona. Njihov ugled nije proizilazio samo iz vrhunske opreme i mogućnosti svakodnevnog odašiljanja tekstova za London i New York već i iz ozbiljnosti njihovog nastupa, iz

činjenice da su ustajali u tri ujutro kako bi napravili samo jedan snimak ili napisali jednu rečenicu. Izazivali su simpatije samim tim što su došli pješke preko hiljadu sedamsto metara visokih južnih obronaka Jahorine. Čak i oni koji nikad nisu čuli za Johna Burnsa ili Aernetta van Lyndena, koji nikad nisu vidjeli "New York Times" ili "Newsveek", niti su znali da postoji "Sky news", čak su i oni osjetili da se događa nešto neobično i da ovi ljudi ono što rade rade dobro.

Tada, na početku marta '93. bilo je još nafte. Natrpani u dva terenska vozila krenuli smo na Jabučko sedlo, petnaestak kilometara sjeverno od grada. Gore na hiljadu dvjesta metara visine vjetar je šibao sto na sat. Snježni nanosi su na mjestima dostizali nekoliko metara visine. U blizini prevoja zaglavio se kamion. Njime se narod prevozi do Bara, na granici goraždanske i paljanske općine, odakle nastavlja pješke i, nakon što zaobiđe Jahorinu, stiže do Grepka. U povratku nose brašno - da bi preživjeli. I iz ovog konvoja će poneko ostati smrznut i zameten u vrletima Kecelja. Fotoreporteri ponovo prebacuju normu. Idemo dalje. Stotinjak metara nakon prevoja pored puta izgorio tenk T-55. John Burns se penje na kupolu. Fotoreporteri ne štede snimke. Priča teče.

Nepregledna agresorska kolona je 22. augusta '92. krenula u pomoć goraždanskim četnicima. Ovaj nakrivljeni tenk bio je na čelu. Trebalo mu je još koju desetinu metara da izađe na vrh, desetak sekundi dijelilo ga je od pogleda na dolinu Drine. Momci su bili pokraj puta. Imali su puške i poneku bombu. Jedan je zamahnuo i pogodio - u sredinu kupole, kao što je nekad Mirza Delibašić pogađao koš. Tenk je gorio šest sati. Na dijeljenju 28. i 29. augusta veliki prostor na lijevoj obali Drine bio je slobodan.

U bajti na vrhu Tvičjaka, ključne kote na području Jabuke i Jabučkog sedla, John Burns zapisuje u blok dramaturgiju događaja. Naveče će iz grada poslati još jednu priču za naslovnu stranu "New York Timesa". Taj dan u Genevi se dogodila još jedna runda mirovne konferencije. "Gdje se rješava sudbina Bosne, pitao je kasniji dobitnik Pulitzerove nagrade, u ovom bunkeru ili u Ženevi"? I tamo i ovdje. Sin bivšeg američkog generala nije izgledao zadovoljan odgovorom. Pričom ipak jeste. Kaže mi to dok ispred bajte, na minus petnaest, uz ledeno zavijanje vjetra čekamo da ekipa "Skya" odradi svoj dio posla. Iznosi, medutim, gospodin Burns svoju sumnju u naše mogućnosti i uspješnu odbranu. "Reci ti njemu, prijatelju,

kaže poslije Zaim Imamović, komandant Prve drinske brigade, da on još nije shvatio kakav je ovo teren, šta smo mi uradili i šta još možemo uraditi".

Veliki John ležerno bilježi podatke. Pita me kako živim, šta jedem, gdje mi je porodica. Kada mu kažem da su mi djeca i supruga dolje u gradu, ne može da povjeruje. Pogotovo mu izgleda nevjerovatno da sam iz Sarajeva došao u Goražde, još sa porodicom. Na kraju mu biva neprijatno. Kosmat i bradat, velik poput grizlija, uvodničar "New York Timesa", jedan od najboljih novinara svijeta, na brdu iznad Goražda pokušava da shvati nesreću ovog naroda, pokušava da pojmi kako nas to nazivaju fundamentalistima i mudžahidima, a mi eto pričamo sa ljudima iz Amerike, Holandije, Britanije i ko zna otkuda još, pričamo o onome što se događa kao da se ne događa nama i razmišljamo o Genevi i o svojim bajtama i bunkerima skoro na isti način kao i neutralni promatrači. Imao sam osjećaj da će veliki John te večeri poslati dobar tekst preko Atlantika. Sljedeće noći su avioni istresli prvi put humanitarni tovar nad Goraždem. Fotoaparati su prebačeni na automatiku, proradili su uređaji za noćno snimanje, Van Lynden je imao priču zbog koje je prepješačio preko stotinu kilometara. Trebalo je krenuti nazad. Prešao sam zajedno s njima put od Goražda do Igmana. Oni su u Sarajevo ušli dan prije. Ja sam morao preko aerodromske piste. Dok su me francuski legionari pretresali u transporteru, sjetio sam se kako je Van Lynden zadnje kilometre bauljao, kako je psovao, padao i ustajao i kako je jedva došao do mjesta gdje ga je čekao drugi dio ekipe i odakle se mogao uključiti u program. Zadivljujućom brzinom se oporavio i sasvim sigurno niko iz milionskog gledališta nije bio ni blizu pomisli da je iza tog čovjeka ostala noć pješačenja, planinski prevoji, 12 sati u snijegu i provlačenje između četničkih položaja.

"Kakav su utisak na vas u Goraždu ostavili John Burns i Van Lynden", pitao me nekoliko dana kasnije pukovnik Jovan Divjak u Glavnom štabu Armije RBiH. Nisam mu mogao odgovoriti. Ipak, divio sam se njihovoj profesionalnosti iako mi je donekle smetalo što su po svaku cijenu tražili spektakl. Smetala mi je činjenica da njih dvojica nikada ne bi došli u Goražde da nije bilo dostave humanitarne pomoći zračnim putem. Trebalo je, dakle, napraviti idilične slike o tome kako napredni zapadni svijet pomaže nekakvom bosanskom narodu. Zato je producent "Skya", jedan

mladi Beograđanin, insistirao da im omogućimo snimanje kada negdje u brdima kakav bosanski seljak pronađe pakete pomoći.

Opet, mora se priznati da su ti ljudi odredili svoj dio posla i bili skoro sasvim objektivni i maksimalno korektni. Bar u onoj mjeri koliko su sa svojim poznavanjem stanja i odnosa u BiH mogli biti. Vraćajući se u Goražde susreo sam drugu grupu novinara, ali oni su odustali od puta kada su vidjeli šta ih na tom putu sve čeka. Ostale grupe su već hitale u Srebrenicu. Danas, jedanaest mjeseci nakon toga, vidim da je sve samo velika igra, stvar profesionalnog prestiža i lične radoznalosti. Što nije bilo u novinama, nije se ni dogodilo. Srebrenica, Goražde i ostali samo plaćaju cijenu.

12. Veza

19.2.1994.

Kao i obično ispred amaterske radio-stanice bilo je mnogo ljudi. Svi su željeli da, nakon izvještaja, pokušaju čuti nekog od svojih u Sarajevu. Nevjerovatno je, ali u ovom gradu ne postoji porodica koja tamo nema rodbine. Zato je svaki dan najčešće pitanje: "Ima li Sarajeva?" Čudni su odnosi i osjećaji ljudi iz istočne Bosne prema njihovom glavnom gradu. Vezani su za Sarajevo više nego za svoja rodna sela ili čak više nego za vječiti simbol ovdašnjeg naroda, za rijeku Drinu. Dok sam u maloj neurednoj prostoriji čitao standardnih minut i 10 sekundi, na drugom kraju grada odjekivale su detonacije. Još nije bilo podataka o posljedicama artiljerijske kanonade. Svi prisutni su strepili, u pogledima im je iskrila neizvjesnost. Svaka eksplozija je mogla značiti smrt najbližih, svaki zvižduk granate mogao je srušiti njihove krhke snove o izbavljenju.

"Nije prošlo", kaže Dževad, "idemo na polaznu". Slijedi ponovno štimanje uređaja, nova provjera i novih minut i 10 sekundi čitanja. Čitajući tih 17 redova, mislim na naredni izvještaj, na onaj u kojem će biti govora o posljedicama ovog sadašnjeg granatiranja, mislim na žurbu u hitnoj pomoći Ratne bolnice, na dobrovoljne davaoce krvi, na plač, svirepost i anesteziju, na dženaze, na tugu, na tiho dostojanstvo ljudi. Čitajući tih običnih, svakodnevnih 17 redova, nastojim da proniknem u misao svakog od prisutnih, u one skrivene strepnje i strahove, u skromne želje, u iščekivanje i osluškivanje njihovo.

"Sto posto, kaže Dževad, ponovi samo odjavu", idemo odmah!" Za Radio-televiziju Bosne i Hercegovine... Na stolu se gomilaju papirići s telefonskim brojevima. "Samo da čujem jesu li živi, nisam ništa čula za njih od početka rata", šapće starica. Snebiva se kao da je ona kriva zbog svega, kao da je svojim rukama pokidala kablove u pošti, kao da je postavljala minobacače po brdima. Momak pored nje raspituje se o sestrinoj udaji. Provjerava kakav mu je zet, je li završio fakultet. Ljudi se smiju. Važno je ima li para, kaže neko. Mladić je uporan: "Niti su važne pare, niti bilo kakva

imovina, danas je imaš, sutra nemaš. Ono što znaš ne može ti niko uzeti". Ljudi se ponovo smiju. Neobične misli za njegove godine. Na trenutak se zaboravlja rat, maloprijašnja kanonada i strahote vlastitih misli, na trenutak sve biva kao nekad, čuju se dvosmislene primjedbe iznenađujuće aluzije, doskočice i poučni komentari. Daje narod oduška tjeskobi. Dževad bira sljedeći broj. Niko se ne javlja. Da im se nije šta desilo? Naredni je zauzet. Neće biti vremena za još jedan.

Iz ugla prilazi čovjek: "Molim vas, samo da javim za djecu, samo jedna rečenica". Šibenik pet osam četiri Šibenik četiri. Dok slušamo okretanje telefonskog brojčanika gledam čovjeka iz ugla - visok, mršav, mladolik, djeluje gotovo dječački, nalikuje na prerano ižđikljale pubertetlije koji stalno povlače rukave okraćale odjeće, nalikuje na našu svakodnevnicu. Ne zna šta će s rukama, tijesno mu u ovoj ruiniranoj prostoriji, tjeskoba mu dušu pritisla, pogled otišao nekuda daleko. Ali nema u tom pogledu radoznalosti, nema znatiželje. Samo tuga, mnogo prigušene patnje i neizrečenih pitanja. Čeka glas sa druge strane, ali se ima osjećaj da nije svjestan tog čekanja, da se tu zatekao slučajno i protiv svoje volje pa sad čeka da mu kažu da je gotovo i da ode. Podsjeća na srednjoškolca koji je zakasnio na čas i pred punim razredom trpi grdnju strogog razrednog starješine. Podsjeća na nas.

"Imaš vezu", kaže Dževad. Čovjek je zadrhtao, lijevu ruku grčevito stisnuo, a desnom potražio oslonac u zraku. Uhvatio se potom za ivicu stola, još više oborio pogled, zgrčio se i nekako smanjio, pa onda teškim, jedva čujnim glasom rekao: "Sestro, djeca su poginula. Nemamo sad više vremena, javit ću ti se čim mognem, molim te nemoj brinuti, moramo prihvatiti sudbinu".

Bio je to najkraći razgovor koji sam čuo u 22 mjeseca rata. Čovjek se vratio u ugao i činilo se da više ne zna šta treba da radi. Soba je postala još skučenija, ljudi su zanijemili, nikome više nije bilo važno što nije čuo svoje niti se ko sjećao maloprijašnjih detonacija. Govorim Dževadu uobičajeno - čujemo se po planu, sedam tri i čuvajte se, a sjećanje mi razdire onih nekoliko riječi što ih je izgovorio čovjek iz ugla. Na kalendaru zločina izdvaja se 20. septembar prošle godine. U 10,20 sa Lokava je ispaljena granata. U isto vrijeme pored jedne od kuća u blizini cementare igralo se troje djece: Jasmina Herak, te Edvin i Eldin Došlo. Tridesetak sekundi kasnije na mjestu njihove igre ostala su samo raskomadana dječija

tijela, malo dalje nedovršena kula u pijesku, u gradu osjećaj nevjerice. Njih troje imali su zajedno tek osam godina. Pogledam čovjeka iz ugla i u trenu mi bude jasno da je to Muhamed Došlo. On i njegova supruga Sanida nemaju više djece. Herakovi imaju još jedno. Tada mi u pamćenje ponovo dođu video-snimke koje je 20. septembra napravio jedan od ovdašnjih snimatelja-amatera. Samo ti snimci su dovoljan razlog za osnivanje Međunarodnog suda za ratne zločine. Ne mogu da potisnem u zaborav beživotne komade dječijih tijela, ne mogu da pojmim čudne igre sudbine, niti da shvatim diplomatske govore svjetskih zvaničnika. Pokušavam da dosegnem tugu i snagu čovjeka koji je prije nepun minut svojoj sestri govorio o pogibiji svoje djece i molio je da ne brine.

Muhamed Došlo polahko izlazi iz ugla, smušeno zahvaljuje i odlazi u neizvjesnu noć. Odlazi sa svojim usudom i svojom nesrećom, odlazi korakom starca iako mu još nema trideset. Za njim ostaje praznina, ostaje mučnina i pitanja. Nikome više nije do razgovora i telefonskih brojeva. Viktor Šestan grozničavo pregleda blok u koji zapisuje poruke. Čekam da se javi Slavko pa da pošaljem agencijske vijesti. Ljudi se polahko razilaze, ljudi čije je najčešće pitanje - ima li Sarajeva. Idu s tim pitanjem skoro dvije godine od jedne amaterske stanice do druge, diktiraju broj i nadaju se da će čuti dobre vrijesti.

Završavajući ovaj tekst gledam u februarsko predvečerje i nastojim naći smirenje u padanju snijega. "Nema drva i vode", kaže mi supruga, "moramo na bunar". "Samo da završim, neću stići Slavka, ide na skijanje". I onda mi se sve izmiješa, bunar i skijanje, snijeg i drva, zločin i tuga, sadašnjost i prošlost i ono pitanje - ima li Sarajeva. Kako da nema, ponavljam u sebi, kako da nema. Ima i Sarajeva, i Bosne, i Drine, ima snage u ovim ljudima i ponosa u ovoj zemlji. Vidio sam taj odgovor na licu Muhameda Došla dok je izlazio u neizvjesnu goraždansku noć.

13. Pista

26.2.1994.

Snijeg je dostizao pola metra. Na pravcu iza hotela "Famos" bio je nešto viši. Mirisali su četinari. Na posljednjim ostacima dnevne svjetlosti bljeskala je i presijavala se spust-staza. U sjetnoj tišini ispunjavao me neki čudni osjećaj slobode. Sjetio sam se jedne davne rečenice a da nisam znao kada sam je i od koga čuo - odlasci su lijepi zbog povrataka. Tih nekoliko riječi bile su mi u tom momentu toliko bliske i istinite da sam mogao zaplakati.

Prolazimo redovnu kontrolu. Na raskrsnici na Igmanu još jednu. "Šta ima u Goraždu", pitaju policajci. Desno se silazi u Krupac, najviše je dvadesetak minuta do Sarajeva. Posljednji put sišao sam tim putem u martu '92. godine, sa sankama u gepeku i petero djece u automobilu. Sada idemo lijevo, bit će potrebno više vremena do Sarajeva. Mnogo se razlikuju mart '92. i '93. Ne vjerujem momku iz hotela "Igman" koji kaže da ima dovoljno hljeba. Dok večeram, mislim na one sa kojima sam bio prije 36 sati. Znam da će većina i ovu večeru preskočiti. Poslije slušam divnu planinsku tišinu i gledam na sjeveroistok. Tamo je Sarajevo.

Trećeg aprila '92. godine bio je krasan dan, rođendan moje kćerke. "Nemojte nigdje ići ovoga vikenda", savjetovali su nam prijatelji. Do Goražda nam je trebalo, uz uobičajene policijske kontrole, samo 90 minuta. Jedanaest mjeseci kasnije putujem 36 sati. I tek sam na Igmanu. Ostalo je još mnogo iskušenja do Sarajeva. Na redu je spuštanje serpentinama niz planinu, Hrasnica, Sokolović-kolonija, most na Željeznici, Butmir i onda čekanje mraka. Treba u pomrčini naći najsigurniji put između Kasindolske ulice s jedne i Krtelja sa druge strane, provući se između snajperskih hitaca i stravične muzike osamdesetčetvorke, predvidjeti mjesta gdje može pasti granata i nadmudriti francuske legionare. Konačno, treba pretrčati skoro kilometar, naći mjesto gdje se može provući kroz žičanu ogradu i ići što dalje od aerodromskog naselja.

Uhvatili su nas na polovini puta, pregledali novinarske legitimacije, tražili oružje, objašnjavali čudnom kombinacijom engleske-

francusko-bosanskog jezika. Ovdje je prethodne noći poginulo 11 ljudi. Vraćeni smo na početak, u blato do koljena. Nedim, Edin i ja krećemo ponovo. Progledali su nam kroz prste. Čekaju da pretrčimo a potom za nekoliko trenutaka napune transporter ljudima koji pokušavaju preći pistu. Dolazak na Dobrinju ravan je osvajanju visokog planinskog masiva. "Kako je u Goraždu"? Nikako. Svi pitaju, objašnjavaju, nastoje pomoći. Tišina. U ponoć smo pred zgradom televizije. Grlim pogledom usnulo Sarajevo i strepim zbog gladnog Goražda. Sat kasnije pijem čaj u neboderu prekoputa i počinjem priču o tom neobjašnjivom gradu. Momci sa Alipašinog hoće tamo, žele da osjete slast pobjede. Ne mislim o tome i nastavljam priču o Goraždu. Nakon 22 dana imao sam osjećaj da nisam ispričao ništa. Bio sam umoran i želio sam nazad. Oko Goražda počinjala je nova četnička ofanziva.

Suljo i Juka našli su malu kameru. Pripreme su najteži dio posla. Mjesečina je i još je pao snijeg. Mislim na pistu. Bit će teško.

Stigli smo nekako do žice. Vidi se kao u podne. Puca sa Krtelja. Sat vremena ležimo u snijegu. Štitim glavu vrećom za spavanje koju su mi prije nekoliko dana poklonile kolege u Savezu novinara. Juka predlaže da se vratimo. Sa Krtelja pojačavaju. Čujem tup udar i mehanički pitam - gdje pogodi ovaj? "Mene". Na Jukinim grudima krvava mrlja. Ima mnogo čistine do Dobrinje, bit će zaista teško. Srećom, metak nije oštetio nijedan vitalni organ. Juki je žao što neće moći s nama. Drugu noć na pisti su Ukrajinci. Svu noć me hvataju i vraćaju na početak. Imam tremu, neraspoložen sam, umoran i blatnjav. Sljedeće noći ostavljam za sobom još dva neuspješna pokušaja. Razočarano gledam u konture Igmana, znam da imam previše prtljaga. Pomaže mi Ferid Džindo, momak iz dobrinjske policije čiji roditelji žive u blizini Goražda. Krenuo je da ih posjeti. Hazardiramo, prolazimo pokraj samih četničkih položaja. Jedan njemački novinar odustaje, a turski unezvjereno gleda na sve strane. Ne možemo da prođemo kroz kolutove bodljikave žice između velike i male piste. Puzimo, svako u mozgu nosi svoju sudbonosnu odluku. Sa druge strane je transporter. Nikada nisam vidio takvo blato. Provlačim se kroz tu kaljugu poput jegulje. Meci postaju stravično bliski. Čuje se ravnomjerni zvuk transportera, onda neko iznenadna krikne pa sve nakratko utone u tišinu. U tim rastrzanim dijelovima tišine pokušavam sakupiti ostatke snage i misliti razum-

no, pokušavam izbjeći greške. Ležimo u blatu i čekamo, minutu, dvije, pola sata, vječnost. Ličimo na tek izvajane glinene figure koje se još nisu osušile. Gledam prolaz u žici i osjećam težinu velikog planinarskog ruksaka. Pritišće me još više nepodnošljivi osjećaj bespomoćnosti. Hoću li imati snage da pretrčim posljednjih sto metara. Iznerviran tom blatnjavom noći, krećem u provjeru vlastitih mogućnosti. Plavci su me primijetili nakon pet metara. Jedva vadim noge iz blata, ali i oni su se zaglavili. Stižem na tvrdu podlogu sa dovoljno prednosti da se dokopam jarka na butmirskoj strani.

Dok u tom nesigurnom zaklonu, u tom dubokom, blatnjavom jarku nastojim uhvatiti dah, gledam ljude koji se vraćaju na Dobrinju, koji nose školjke porazbijanih jaja, kahvu i kojekakve tričarije i noćima pokušavaju da pređu pistu, gledam ljude koji za hiljadu ili stotinu maraka proživljavaju sva ova poniženja, ovaj neobjašnjivi osjećaj bespomoćnosti i ne mogu da ih razumijem, baš kao što ni oni ne mogu da pojme zbog čega ja radim ovo što radim i zašto umjesto kahve, jaja i suhog mesa prenosim filmove, kasete i novine. Gledajući ih kako odlaze u ono blato iz kojeg sam se maloprije izvukao, nisam znao da li ih treba sažaljevati ili im se možda treba diviti.

Sljedećeg dana na Igmanu sve sam zaboravio. Sulejman Mulaomerović prešao je pistu naredne noći i krenuli smo prema Goraždu. Jusuf Hamidović se brzo oporavio. Hrabri momak sa Dobrinje, Ferid Džindo u povratku je poginuo. Dijelilo ga je samo nekoliko metara od sigurnosti zaklona na dobrinjskoj strani. U bloku mi je ostao zapisan njegov broj telefona, a u pamćenju jednostavnost sa kojom je prilazio svim stvarima i događajima.

14. Klek

7.3.1994.

Dječaci su utovarali humanitarnu pomoć ispred skladišta "Crvenog križa". Na gradskim ulicama bila je gužva i, bez obzira na rat i okruženje, osjećala se blizina proljeća i bujanje života. Kamion je bio skoro pun. Pokušat ćemo da se tim kamionom ili terenskim vozilom koje će ga pratiti prevezemo do Bara. Tako bismo uštedjeli mnogo kilometara i mnogo sati pješačenja.

"No soldiers, kaže Klaus, I'm sorry".

"We are not soldiers, we are journalists".

Uzalud. Klaus je neumoljiv. Pominje pravila, izvinjava se, objašnjava principe "Crvenog križa", poziva se na šefove. Na kraju, sve se svodi na jedno. Neće biti ništa od planirane uštede. U sunčano, prvo martovsko podne prelazimo središnji gradski most. Kroz Baćke i Vitkoviće očekujemo granate. Padaju negdje ispred nas. Na petnaestom kilometru zastajemo kod spomenika partizanima iz onog rata, na dvadesetom imam rane na oba članka, rane od preteških, grubih i slabo održavanih čizama. U 22,15 na kraju smo prve etape. Za 9 sati 40 kilometara. Nije loše za amatere. Sljedećeg dana nastavljamo dalje. Uz livade i šumarke, preko potoka, kroz blato do koljena, prečicama i zaobilaznicama penjemo se slobodnom zemljom bosanskom. Iznad nas Klek, mrgodna i ćudljiva stijena, stamena i postojana kao ljudi u selima kroz koja prolazimo. Snijeg je sve viši, na mjestima upadamo do pojasa. Dolazak među borce je uvijek doživljaj posebne vrste. Meša Bašić i Mirsad Bećirević pričaju o prošlim bitkama, o napadima, pragama i tenkovima, o transporterima i hiljadama granata, o odbrani. Na hiljadu sedamsto metara nad morem ručamo, hljeb i dvije paštete na petericu. Gledam, pored Jahorine, Trebević sa velikim tornjem na vrhu. Zamišljam unakaženi grad ispod njega. Koliko je blizu, a koliko daleko. Niko ne skija na jahorinskim stazama. Negdje na vrhu su četničke haubice, u hotelima plaćenici ili šefovi fantomske srpske države. Nema to nikakve veze sa Klausovim pravilima i njegovim izvinjavanjem. Biva mi drago što nas nije povezao svojim

terenskim vozilom. Šta on zna o Kleku i zemlji našoj bosanskoj, šta bismo mu mogli pričati o našim brdima, našem snijegu, našem blatu, potocima i gudurama, našim težnjama i idejama. Previše je to komplikovano za prosječnu evropsku pristojnost i uobičajene svjetske manire. Zbog toga mi je bilo isprazno njegovo izvinjavanje, a smiješna njegova profesionalna objašnjenja.

Gledam kuće ispod Kleka i ponovo pamtim mart 93. Večerali smo u kući Muradifa Turčala, rođaka Hasanovog. Većina su bili stranci. Nisu ništa znali o ljudima ispod Kleka, ali su se solidno snalazili sa planinskom pršutom i sirom. Poslije su 12 sati pješačili bespućima prema Trnovu, padali i psovali, ustajali i s krajnjim naporom nastavljali dalje. Za kratkih predaha nudili su cigarete ne shvatajući da u svom postojećem košmaru čovjek može ostati nepušač.

Muradif se gotovo specijalizirao za doček i ispraćanje novinara. Dok smo kretali na put kojim je Hasan Turčalo prošao devedeset i nešto puta, on se spremao na nova iskušenja. Taj gorštak, profesor istorije, nekadašnji đak pješak, bivši gastarbajter, otac četvero djece, strastveni lovac, predratni direktor osnovne škole u Ilovači, borac, komandant - nije imao vremena da misli o onome što se događa. Vukle su ga obaveze, tjerale su ga vlastite ideje, nije ga držalo mjesto. Milujem s Kleka pogledom bosanska brda i još jednom se sjećam velikog čovjeka Hasana Turčala.

"Zakleo sam se, pričao mi je u poznu jesen '92, da sela ispod Kleka nikada više neće biti spaljena, da ovaj narod više niko neće poklati, pobiti ili protjerati sa ovog njegovog kamenjara". Ispunio je tu svoju zakletvu. Sa četiri automatske i malo više lovačkih pušaka organizovao je rođake i komšije i odbranili su Klek. Potom je sve išlo svojim tokom. U ljeto 93. bilo je mnogo priča i nagađanja oko Hasanovog nestanka. Oni koji su ga dobro poznavali ni u jednu nisu vjerovali. Nisu vjerovali ni kada je došao papir agresorske strane u kojem je pisalo da je, zajedno sa još trojicom boraca, stradao od mina u predjelu Kecelja. Ne vjeruju ni danas kada je stigla zvanična potvrda da je njegovo tijelo razmijenjeno, da je identifikaciji prisustvovao jedan od braće i da je sahranjen u Pazariću. Ne vjeruju jer je Hasan Turčalo bio čovjek koji je za života zaradio i zaslužio besmrtnost. Pokušavam, pišući ovu priču, da se sjetim svega što je uradio. Prepješačio je desetine hiljada kilometara, doveo prve ljekare u Goražde, donio prvu municiju, prenosio ranjenike, koman-

dovao bataljonom, osposobljavao vodiče, zaobilazio i skidao minska polja, vodio bitke, pomagao ljudima, gazio šumske staze i puteljke, prolazio kroz mećave i snježne nanose, hrvao se sa gorostasom Klekom ne mogavši odoljeti njegovom čudnom zovu koji je samo on razumio.

"Gledaj našeg cara", kaže Mirsad Bećirević. A mrgodna ćudljiva stijena, kao da razumije te njegove riječi, razbija nalete vjetra i ledene kiše, opominjući nas da dolazi nevrijeme i da treba da se vratimo do sela. Nekoliko sati kasnije razgovaram sa desetogodišnjim sinom Hasana Turčala i shvatam da se takvi ljudi rađaju samo ispod Kleka. Belhudin je svoj sendvič odnio jednom od momaka koji je bio gladan, baš kao što je njegov otac davao iz vlastite kuće sve što je imao čim bi nekom zatrebalo. Zahvaljujući takvim ljudima obistinilo se proračanstvo iz starih narodnih predanja da će u najsurovijem ratu koji se može zamisliti opstati jedan zbjeg ispod Kleka.

Ostatak puta zaboravio sam na težinu čizama i rane na nogama, zaboravio na sadašnjost i ono što sam sa ljudima razgovarao. Živio sam u nekom davnom vremenu, sam sa svojim mislima i životnim istinama. Nakon 150 kilometara pješačenja, 4. marta '94. nisam osjećao umor, nije mi smetalo blato ni uporna, hladna kiša. Činilo mi se da su prva četiri martovska dana trajala beskonačno dugo, da se u njima dogodilo sve što treba da se dogodi, a nastavak je samo repriza tih događaja, i to slaba i blijeda repriza na koju ne vrijedi gubiti vrijeme.

Idem kroz hladnu martovsku noć asfaltom koji je odavno zaboravio automobile. Na desnoj strani Drine gore svjetla. Napravili ljudi hidrocentrale na potocima i žive odmah iza prvih rovova. Hrabar je ovo narod. Prolazim ispod Parauna. Selo iz mraka osluškuje detonacije u daljini. Sljedećeg dana u gradu saopćavaju mi da su me tražila dvojica kolega sa Televizije. Kažu, rade za "Reuters". Niko ne može da se sjeti imena. Kasnije saznajem, radili su do 24. januara na "Srni". Možda rade još. Obuzima me neopisiva radost što prvih martovskih dana nisam bio u Goraždu. Šta oni znaju o Kleku i o čemu bismo mogli razgovarati.

15. Mama, hoću li umrijeti

14.3.1994.

Drugog februara ove godine u Goražde je trebalo da stigne jedan od redovnih konvoja Visokog komesarijata. Nije stigao, kao ni mnogi raniji. Ovdje to odavno nije nikakva vijest. Nikakva novost nije bilo ni granatiranje grada koje je počelo u poslijepodnevnim satima. Sve je išlo uobičajenim tokom. Informacije su se brzo smjenjivale, Hitna služba Ratne bolnice bila je u punom pogonu, sakupljali su se dobrovoljni davaoci krvi. Srećom, poginulih nije bilo. Među ranjenim - jedan šestogodišnji dječak.

Ljekari su mu ukazivali pomoć, a Admir Mujkić je prisebno, razumno i sa tek malo ogorčenja u nježnom dječijem glasu upitao: "Mama, hoću li umrijeti". Niko se ne sjeća šta je njegova majka, ranjena drugim komadom iste granate, odgovorila, niti kuda su joj plovile misli dok je čekala ishod ljekarske intervencije. Niko nije mogao proniknuti u bistru, iskrenu dječiju misao. Šestogodišnji Admir Mujkić ponašao se poput iskusnog borca, razmišljao je na način kako razmišljaju prekaljeni ratnici. Govorio je razložno, trezveno. Nije u tom dječijem glasu bilo straha, tek možda tračak nevjerice i iznenađenja. Umjesto uplašenosti i osude, u njegovom glasu nazirala su se pitanja, ona na koja on sam nije znao odgovoriti i koja su bila preteška za njegovih šest godina. O smrti je već dovoljno naučio. Skoro sav svoj dosadašnji život proveo je u vremenu i na prostoru gdje se jedino o smrti moglo dovoljno saznati. Mučila ga je, međutim, misao o onom trenutku između, o onom momentu kada čovjek više nije živ, ali još nije mrtav. Čini mi se da je Admir sa svojim skromnim mogućnostima i dotadašnjim životnim iskustvom otkrivao suštinu. Nije pitao zbog čega, u ime kojih ciljeva, gdje je greška i hoće li krvnike ikada stići kazna. Ta je pitanja ostavio drugima. Njega su zanimale činjenice kao što savjesnog naučnog radnika zanima samo konačan rezultat dugogodišnjeg istraživanja.

Ako već mora umrijeti i ako je to presuđeno a da ni on ni bilo ko njegov nije bio prisutan niti je na presudu mogao uticati, on hoće da zna da li će se i kada će se presuda dogoditi. On hoće da taj

dolazeći trenutak dočeka sasvim svjestan, da tada bude načisto sa onim što slijedi i da možda kroz pamćenje proturi još pokoju zaboravljenu igru ili koji mali dječački nestašluk. Momčić star šest godina, kome ljekari zbrinjavaju ranu na glavi, ranu koju je napravio komad metala što je došao sa četničkog uporišta sa kojeg se vidi kuća njegovog oca i sa kojeg se svakodnevno granatama prekida dječija igra, pita zvonkim, umiljatim glasom: "Mama, hoću li umrijeti".

Prolaze mi mislima slike dječaka i djevojčica koji svakodnevno bježe u skloništa i onih koji nisu stigli pobjeći, prolazi mi mislima život. Sjećam se lika bezimene desetogodišnje djevojčice čiji je put od kuće do vode, u ljeto '92. godine, prekratio pogodak bestrzajnog topa. Grozim se krvavog asfalta pokraj njenog majušnog, beživotnog tijela. Onda mi u sjećanje dođe jedan drugi događaj i misao na još jednog Admira.

Prije gotovo dvije godine dvojica Goražđana, prijatelja, Nedim Pilav i Vlatko Vojnović, pokušali su da iz goražđanskog džehenema prevezu do neke klinike teško ranjenog Nedimovog bratića. Svaki put kada slučajno sretnem nekog od njih dvojice, sjetim se onog upitnog dječijeg pogleda, sjetim se one iskre nade u dječakovim očima, polaganog skretanja automobila i izrovanog makadamskog puta. I uvijek iznova upamtim sutrašnju vijest - Admir je umro nekoliko kilometara prije grada. U sablasnoj noćnoj tišini koju su remetili zvuk automobilskog motora i jedva čujni odjeci dalekih detonacija nije imao prilike da se u posljednjim sekundama života utješi toplinom roditeljskog doma niti da osjeti sigurnost i radost blizine poznatih i dragih stvari. Nije imao prilike ni da prozbori riječ osude ili uzvik bola. Na zadnjem sjedištu starog automobila, koji je teturao putem između bukovih stabala, ugasio se njegov život a da čestito nije ni započeo. Pred tom činjenicom sve ostalo postaje suvišno, sva pitanja uzaludna, svi podaci bezvrijedni, sve osude blage.

Dvadeset mjeseci kasnije, u prohladnom februarskom sutonu, jedan drugi Admir ponavljao je svoje dostojanstveno pitanje: "Mama, hoću li umrijeti". Leluja mi to pitanje ispred očiju evo više od mjesec dana nakon što je izgovoreno, urezuje mi bore u duši i pritiska me svojom ogromnom težinom i svojom dječijom iskrenošću. Imam neki čudni osjećaj da to mali Admir Mujkić nije pitao svoju majku niti se raspitivao o svom životu i svojoj smrti. Čini mi se, i svakim danom je

taj osjećaj sve jači, svakim trenutkom ubjeđenje postaje potpunije, da je Admir pitanje postavio u ime svih malih Bosanaca, u ime svih stradalnika koji stradaju bez ikakve krivice i bez sposobnosti da pojme šta im se to i zbog čega događa. Pokušavam da proniknem u razloge paranoične mržnje ubojica sa brda oko bosanskih gradova, pokušavam da ispilim poneku riječ utjehe. Ne ide.

Trinaestog marta prolazim kejom pored Drine. Na polovini puta između dva gradska mosta jedna djevojčica sjedi na betonskoj podzidi. Krhka i usamljena, nezaštićena. Gleda beskrajno promicanje talasa i putuje nekuda u prošlost. Sama sa svojim mislima i svojim dječijim shvatanjima. Na lijepom, nježnom licu obrisi tuge, one iskrene duboke tuge koja se ukorijeni u neko biće i više ga ne ostavlja. Prije dvije godine na ovom istom mjestu Naida se igrala sa svojim bratom. Prolazim i ne znam šta da joj kažem. Nosim u sebi neki nepodnošljivi i nepoznati osjećaj krivice. Okrećem glavu i tješim se mišlju da je bar Admir Mujkić preživio. Volio bih sresti tog malog, hrabrog čovjeka nakon svih ovih košmara. Je li njegova pobjeda početak nade za sve šestogodišnjake? I one mlađe, i one starije.

Mnogo se šta promijenilo otkako sam napisao ovu priču. Vlatko Vojnović pobjegao je iz Goražda dva mjeseca nakon toga. Majka Naide i rahmetli Admira Pilava rodila je sina. Drugi Admir iz priče - Mujkić, preživio je ranjavanje. Nedim Pilav, također, je teško ranjen u februaru '94. godine. Oporavio se i ostao u Goraždu.

16. Iznenađenje

19.3.1994.

Ostatak rakete 128 mm, zaboden u asfalt ispred ulaza, podsjećao je na posljednju etapu goraždanske paklene zbilje. Zatvorska zgrada nije imala prepoznatljivih obilježja. Pretrpjela je, kao uostalom i sve u kvartu, nekoliko direktnih pogodaka topovskih projektila, ostala bez ijednog prozorskog okna, sa oštećenim sobama i hodnicima. Vrata su se zatvarala s mukom i tek se u unutrašnjosti, iza debelih zidova u jedinom neoštećenom dijelu osjećala izvjesna sigurnost. Nevjerojatno je koliko zatvor u pojedinim trenucima može biti prijatno i sigurno utočište. Kada u okolini sve odjekuje od detonacija, kada krhotine granata udaraju u debele zatvorske zidove, sve priče o slobodi i teškom životu iza tih zidova bivaju smiješne, svaka želja za izlaskom postaje suluda.

Radovan Bogojević je ušao mirno. Bilo je u njegovim kretnjama gotovo samouvjerenosti, bilo je neke neobične ležernosti koja ni u kom slučaju nije odgovarala njegovom položaju. Pozdravio je neusiljeno kao da smo odavno znanci, možda čak prijatelji, pozdravio je srdačno kao da se obradovao što se ponovo vidimo, iako nije postojala ni teorijska mogućnost da smo se ikada sreli.

Trebalo je uložiti podosta truda da bi se obavio razgovor sa Radovanom Bogojevićem. Trebalo je ubjeđivati bezbjednjaka, objašnjavati namjere, pojasniti pitanja i potpitanja, opravdavati ciljeve. Izdejstvovati odobrenje bilo je kao dobiti intervju od šefa neke tajne krijumčarske organizacije. Potom je Radovanu trebalo dokazati da je to najobičniji razgovor za novine i televiziju, da nema veze sa onim što on zna o agresorskoj strani već da me jednostavno zanima njegova životna priča. Zanima me kako to da se on, Srbin iz Slavonije, iz Podravske Slatine, našao na Drini, šta je tu tražio i koji ga je đavo tjerao u nevolju, šta misli o ovome što se događa i što se još nije dogodilo. Zanimalo me njegovo iskustvo, šta je Rudo u njegovom životu, kako je ranjen i zarobljen na prvoj liniji iako se, bar po njegovoj priči, bavio nekim sporednim i pozadinskim poslovima.

Na polovini priče biva jasno da je Radovan sretan što je

zarobljen. Inače, ostao bi bez ruke. Amputacija je bila neminovna, ali na njegovu sreću, u zimu '93. u goraždanskoj bolnici radio je hirurg ortoped dr. Safet Ćibo. "Velika mi je želja, govorio je tada Bogojević, da ovo što sada pričam vama ispričam stranim novinarima, nekoj stranoj televiziji. Tada bar niko neće sumnjati u objektivnost". U tadašnjoj blokadi ta njegova želja je izgledala toliko nestvarna da se o njoj teško moglo ozbiljno razmišljati. Ali, kako se u životu rijetko šta može unaprijed predvidjeti, tako je i Radovan nepun mjesec nakon našeg razgovora imao priliku da sve ispriča stranim novinarima. Nisam prisustvovao tom razgovoru i ne znam šta je strancima rekao zarobljeni agresorski starješina. Ne znam, također, da li je ta priča bila ubjedljiva i da li je opravdala bar dio od 110 hiljada dolara koje je ekipa "Sky newsa" dobila kada je krenula u Goražde. Ne vjerujem da su zabilježili podatak kako je nekoliko mjeseci prije Bogojevićevog ranjavanja, pukovnika Vučkovića, njegovog prijatelja i komandanta, ustrijelio njegov vojnik. Vučković je došao iz Srbije da popravi stanje na ruđanskom ratištu. Poveo je sa sobom Bogojevića i još neke koji su mu bili uzdanice. Ubijen je usred bitke dok je pištoljem tjerao vojnike da jurišaju. Bilo je to u jednoj od teških bitaka na Trbosilju, na mjestu gdje se gotovo dodiruju pet bosanskih općina: Rudo, Čajniče, Goražde, Rogatica i Višegrad.

Radovanovu priču prekidali su povremeno artiljerijski plotuni. Kako su se eksplozije približavale tako je razgovor zapinjao. Nisam mogao izbjeći pitanje - kako sve izgleda sa ove strane. Odgovor nije trebalo slušati. Na licu mog sagovornika produbile su se bore, glas mu je postao nesiguran, unezvjereno je gledao prema prozoru i nastojao da što više bude zaklonjen masivnim zidom. Previše je iznenađenja doživio za kratko vrijeme da bi ih podnosio hladnokrvno. Tek se oporavio od ranjavanja i od iznenađenja koliko je truda jedan, za njega neprijateljski hirurg, uložio da bi mu spasio ruku, tek je vratio dah od srama da su ga, u vrijeme kada se u Goražde umiralo od gladi, hranili bolje od ostalih pacijenata kako bi se oporavio, a sad eto s njim razgovaraju kao da je kakav državnik, dok njegovi prijatelji sa druge strane gađaju li gađaju ne pomišljajući da neka od granata ili raketa i njega može usmrtiti. Primijetio sam u tom trenutku pored straha i tragove nelagode, možda čak stida, na licu Radovana Bogojevića. Miješao se taj stid

sa ostacima iznenađenja koja su ga zadesila i još uvijek prisutnom nevjericom da se sve to baš tako i baš njemu događa.

Šest mjeseci kasnije iz četničkog zatvora u Višegradu izašao je Muharem Samardžić. Razmijenjen je za jednog od zarobljenih višegradskih četnika. Kako mu je bilo u zarobljeništvu, Muharem ni sam ne zna dobro. Najveći dio vremena proveo je onesviješten ili u polusvijesti. Polomljena su mu i nagnječena sva rebra, razbijene arkade, izlomljene vilice, oštećene cjevanice, ozlijeđeni unutarnji organi. Nije, bez velikog napora mogao napraviti nijedan korak, teško je govorio, nije vjerovao da je sve izdržao i da je kraj zatočeništvu. U svim njegovim stradanjima zapaženu ulogu je, do svog zarobljavanja, imao Radovan Bogojević. Sticajem okolnosti Samardžić je razmijenjen prije i slučaj je htio da se sretnu u promijenjenim uvjetima. Samardžić onako pretučen, izmrcvaren, skoro da nije mogao progovoriti. Bez riječi je ostao i Bogojević. Samo je iznenađenje u njegovom pogledu, iznenađenje veće od svih dotadašnjih pokazivalo da je uzbuđen. Tražio je uzalud riječi i činilo se da je odjednom zanijemio, da se okamenio i da će tako ostati svu vječnost. Samardžić nije ništa pitao. Nije imao ni volje ni snage. Bogojević je pokušavao da nešto kaže, ali nije išlo. Pomislio sam, koliko slučajnosti treba da se neke stvari dogode i kakva nas još iznenađenja čekaju. A granate su i dalje padale po Goraždu.

17. Trajanje

28.3.1994.

Sanjao sam da me boli zub i probudio se užasnut saznanjem da nemam analgetika. Prohladni jutarnji sjeverac sudarao se na mostu sa proljećem. Pred zgradom bivše apoteke već mjesecima opominjala je velika rupa u asfaltu. Napravili su je projektili koji su doletjeli odnekud od Ustikoline, nabijeni eksplozivom i mržnjom. Mogao se u tu rupu bez problema smjestiti manji automobil. Jutros je nisam vidio. Nisam vidio ni bager bez točkova prekoputa, ni vreće sa pijeskom na prozorima banke, ni bijela blindirana terenska vozila vojnih promatrača. A siguran sam da je sve bilo na svom mjestu, baš kao i svakog jutra. Bilo mi je ipak nepojmljivo kako sve te stvari ostaju u svojim čudnim položajima i davnim rasporedima bez obzira šta rade ljudi oko njih. Bilo mi je čudno i kako ljudi, i oni iza vreća sa pijeskom i oni iza plastičnih folija u susjednim zgradama, i oni koje susrećem na ulici mogu nastavljati iz dana u dan iste, gotovo besmislene poslove ne obraćajući pažnju šta se okolo događa.

Većina uopće nije opazila čovjeka koji je gurao kolica, ona teška magacinska sa četiri točka na kojima se prevoze vreće cementa i paketi svakojake robe s jednog na drugi kraj velikih građevinskih skladišta. Ko zna gdje ih je našao i čemu su sve do sada služila. Jutros je na tim kolicima, do grudi umotan u sivo humanitarno ćebe, ležao čovjek, starac čije je lice imalo boju cementa, čiji pogled nije kazivao ništa, čije je tijelo bilo manje živo od svih onih vreća i paketa koje su ova kolica prevezla. Nije reagovao na drmusanje po neravninama, nije osjećao prohladni dah jutarnjeg vjetra, bilo mu je svejedno hoće li susresti nekog od poznanika, hoće li se ta teška magacinska kolica zaglaviti u nekoj rupi ili prevrnuti pored trotoara, da li će ga taj čovjek koji gura kolica i koji mu je očigledno ili sin ili bliski rodak ostaviti. On je vidio sve što je trebalo vidjeti, ispričao sve što se dalo ispričati, izbrojao vlastite korake i sve što još može dočekati samo je suvišna gnjavaža koja se njega ne tiče i u kojoj neće da učestvuje. Umirao je, a ona četiri mala točka koji se mogu okretati, neovisno jedan od drugog, u svim mogućim pravcima, nas-

tavljali su svoj hod kao da žure da odmotaju i potroše posljednje metre starčevog života.

Bolnica je bila udaljena pola kilometra. Imao sam osjećaj da starčev život više ne zavisi ni od ljekara i bolnice, niti od boljke koja mu nagriza tijelo, već od toga da li će ti točkovi napraviti dovoljan broj okretaja. Činilo mi se da će, ukoliko ispadne neki šaraf ili se polomi osovina, starac ozdraviti, činilo mi se, ako ti točkovi ne pređu put do bolnice, da neće potrošiti njegovo vrijeme i ovo života što mu je preostalo i da će ga onako miran i nepomičan sačuvati onoliko koliko bude želio.

Dvije godine gledam iznuđene i tjeskobne pokrete ljudi, gledam neprekidno rasipanje života, čudim se svakojakim prevoznim sredstvima koja je čovjek u nevolji u stanju izmisliti i napraviti i uvijek okretanje točkova povezujem sa ljudskim životom, uvijek mi svaki pređeni metar znači da je neko za toliko bliži otkrovenju, da je potrošio dragocjene trenutke svoga postojanja koji se nikada više neće ponoviti. Poput noćašnjeg sna o zubobolji, budila me u aprilu '92. škripa svih mogućih i nemogućih kolica i točkova. Držala me potom budnim odurna zbrka u vlastitoj pameti i neizvjesnost teža od svakog sna, neizvjesnost bliska besmislu, slična onom jednoličnom okretanju točkova i neminovnom trošenju nečijeg vremena. Ti točkovi i njihove kretnje, to trošenje ili skraćenje trajanja ispisivali su u kanjonu Drine smiraje nečijih misli i urezivali neke nove početke. Beživotno su ležali starci zavaljeni na pretrpanim volovskim kolima, provirivali su unezvjereni pogledi ispod rijetkih kamionskih cerada.

Vidio sam jutros ponovo sve te slike na cementnoj boji starčevog lica, upamtio sam ih još jednom u onom njegovom nezainteresiranom pogledu, provjerio detalje, prisjetio se nekih imena. Prostrujale su mi tijelom dvije godine dugačke stoljećima, prošla je mimo me zebnja stotina hiljada ljudi i skoro da sam bio siguran da je vrijeme stalo i da to stajanje traje godinama, decenijama, da taj jedan pogled na lice umirućeg starog čovjeka traje čitav ljudski život, da su u njemu skupljeni mnogi značajni trenuci, ali da ljudi prolaze nesvjesni te dragocjene sekunde, da tragaju za istinom ne sluteći da su je upravo promašili. Bio sam opčinjen slikovitošću tog gotovo svakodnevnog prizora, bio sam zatečen pitanjima koja niko nije postavljao i vremenom koje je stajalo, a tako brzo i neumitno prolazilo.

Onda su se kolica naglo pomjerila, prednji lijevi točak upao je u ožiljak koji je na kolovozu napravila davna granata, starac umalo nije ispao i priviđenja je nestalo. Želio sam da se okrenem ali sam odustao. Slušao sam šum Podhranjenskog potoka i polahko se vraćao stvarnosti. Nisam provjeravao kod prijatelja u Ratnoj bolnici šta se kod njih tog dana događalo. Poslije podne u gradu nije bilo novih smrtovnica. Bio sam ubijeđen da je starac iz kolica sa cementnim licem još živ, a to je za mene značilo da su živi svi oni starci i mališani koje su u raznim kolicima, na nosilima i u naručju prevozili i nosili putevima teškim bosanskim. Samo što vrijeme protiče nekad brže nekad sporije i stvara zablude i iluzije, baš kao što san o zubobolji izaziva strah od nestašice analgetika, a cementna boja starčeva lica privid blizine smrti.

Negdje na desnoj strani Drine pala je teška tenkovska granata. Niko nije reagovao. Nisam to tumačio hrabrošću niti otupljenošću već jednostavnim zakonima kretanja i trajanja, jednostavnom mjerom vremena.

18. Navike

8.5.1994.

Starac je zamahivao sjekirom, jednolično i polahko, ali odlučno, potpuno svjestan izvjesnosti posla koji obavlja. U malom parku pored nekadašnje željezničke stanice koja je pretvorena u autobusku, a dolaskom rata u stanište golubova, ostalo je još poneko drvo. Na brežuljak, nepune tri stotine metara iznad stanice dolazila je redovna smjena četnika. Ulicom je prolazio bijeli transporter. Na krivini, pored gotovo uništenog đačkog doma, jedva se mimoišao sa zaprežnim kolima pretovarenim drvima koja je odnekud, sa druge strane grada, vuklo nekoliko ljudi. Ulica Moše Pijade bila je prepuna svijeta. I središnji gradski most, i trg na drugoj strani rijeke. Bilo ih je toliko da je izgledalo da se ljudi ne kreću već stoje zatečeni nekim iznenadnim događajem ili opčinjeni nekim nepoznatim činima. Iz nekadašnje prodavnice u blizini gradske knjižare izlazilo je stado ovaca. Između dasaka što zamjenjuju izloge ili prozore provirivala su djeca. Na ulici baruštine od nedavne kiše i mnogo blata. Na pločniku sto i vaga. Čovjek prodaje meso.

Liči mi ovaj grad zadnjih dana na mjesta redovnih prvomajskih i svih drugih vašara, podsjeća me na seoske teferiče i na ono naknadno pijanstvo, na dječije razočarenje i iznevjerena očekivanja. Prolazeći blatnjavom ulicom pokraj Podhranjenskog potoka čini mi se da se okolo sve okreće, kao da se vozim na starom, nesigurnom ringišpilu. I vraća mi se odnekud iz pozadine miris ćevapa i onaj nepodnošljivi, jednolični zvuk harmonike. Ubijaju me iznova ona dva nemoguća i vječito ista takta. Neka magična sila tjera me da ih analiziram po stoti, po hiljaditi put, da otkrivam gdje je uzrok, šta je posljedica, ima li početka i gdje je kraj. Čini mi se da sam se zagubio u vremenu i da nemam snage ni mogućnosti da se vratim tamo odakle sam došao, niti da saznam zbog čega sam ovdje. Mislim o rijeci, ljudima i grobovima. Samo na jednom groblju 120 i nešto svježih humki. Smjenjuju se njihove slike sa slikama helikoptera, tuđih, bijelih. Počinje me nervirati bijela boja. Bez obzira koliko je ima i koliko je bijela, morala bi se dosad uprljati od onoga što se događa.

Narod pokušava nešto posijati. Vani je mnogo djece. Pamtim lice djevojčice sa kartonskom kutijom u rukama. Nekada su u takvim kutijama prodavali košulje. Onda duhan. Sad nema ni košulja ni duhana, ne znam čemu služe kartonske kutije. Ženi koja vodi kravu ostaje opanak u blatu. Djevojčici ispada kartonska kutija. Iz nje se prosipaju salvete, raznobojne, uredno složene, brižljivo sakupljane padaju u blato pokraj starog, poderanog opanka. Djevojčica se saginje i s bezgraničnom pažnjom vraća ih nazad - u kutiju. Žena ponovo obuva svoj opanak. Šverceri prodaju cigare koje su kupili od Ukrajinaca, drugi prodaju benzin, poneko rakiju. Britanci žele odigrati fudbalsku utakmicu. Desetak ribolovaca ispod mosta pokušava nešto uloviti, dva puta više žena nastoji u polumutnoj Drini oprati ono što još ima od odjeće. U posljednjem konvoju humanitarne pomoći stigla je dječija hrana. S tom činjenicom otkrivam da svi ljudi, sve žene i sva djeca u ovom gradu nalikuju starcu koji je jutros polahko ali odlučno sjekao drvo u malom parku nekadašnje željezničke stanice. Ali nije to ono što me užasava i što mi u svijesti izaziva osjećaj izgubljenosti i besmisla. To jednostavno nalikovanje ljudi jednih na druge ničim ne daje povoda za osjećanje nepodnošljivosti postojanja. Ali njihova ravnodušnost nervira poput onog davnog, jednoličnog zvuka harmonike, poput one odurne zbrke koja se uvijek stvarala oko ringišpila po seoskim vašarima. To brzo prihvatanje navika, to ravnodušno mirenje sa svakodnevnicom, to tupo podnošenje stradanja biva nesnosnije i od samog stradanja. Gledam ovaj grad i čini mi se da gledam slike nekog mjesta stradalog u velikoj prirodnoj katastrofi čiji ljudi još nisu svjesni tragedije kroz koju su prošli niti posljedica koje su ostale. Umjesto toga, jednostavno su navikli na postojeće stanje, prihvatili svoje nevolje poput sudbinskog određenja i trpe ne pitajući koliko će trajati ni hoće li uopće prestati.

Čini se da sve to rade sasvim nesvjesno, bez razmišljanja ili naročitih namjera. navikli su na Ukrajince koji prodaju benzin i piju sa četnicima, na Britance koji vole fudbal, na krupnu i sitnu stoku u bivšim elitnim prodavnicama, na svakodnevnu gužvu, na blato, meso, ribolov i pranje u mutnoj Drini, na transportere i helikoptere, na ljude koji umjesto zaprega vuku kola, na čovjeka koji sjekirom obara drvo usred gradskog parka. Navikli su na sebe same baš kao što su navikli da tristo metara dalje gledaju četnički rov i četnike

kako prelaze sa jednog kraja ledine na drugi.

Ali, eto, jedna djevojčica nije zaboravila svoju staru naviku da čuva obične papirne salvete, da ih brižljivo slaže u kutiju u koju ih je slagala i prošle i pretprošle godine. Razmišljam o razlici između njenih salveta i onog, jutros posječenog drveta, o sjekiri i onoj plavoj kartonskoj kutiji, o blatu i navikama, o odlučnom zamahivanju starca i bezgraničnoj pažnji djevojčice. Vraćam se iz vremena bivšeg, iz vremena sa slika nakon teških kataklizmi, zaboravljam košmare i seoske vašare, elitne prodavnice i provincijsko blato, veleljepne dvorane i prigradske kućerke. Sudaram se opet sa stvarnošću, sirovo i do bola realno i ponovo se privikavam životu.

Slaganje vremena

1. Inozemstvo

24.5.1994.

Podatak da je u Goražde tek 14. maja ove godine, dakle, više od 25 mjeseci nakon početka agresije na biH, prvi put stigao neko iz bh. državnog vrha ima posebnu težinu. Stoga fotografija koja je objavljena u jednom od prethodnih brojeva "Bosne", na kojoj su dr. Safet Ćibo i Omer Behmen, potpisani kao ambasadori BiH u Goraždu i Iranu, ponajbolje govori o dosadašnjem odnosu pretpostavljenih prema braniteljima Bosne na Drini. Jedini zaključak koji se nameće poslije susreta s tom fotografijom i još više poslije dvogodišnjeg iskustva u najtežim tenucima za ovaj slobodni teritorij, je da se iz sarajevske i srednjebosanske perspektive na Goražde veoma često, a osobito u najkritičnijim trenucima, gleda kao na inozemstvo. Ovdje se ne želi vjerovati da je to zvaničan stav i da su u pitanju namjerni propusti, ali neki događaji ponavljaju se previše često da bi bili slučajni. Tako se Goražde u dosadašnjem periodu rata najčešće samo suprotstavljalo snazi četiri agresorska korpusa. To je, opet, ovdje prouzročilo narastanje lokalizma i pojavu ogorčenja kako kod boraca tako i kod cjelokupnog stanovništva. Jačalo je nepovjerenje prema svemu što dolazi sa strane, a često se i u sadašnjem vremenu može čuti kako se preko leđa Goražda nastoje "pokupiti" jeftini politički poeni. Nisu rijetka ni razmišljanja da se sa ovim teritorijem na neki način trguje i da se on koristi poput džokera u eventualnim teritorijalnim razgraničenjima. Zato na ljude od svakog gubitka pogubnije djeluje usputna rečenica ukrajinskog vojnika: "Njet kopat, u Doboj kopat". Vjerujući da on svakako zna nešto što njima nije dostupno, ljudi su i ovoga maja zabrinuto iščekivali termin vijesti i ipak okopavali povrće na skromnim okućnicama. Umjesto toga, žitelji Hubjera, Kazagića i Zupčića, a to su, uzgred, bila najbogatija goraždanska naselja, iz kojih se ovaj grad snabdijevao hranom, okupljali su se ispred zgrade u kojoj su smješteni vojni promatrači i komanda Unprofora, zahtijevajući da im se omogući povratak domovima koji se nalaze u krugu od tri km na desnoj obali Drine. Prije izbijanja rata sva tri naselja bila su naseljena isključivo Bošnjacima. U posljednjoj ofanzivi agresor ih je

okupirao, a prema ultimatumu NATO-a imao je obavezu da svoje snage povuče izvan zone od tri kilometara mjereno od centra grada. Kada je, međutim, nekoliko francuskih oficira 21. maja ušlo u Hubjere, zatekli su ispred jedne kuće šest muškaraca starosti između 35 i 40 godina. Na pitanje šta tu rade, jedan od njih odgovorio je da je to njegova porodica i da oni tu žive. "Situacija je bila previše apsurdna da bih se mogao nasmijati", kaže Francuz. Realnom promatraču teško je povjerovati da će se u skorije vrijeme nešto promijeniti. Ukoliko se i promijeni, bojim se da neće biti poboljšanja. Prije će biti da će u Hubjerima "porodice" sa isključivo muškim članovima postati brojnije. Ovo ne treba tumačiti pesimizmom već jednostavno podatkom da se na desnoj obali Drine agresorska uporišta nalaze jedva nekoliko stotina metara od grada. Pitanje je kada će nekom pripitom Mladićevom ratniku popustiti živci i koliko će tada biti žrtava na gradskim ulicama koje se sa njihovih položaja vide kao centar koševskog stadiona iz novinarskih loža.

Danas je ovdje nužno postaviti još jedno pitanje: Jesu li četnici morali biti baš tu gdje jesu i da li je bilo moguće zaustaviti ih nešto dalje od centra grada. Mada je poslije bitke lahko biti pametan, teško da će se i zvaničnici a i običan svijet oko ovoga ikada saglasiti. To, konačno više i nije naročito bitno. Postoje analize, bit će ih sigurno još, i konačno će sa vremenske distance biti moguće realnije sagledavanje ovog vremena. Ostat će ipak opori okus saznanja da je iz vrha lokalne vlasti Goraždanima, još u decembru '92. poručeno kako je rat završen, kako je mir pred vratima i kako će se sve veoma brzo riješiti za zelenim stolom. Te ocjene ponovio je 4. marta tadašnji predsjednik Ratnog predsjedništva općine Goražde Hadžo Efendić na javnoj tribini pred oko hiljadu posjetilaca. Isto je potom nekoliko puta emitirano na programu lokalnog radija. Pored toga, 18. septembar '92., dan kada je oslođeno područje cijele općine, za neke je bio dan završetka rata i početak pokušaja da se dođe do fotelje. I pored toga, kada je 29. marta u 5,10 ujutro otpočela posljednja četnička ofanziva, u gradu se veoma teško mogao naći čovjek sposoban za borbu. Svi su već bili u rovovima, na brdima s obje strane Drine. Ponovo je to bila jedna od onih iznenađujućih, goraždanskih promjena raspoloženja. U početku je na najvećem dijelu linija odbrane skoro sve štimalo. Izgubljen je dio teritorija na desnoj strani Drine, ali bio je u izrazito nepovoljnom položaju i bilo

ga je veoma teško braniti. Ima razmišljanja da su na dalji razvoj situacije najviše uticala tri događaja sa avionima NATO-a, dva bombardovanja i jedno obaranje aviona. Čini mi se ipak da su ti događaji bili tek poslastica za svjetske medije. Druga, veća poslastica bila bi vijest da je Goražde palo. Već od prvih dana ofanzive ubjeđivao sam strane kolege više puta dnevno da je grad u našim rukama. Bez obzira na svu dramatičnost situacije, ne vjerujem da je grad mogao pasti. Ključni datum bio je 17. april, kada su na prilazima gradu sa sjeveroistočne strane, ispred naselja Obarak, zaustavljeni tenkovi. Narednih sedam dana na brzinu uspostavljene linije odbrane nisu pomjerene. Veoma bitna bila je i uspješna odbrana tvornice "Pobjeda" i ulaza u grad sa te strane.

Najvažnije je ipak da Goražde, ma koliko to u ovom trenutku izgledalo čudno, vojnički nije poraženo. Očuvan je veliki slobodni teritorij sjeverozapadno od grada i prve linije naše odbrane na toj strani bliže su Palama nego Goraždu. Veličinom slobodnog teritorija bili su iznenađeni čak i članovi naše državne delegacije koja je 14. i 15. maja boravila ovdje. Uz svo priznanje državnim organima za ono što su u vrijeme ofanzive radili za Goražde, mora se reći da su ipak kasnili. Prva tri dana bili su zaokupljeni zasjedanjem Skupštine, pa u tom periodu za vijesti sa ratišta skoro da ni mediji nisu bili zainteresirani. Onda su ih narednih nekoliko dana događaji preticali, a potom mi se činilo da su informacije koje su dobijali bile prilično konfuzne i kontradiktorne. S druge strane, vojni vrh je svakako bio upoznat sa stanjem na terenu. Djelovali su, međutim, zbunjeno i reagirali tromo, ponekad amaterski. Ponavljalo se proljeće '93. kada su reagirali na isti način. Ovdje je bilo prijedloga da im se pošalju samo dvije vijesti. Prva-znamo da nam nećete pomoći, i druga - Goražde neće pasti. Socrealistička proslava dana Armije bila je vrhunac nedostatka osjećaja za realnost i pomanjkanja dobrog ukusa u armijskom vrhu. Tog dana četnici su zauzeli Jabučko sedlo i počeli su najdramatičniji trenuci za Goražde. Protokol je, na drugoj strani, bio neumoljiv, a niko nije imao dovoljno mudrosti ili hrabrosti da nešto promijeni i da se proslava prilagodi trenutku. Nikada kao u tom danu u Goraždu se, u odnosu na ostali dio Bosne, nismo osjećali više strancima.

U državnoj delegaciji koja je 14. maja '94. stigla u Goražde bili su Hasan Muratović, tadašnji ministar za odnose sa Unproforom, Amor Mašović, potpredsjednik Komisije za razmjenu ratnih zarobljenika, Omer Stambolić, general MUP-a i Šefko Hodžić, novinar "Oslobođenja", koji je došao pod drugim imenom. Njihovo iznenađenje veličinom slobodnog teritorija bilo je veliko tako da je ministar Muratović po povratku u Sarajevo dao izjavu u kojoj je stanje u Goraždu prikazao mnogo boljim nego je stvarno bilo. Goraždani su mu tada teško zamjerili. Ipak, nepuna 24 sata koje je delegacija provela u Goraždu značili su tada veoma mnogo.

2. Fatamorgana

17.9.1994.

U goraždanskim parkovima izdišu naslagane cjepanice. Kroz grad se hoda kao kroz veliko stovarište i čini se da će se ruševine i ljudi ugušiti u drvima. Pred Domom kulture posjekli su tri breze, kažu, osušile se. Četvrtu je oborio vjetar. Ima ih još. Drina nikada nije bila manja i nikada je nismo više voljeli. Nalikuje ovog ljeta na ucvijeljenu staricu koja je isplakala sve svoje suze pa onako tužna i malena bešćutno promiče između goraždanskih brežuljaka. Grad podsjeća na kavez u koji su zatvorili ostarjelog i onemoćalog lava. Rešetke su zahrđale i nisu naročito čvrste, ali njega je izdala snaga pa i ne pokušava da izađe. Samo se ponekad, u trenucima snene obamrlosti, sjeti vremena izvan kaveza, nesagledivih prostranstava savana i vlastite opijenosti ljepotom življenja.

Ovdje ljudi stare desetostruko brže. Gledajući ostarjele petogodišnjake, nemoguće je odbraniti se od izluđujućih napada krivice. Teško je pojmiti dubinu njihovog strpljenja, prečesto zaboli umorna blagost u ljepoti njihovih pogleda. Raduju se ti petogodišnji starci ponekoj septembarskoj šljivi kao tovaru čokolade, raduju se svakom proživljenom danu kao nekom novom, davno obećanom životu.

Unproforci u pretoplom septembarskom popodnevu trče svoj redovni dnevni krug. Znam da vojska ne smije biti besposlena, ali to njihovo trčanje na gotovo tropskoj vrućini i po skoro ključalom asfaltu nimalo ne liči na razumne postupke civiliziranog svijeta. Opet me muči slika lava u kavezu. Sulunari svih vrsta i svih oblika proviruju kroz prozore višekatnica. Dime se u svako doba dana i u svako doba godine. Liči grad sa svim tim hiljadama sulunara na lokomotivu, na staru istrošenu parnjaču koju su prije skoro 20 godina sa kolosijeka otpremili u historiju. Samo što se ova današnja lokomotiva sa hiljade kotlova i odvoda pare ne miče s mjesta. Kao da su joj polomili zamajac ili joj predugo drže crveno svjetlo na izlaznom signalu. A ljudi po vrstama sulunara, po načinu kako su postavljeni, kuda su okrenuti i od čega su napravljeni pogađaju ko živi iza oštećenih plastičnih folija, ko loži hiljade parnih kotlova čiji su prirodni nastavak ovi živopisni sulunari. Tako nepogrešivo raz-

likuju Višegrađane od Rogatičana, Čajničane od Fočaka, Paljane od Ruđana. Baš kao da su im sulunari osobne šifre u kojima su elektronskom preciznošću zapisani svi značajni podaci.

Ljetos su ljudi na platou ispred zgrade bivše željezničke stanice, na onom mjestu gdje su nekad bili kolosijeci, vrhli pšenicu. Bilo je suviše toplo i manjkalo je vjetra. Bili su, ipak, nekako sretni i nisu se žalili na umor, veliku sušu i slab urod. Bilo im je svejedno gdje se nalaze i koliko će to što traje trajati. Znali su jedino za ovaj istrgnuti trenutak sadašnjosti, osjećali su ga više tijelom nego duhom i sigurno nikada nisu bili svjesniji postojanja. Bili su očarani tim istrgnutim trenutkom, tim otetim samo svojim vremenom i nadasve tim korisnim poslom. Zaboravljali su sve ostalo. Nije više bilo bitno jesu li dobili poruke Crvenog križa, hoće li biti nove evakuacije, je li stigao konvoj humanitarne pomoći. Sve su to na trenutak postajali beznačajni detalji, a čak su i vijesti sa rijetkih prijemnika neumitno odlazile u drugi plan.

Dolaskom septembra nije se promijenilo skoro ništa. Skupljale su se jedino lastavice pa onda nastavljale uz Drinu, na jug, vođene nepogrešivim instinktom naslijeđenim od prošlogodišnjih jata, i od onih prije pedeset ili pedeset hiljada godina. I još nikada se taj davno zabilježeni kod u programu povratka nije pokvario. Sve se uvijek ponavlja bez obzira na okolne uvjete. Ne priznaju lastavice nikakve linije razgraničenja, granice i blokade, ne priznaju ništa što bi moglo smetati njihovoj, prije mnogo hiljada godina preuzetoj obavezi. Sutra iz Goražda odlazi i Stanly.

Kada se vrati u Englesku, napustit će vojsku i oženiti se djevojkom koja ima velikog psa i o kojoj stalno priča. Stanly je hirurg i nakon dvadeset dvije godine provedene u vojsci kaže da je bilo dosta. Kaže i da će možda nakon rata posjetiti Goražde. "After the war" ponavlja Stanly, a ja znam, baš kao što i on zna, da nijedan od nas dvojice ne vjerujemo u to "after the war", da ne znamo kada će to "after the war" doći, a pogotovo šta će kada dođe kome značiti.

Stanly odlazi na jednu stranu, lastavice su odletjele na drugu. On odlazi vođen pravilima igre i pridržavanjem obaveza, one su odletjele potaknute iskonskim nagonom svoga roda. U oba slučaja postojala je mogućnost izbora.

Hiljade ljudi ovdje ne zna šta je mogućnost izbora. Zna jedino da stabljike paradajza na onim oskudnim komadićima zemljišta

pokraj trotoara polahko vehnu, da u septembru, dok svugdje počinje nova, ovdje još nije završena prošla školska godina, da je za njih čitav svijet ono što okom mogu sagledati.

Vlast je donijela odluku da se zatvori nekoliko kafana. Te nisu zatvorene, a otvorene su nove. Kahva je marka i pol, kilogram sirove na crno 150 maraka. Novac nekim čudnim putevima dospijeva do Drine. I slaže se uglavnom na nekoliko uvijek istih gomila. Istim putevima ponekad dođu novine. Češće iz Beograda, ali u zadnje vrijeme brojnije su iz Sarajeva. Potrebne su dobre veze da bi se nakratko lutalo između redova. I vidim, lijepo piše da su Vitkovići i Azotara na desnoj obali Drine. Znam da je sa desne obale cijeli rat pucalo po Vitkovićima. Znam da tamo nikada nije bilo nijedne kuće, znam da i sad na desnoj obali leže snajperska i mitraljeska gnijezda, ali opet se osjećam nelagodno. Da možda Vitkoviće nisu premjestili na desnu obalu, da Drina nije potekla naopako? Ko zna, možda se sad lijeva strana smatra desnom i obrnuto, možda je sve promijenjeno. Dugo smo u izolaciji da bismo za sve promjene na vrijeme saznali. Brinem za svoje prijatelje iz KUD Vitkovići. Šta će u onoj šumi na desnoj obali?

Novinari i ostali znatiželjni pitali su ponekad za imena ljudi koji su oko Goražda skakali na tenkove sa eksplozivom zavezanim oko pojasa. Nisu ih dobili jer nikada niko nije skočio na tenk. Sve što se ovdje događalo bilo je previše surovo i istinito da bi ličilo na filmove. Pogotovo na tenkove nije skakao niko obolio od raka ili leukemije, niko nije uništio 25 tenkova, jedva da ih je toliko ukupno uništeno. Istina, bilo je samohotki, praga i transportera. Ali, šta vrijedi što je bilo drugačije kada u novinama piše to što piše.

Propitujem se da li bih iz goraždanskog okruženja mogao pisati o Ruandi. Čini mi se da ne bi bilo mnogo gore nego što neki iz Sarajeva pišu o Goraždu. Ipak, umjesto pisanja o Ruandi, sve mi je bliža pomisao da više nikada ne napišem novinski tekst. Ne zato što mislim da je to uzaludan posao već zbog srama koji osjećam pred ljudima zbog onoga što u ovom džehenemskom krugu zajedno pročitamo, zbog onih ostarjelih petogodišnjaka, zbog preživjelih breza i sjećanja na davno otete kolosijeke. A onda mi se u momentu učini da je sve samo uobrazilja, da sam sanjao lava u kavezu i lokomotivu sa polomljenim zamajcem, da Drina nije gotovo presahla i da se grad ne guši u gomilama drva, da paradajz ne raste uz

asfalt već po plodnim povrtnjacima, da petogodišnjaci nisu ostarjeli i ne vole čokoladu, da one četiri breze još prave hlad pred Domom kulture, da unproforci ne trče svoje redovne dnevne krugove, da one hiljade sulunara potiču iz dječijih slikovnica, da su pšenicu požnjeli kombajni, da kahva nije 150 maraka i da sve kafane, restorani i hoteli rade neprekidno, a vlast uopće ne postoji, da su Vitkovići na obje strane Drine, da lastavice ne odlaze iz Goražda, a Stanly niti je bio ovdje niti će se oženiti. Ubijeđen sam na kraju da je sve bilo fatamorgana, a u stvarnosti ljudi sa dijagnoznom raka i leukemije po čitav dan skaču na tenkove sa eksplozivom zavezanim oko pojasa i urlaju: "After the war, after the war".

O Goraždu su za sve ratne mjesece, izgleda, najviše napisali oni koji su bili od njega najudaljeniji. Otkuda im podaci i hrabrost, ne znam. Pisali su tako da se ljudima koji su živjeli u tom gradu i borili se za njegov opstanak činilo da uopće ne znaju šta se oko njih dešava. Konačno, pisali su kao i svi ljudi koji nikada nisu vidjeli rat. Njima su po evropskim metropolama i najočiglednija pretjerivanja bila egzotična. Sretna je okolnost da novine u Goražde sve vrijeme rata nisu dolazile, a čudno je kakve su promašaje pravili i oni koji su pisali iz Sarajeva sa jedva stotinjak kilometara rastojanja. Ova priča je dio kolektivnog goraždanskog ogorčenja na nekoliko tekstova koji su, sticajem okolnosti, stigli do Goražda sa nekoliko mjeseci zakašnjenja. Ona je, također, pokušaj oslikavanja stanja kolektivne svijesti u vrijeme kada je nastala. Bio je to period u kojem su se ljudi na Drini osjećali sasvim napuštenim i zaboravljenim.

3. Najbliže je preko Pala

7.10.1994.

Vildana Brdarić još nema 12 godina. Peti je razred. Prva tri završila je u Sarajevu, u Osnovnoj školi "Esad Ferušić". Stanovali su u Roginoj broj 12. Vildana je sa mlađom sestrom i roditeljima u Komrane došla 3. aprila '92. u petak popodne, kako su bili navikli. Nedjeljom su se vraćali u Sarajevo. Vildana još čeka nedjelju u kojoj će se vratiti. U međuvremenu je porasla, a jača je i njena želja da se vrati kući. Bila je na takmičenju u Goraždu - iz maternjeg jezika. Nije bila zadovoljna i plakala je. Malo zbog komparativa i superlativa, više zbog nostalgije i želje za Sarajevom.

Daleko je Sarajevo.

Jusuf Prljača kaže da nije. Gledamo na zapad i kladimo se: ako preživimo sve što još moramo preživjeti, Jusuf će pješke krenuti iz Sarajeva, a ja iz Goražda, pa ko prije stigne u Brdariće.

"Ja bih kahvu popio i odmorio se dok ti dođeš", kaže Prljača. Čovjek je godinama iz Prače vozario na posao u Sarajevu, valjda zna. Kasnije provjeravam na karti i vidim da ću, ako sve bude išlo kako treba, opkladu izgubiti. Nije mi žao. Zaista, sa prvih linija goraždanske odbrane do Sarajeva se može stići za šest sati pješačenja. Do Goražda, to već znam, treba nekoliko sati više. Znam i da u kombi TAM sa 12 sjedišta može stati tridesetsedmero, i mogao se utrpati još neko. Prvo se čudim kako nam u kombiju nije bilo tijesno, a onda se divim ljudima iz paljanskih sela prkosa. Mada su udaljena tek koji kilometar, sela se iz doline Prače nisu vidjela. Ko nije imao potrebe nije skretao s puta pa su i sela živjela svoj život u nekoj davnoj tišini i posebnoj izolaciji. Ljudi su znali da je ovo njihova zemlja i bilo im je dovoljno to saznanje.

Majka heroja Edina Prljače napasa krave. Ne znam šta da joj kažem. Imam tremu i zaboravljam njeno ime. Edin Prljača je imao 22 godine. I stigao da bude načelnik štaba brigade. Poginuo je nedaleko od svoje kuće, na prvoj liniji, na onoj najdaljoj od Goražda. Vidim ponos u očima njegove majke, vidim divljenje u očima komšija i saboraca kada pričaju o Edinu. Njegov amidža, pomoćnik komandanta bataljona, Jusuf Prljača kaže: "Bilo mi je

teže kada je poginuo Edin nego kada sam izgubio svoga Mirzu".

Povremeno šumskim putevima prode vozilo Unprofora, a sa Džaferbegove stijene oglasi se PAM, povremeno žitelji ovih sela pogledaju Praču u dolini i sjete se prošlih vremena. I tada kažu da četnici ni u prošlom ratu nikada nisu zauzeli paljanska sela prkosa. Priča o tom vremenu šezdesetšestogodišnji Salkan Hujdur, ali se uvijek iznova vraća ovom sadašnjem ratu. Kao da slaže vrijeme i iskušenja koja su prošla i ona koja će tek doći. U starom voćnjaku ispod sela Nudžejna bere šljive. Nazirem u njenim očima magličaste tajne nekadašnjih berbi, slutim u njenim mislima divne treptaje bosanske jeseni. A šljive slatke, planinske, modre kao morska pučina, naše šljive. Nikada prije nisam okusio takvih šljiva. Čudni su Komrani.

Sa Crnog vrha iznad sela ljudi gledaju poštanski toranj na Trebeviću, skijaške terene na Jahorini i glasinačku visoravan. Gledaju i ne mogu se nagledati Bosne, gledaju pa ih obujmi neka nejasna blagost, pa osjete radost što su baš oni tu gdje jesu. Prebiraju po sjećanjima, pamte akcije. Prolazi Sinan Škulj, dvadesetogodišnjak još jednom Vražalice, Borovac, Kacelj, Mirvićku kosu, prolazi i misli na oca i brata koji ne stigoše tamo gdje su naumili, kuda su svi zajedno krenuli. Zbog njih će Sinan, zbog njih i zeta heroja Himza Sablje nastaviti do kraja. "Najbliže je preko Pala", kaže i nema razloga da mu se ne vjeruje. A priča o Himzu Sablji i o Samiru Hodžiću kao da čeka epilog. Himzo je zaustavio tenk a Samir ga potom pogodio ručnim bacačem. Razdaljina između 70 i 100 metara, datum - 21. april 94. Na istom mjestu Sanel Alihodžić baca kuglu. Mirno je. Četnici dozivaju: "Jeste li danas slušali vijesti, šta ima novo?" Niko im ne odgovara.

Odlazim iz Brdarića prepun nejasnih osjećanja. Pozdravljam se sa Ademom Fejzićem, Mujom Mandžom i Durmom Radovovićem. "Šta kažeš?" pita Zaim Čaušević. Ništa.

Muhamed Brdarić odlazi na svoju smjenu. Iz avlije ga ispraćaju supruga Ferida i trogodišnja kćerka Lejla. Ništa ih ne pitam, ništa ne govore, a svi mislimo isto.

U posljednjoj nedjelji septembra obilježena je druga godišnjica formiranja Hrenovačkog bataljona. Komandant Kemal Hrvo nema dilema. Ovdje je svako prvo borac pa tek onda komandant. Takvi su bili i Kemalovi prethodnici, rahmetli Alija Prazina i

Rasim Imširević. "Ovdje po noći rafali sviraju baš k'o harmonika", kaže jedan starina iz Čemernice. U Dateljima je svaka kuća više puta pogođena topovskim granatama. A Datelji i dalje stoje na posnim livadama baš kao na nekom velikom dlanu izloženi svim okolnim uporištima. I djeca svako jutro odlaze u školu. Idu onako maleni, lijepi i šareni seoskim puteljcima i šumskim prečicama i čini se da su oni daleko izvan ovoga svijeta jer njihovi pametni dječiji pogledi nisu zaslužili ovo što im se događa. Zaim Čaušević priča o zbjegovima iz '92. godine, o tadašnjim razmišljanjima i svemu kroz šta je prošao ovaj narod. Nisam siguran da sam ga čuo. Tek su mi u podsvijesti treperile riječi Jusufa Prljače: "Znali smo da nam je Goražde iza leđa, a nikada nismo posumnjali da neće izdržati". Vraćajući se Goraždu i Drini, mislim o bosanskim šljivama i onoj jednostavnoj rečenici: Najbliže je preko Pala.

4. Unproforac

15.10.1994.

Ima u Bosni gradova koji su sačuvali dah prošlih vremena i onaj čudesni šarm kasabe, ima onih koji su sasvim novi i koji nemaju ništa zajedničko sa davnim vremenom, a ima, konačno, i takvih u kojima se duh kasabe i Orijenta prepliće sa sjajem stakla i čelika, sa stalnim stremljenjem ka visinama, u kojima se miješa zaboravljena nostalgija sa neostvarenim snovima. Goražde ne pripada nijednoj od ovih vrsta. Bivši arhitekti i urbanisti porušili su mu čaršiju i njeni su tragovi ostali tek na veoma rijetkim fotografijama. Ono što je potom građeno nikako ne liči blještavilu savremenih gradova. Za tu novu građu nije bilo dovoljno ni novca ni prostora. Zato su zgrade poput ogromnih kutija šibica postavljane kako je kome padalo na pamet, zato ono što je izgubljeno rušenjem starog nije nedomješteno novim gradnjama.

Kroz takav grad, koji ne spada ni tamo ni ovamo, unproforci svakodnevno trče svoj redovni popodnevni krug. Na oktobarskom suncu koje nas svake godine drži u varljivoj nadi da će ljeto vječito trajati, Britanci, Francuzi, Kenijci, Norvežani i svi ostali ostavljaju za sobom kilometre granatama izrovanog goraždanskog asfalta. Polaze sa stadiona, pa kroz naselje Prvi maj i Titovu ulicu stižu do središnjeg gradskog trga, onda šetalištem pored Drine idu do trećeg mosta, onog u Baćcima, na koji narodu pristup nije dozvoljen, prelaze na desnu obalu i vraćaju se. U pojedinim etapama trke prate ih buljuci djece, a kada i posljednji trkač prođe, mališani prepričavaju kako je taj dan bilo i pogađaju kako će biti sutra.

Kenan Čelik ne trči sa unproforcima. Ima samo četiri godine i sa roditeljima stanuje u zgradi pored stadiona. Njegov najbolji drug je Pit. Upoznao ga je kada su Britanci čistili Prvi maj i kada je Kenan sa Pitom vozio veliki bijeli bager. Pit je Kenanu dao bombona, a ovaj njemu adresu. Ako ne bude pjevač, kada poraste i Kenan će biti unproforac.

Kad ne trče ili se ne voze u bučnim transporterima, unproforci u borbenom poretku prolaze gradskim trotoarima. Sa automatskim puškama 5,56 uperenim u kuće i okućnice, u škole i

kolektivne smještaje, u djecu koja se igraju i ljude što nose drva i vodu, izgledaju groteskno Narodu je u početku bilo neprijatno, potom su se ljudi čudili, a onda je postalo smiješeno. Ostalo je, međutim, potpuno nejasno kako ti momci za pola godine boravka ovdje još nijednom cijevi tih pušaka nisu okrenuli na onu stranu sa koje se puca i kuda bi trebalo da ih okrenu. Istina, vremenom je njihova revnost oslabila, ali se i dalje unezvjereno okreću dok prolaze gradom i svaki put kad ih vidim pomislim da će im se jednom od tog silnog okretanja zavrtjeti u glavi, da će zaboraviti pravac kretanja, zaboraviti gdje su i zbog čega su došli, baciti puške i početi da trče onaj svoj redovni popodnevni krug. I onda mi bude nejasno kako to da dok su u uniformi i sa puškama toliko strepe od prolaska gradskim ulicama, a kada obuku šorts i čizme zamijene patikama svaka opasnost nestaje kao da je nikad nije ni bilo.

Gledajući iz dana u dan mirovnjake, čini mi se da shvatam Kenanovu želju.

Domaći ljubitelji trčanja, koji ničim ne nalikuju strancima, izbjegavaju mostove, ulice i trotoare i ranim sabahom odlaze na atletsku stazu gradskog stadiona, dolje pokraj logora Britanaca. Javni tužilac Mehmed Batotić, profesor Fadil Čeljo i doktor Asim Prutina istrčavaju svoje krugove bez dječije pratnje i znatiželje, i dok se unproforci bude i podmazuju svoje puške oni se vraćaju dnevnim obavezama.

Bilo bi možda još trkača na stazi gradskog stadiona kada bi ljudi pronašli bar neke zaboravljene stare patike.

Kenan nema patika. Pit mu je nedavno na trenutak dao svoju kapu. O patikama nije bilo riječi, a i da je bilo Kenanu bi bile prevelike. Preveliki je i trud koji treba uložiti da Kenan i njegovi vršnjaci ovdje upoznaju neke sasvim obične dječije stvari. Tako je Kenan naučio šta je helikopter, ali mu je ventilator nepoznat pa ga, također, zove helikopterom. Dobio je od svog najboljeg druga Pita naranču i bananu, zagrizao ih neoguljene i nisu mu se svidjele. Kasnije mu je od banane bila muka. Ali, postao je u očima vršnjaka važan i nekako je najednom porastao i uozbiljio se. Njegov babo Salko, nekadašnji građevinski tehničar "Goraždeputeva" se nakon ranjavanja oporavio. Ima svoje obaveze i ne stigne da upamti sve Kenanove ideje. Za njega, kao i za sve ostale, unproforci su postali redovna pojava poput jesenjih magli, jutarnje studeni i varljivog oktobarskog sunca.

Od njih ne očekuje ništa, niti obraća pažnju na njihove postupke. Svikli su ljudi na njihovo ponašanje, koje bi u pojedinim momentima više priličilo cirkuskoj šatri. Shvatili su svu dramatiku njihovog boravka i posla. Sve što rade, pa čak i one sasvim nepotrebne poslove, rade sa takvom dozom vještačke ozbiljnosti da se veoma često čini kako se ti istetovirani momci igraju nekakvih nepoznatih igara čija pravila na ovim prostorima još nisu usvojena, a oni ne znaju da ih pokažu i objasne. Zato danima i mjesecima igraju sami, vjerujući da će se već naći neko ko će im se pridružiti, zato neprestano prolaze trotoarima okrećući se uokolo i tražeći unezvjerenim pogledom protivnika, zato desetinama dječaka i djevojčica bacaju sa kupola svojih transportera po nekoliko bombona i smiju se njihovom otimanju, zato se prave važni sa svojim konzervama "coca-cole", rijetkim žvakaćim gumama, prošvercovanom kahvom i jeftinim srbijanskim cigaretama.

Kada me po dvadeseti ili pedeseti put iz prvog sna budi nepodnošljiva buka bijelih transportera, uvijek mislim o Bosni i gradovima bosanskim, mislim o iscjeliteljskim šumovima naših rijeka i ljepotama planinskih mrazeva. Sve mi se to prepliće sa nekim budućim vaktom, bez unproforaca i njihovog popodnevnog kruga, bez pušaka 5,56 mm, sa vaktom u kojem našim ulicama neće prolaziti bijeli svjetski cirkus, a dječaci neće željeti da još nerođenom bratu daju ime Unproforac. Sve mi se više čini da ti unproforci i nisu ono za što se predstavljaju, da su ovdje došli jedino zbog trčanja jer im se trotoari i šetališta pored Drine sviđaju više od svih ostalih koja su upoznali, a da su puške, čizme, uniforme i transporteri samo maska iza koje se kriju. Pa čak i te transportere voze s teškom mukom i uvijek u nevrijeme kako bi, dok muče mašinu visokim obrtajima, probudili što više ljudi. Konačno, izgleda da o Bosni ne znaju ništa, a pogotovo ne znaju da u Bosni ima gradova ovakvih i onakvih i da se Goražde ne može svrstati ni u jednu kategoriju.

5. Defanziva iz Vranske

22.10.1994.

Mahala je jedna od onih rijetkih riječi koje odišu blagošću bosanskog podneblja, dušom ovog naroda, njegovim posebnim poimanjem života i naročitim odnosom prema drugima. Tajne mahale su poput nekog prirodnog procesa. Otkriti te tajne znači zaustaviti proces i poremetiti ustaljenu ravnotežu, znači oskrnaviti pravila koja nikada nisu usvojena, ali kojih se svi pridržavaju. Te tajne znaju i razumiju samo oni koji žive u mahalama. I tako je u svim našim gradovima. Sve su mahale iste, ali, opet, sve na neki svoj način drugačije.

Ima u Goraždu jedna mahala u kojoj su ona njihova blagost i ustaljena mjerila življenja zamijenjeni traženjem načina da se opstane. Ta surova borba za opstanak donijela je u Vransku mahalu, iza goraždanske sportske dvorane, posebna pravila i izbrisala one zajedničke osobine svih bosanskih mahala. Pravila niko nije pisao, niko za njih nije glasao niti je bilo drugačijih prijedloga. Ta pravila su nametnuli oni nepredvidivi životni kovitlaci koji ljude obuzimaju iznenada i ne puštaju ih dok se sami ne otmu. Vranska se od ostalih razlikuje i po tome što je imala ljude koji su kroz život naučili prolaziti kao kroz minsko polje. To je ona sorta ljudi koja se više boji da ne ispadne kukavica nego da pogine, to je ona sorta previše jakih ljudi koji mogu više praštati nego im drugi mogu nauditi. Možda je baš zbog toga 4. maja '92. godine tridesetak momaka iz Vranske odlučilo da se odbrani. Opkoljena sa jedne strane Drinom, sa druge jednom od gradskih ulica i sa ostale dvije četnicima, Vranska mahala je u prvih 138 dana rata postala poznata. Izašla je iz mahalske anonimnosti, prekinuti su tihi akšamluci i počeo je dugi i teški hod prema slobodi. U tih 138 dana nije izgubljen ni milimetar teritorija, linija odbrane je pet puta pomjerana naprijed. Bila su to najteža pomjeranja - za jednu kuću, za jedan rov, za pola sokaka. Držali su se tada tvrdnje najistaknutijeg među njima, Mensura Ćurovića - Roke: "Čitav je život šupalj ako se ne pokažu vrline, ako se ne raščisti sa sobom". I zato su oni pokazivali vrline. Rijetko će

kad progovoriti o periodima najteže borbe - sam sa sobom, o noćima bez sna, o otkrivanju novih stvari, pa o zadovoljstvu i stišavanju koje potom dolazi. Odvija se u tim ljudima stalna borba između gorčine i ubjeđenja, smeta im improvizacija, ne podnose miješanje ličnih sa općim interesima. U karateu, sportu kojim se bavi Roka, pobjeđuju najbolji, ali skoro uvijek najbolji najviše i stradaju. U prvih 138 dana odbrane Vranska je ostala bez peterice heroja. Enes Kadrić, Enver Bičo, Hamdo Pitić, Kemal Jusufović i Ekrem Hadžimešić pripadali su najboljima. Stotridesettreći dan teško je ranjen Mensur Ćurović. Vranska je istrajala pokazujući da je uvijek sve u čovjeku, u onom nevjerovatnom načinu na koji se fizička snaga pretvara u duhovnu. U Vranskoj se tek sada sjećaju da su mjesecima morali nositi zaštitne maske, sjećaju se čudnih spletova slučajnosti i otkrivanja njihovih tajnih mogućnosti. Sjećaju se, također, poruka sa druge strane Drine, iz još jedne goraždanske mahale i povjerenja koje su u njih imali, ali nadasve pamte surovu istinu da je rat svakome počinjao kod kuće, u mahali, u sokaku, u avliji, u haustoru. Znaju da okolina mijenja ljude i da ofanzivci brzo griješe i lahko sagore. Zato su oni defanzivci. Roka priča: "Čovjek je potpun tek kada prođe mnoge testove koji će pokazati kakav je. Rat je jedan od tih testova".

Iluzije se obično počinju gubiti kada se stigne do viših sfera, kada se čovjek suoči sa mogućnostima izbora i uvidi koliko je izbor težak, a koliko najčešće nemoguć. Svako negdje duboko u sebi nosi onaj iskonski pečat koji odlučuje o njegovom izboru. Od tog pečata zavisi hoće li neko ostati defanzivac, kako će završiti noćna razmišljanja, one teške borbe - sam sa sobom i da li će čovjek biti u stanju da dočeka neminovna stišavanja i doživi satisfakciju, onu posebnu, olakšavajuću, koja dolazi nakon talasa gorčine.

Odavno su u Vranskoj naučili da se suočavaju sa zabludama, ali im opet zasmeta što ljudi ponekad skoro uživaju u vlastitim zabludama nesvjesni opasnosti koje se iza toga kriju. Priča Mensur Ćurović smireno, ali nekako teško i sa primjesama ogorčenja o našim zabludama da će rat trajati kratko, o tome kako su neki prvo oslobođenje Goražda smatrali završetkom i konačno kako se ovdje na trenutke ponaša kao da ovaj grad nije u totalnom okruženju. Ubijeđen je, kao i njegovi saborci iz Vranske, da je organizacija života uprkos svemu mogla biti bolja. Od neke unutarnje borbe, od

noćnih razmišljanja i traganja za rješenjima, od onog njihovog čuvenog defanzivnog stava gotovo da nemaju vremena da se sjete ličnih problema, vlastitih nesreća, iskušenja kroz koja su prošli i koja ih još čekaju. Nose i dalje u sebi onu blagost mahale, onu prisnost mirnih sokaka i akšamluka, nose evo i devetstodrugi dan rata isto ono prvotno ubjeđenje da uvijek ima rješenja. A kuće u Vranskoj, zakrpljene, oštećene, izgorjele kao da sve to znaju, kao da je i u njima ostao trag neke čudne postojanosti koju imaju samo mirne mahale i karakterni ljudi.

Ova je priča u prvoj verziji imala naslov Defanzivac i bavila se uglavnom ratnom sudbinom Mensura Ćurovića - Roke, koji je bio jedan od ključnih ljudi u odbrani desne strane Drine u Goraždu tokom prvih mjeseci rata. Kasnije je doživio lične drame, teško je ranjen, umrla mu je, nakon evakuacije iz Goražda, mlađa kćerka, potom mu je, također, nakon evakuacije, umro jedan od braće. Početkom '95. godine on je otišao iz Goražda u Njemačku gdje mu je već bila porodica. Posebna vrsta defanzive, kojom se oslabađao teritorij, bila je ipak odlika čitave Vranske mahale. Ti momci su tek zajedno bili simbol jednog nepodnošljivog vremena. Stoga, nakon mnogo dilema, došao sam do sasvim novog teksta.

6. Azra hoće u Kazablanku

25.12.1994.

Andrej Slavuckij je prije nekoliko dana otputovao iz Goražda. Bio je ovdje od početka augusta u redovnoj misiji MSF. Andrej je anesteziolog iz Viljnusa, Litvanac koji se rodio u Kazahstanu gdje su radili njegovi roditelji, odrastao na Krimu, medicinu završio u Estoniji. Možete govoriti engleski, kažem. "U Engleskoj ja ću govoriti engleski, ovdje hoću govoriti bosanski", odgovara Andrej dok snimatelj priprema kameru.

Goražde nikad nije imalo anesteziologa. Zato su prve operacije u proljeće '92. rađene bez anestezije. Potom su anesteziolozi, zajedno sa hirurzima, dolazili iz Zenice i Sarajeva. Vremenom je mnogo naučio anestetičar Asim Čalija tako da se gotovo i nije osjećalo da bolnica nema anesteziologa. U aprilu '93. u Goražde su stigli dvojica sarajevskih hirurga, Goran Akšamija i Srećko Đikić. Došli su na redovnu dvomjesečnu smjenu i ostali, evo već skoro dvije godine. Za to vrijeme Srećku su u Sarajevu obili stan. U Goraždu je stan dobio nakon 15 mjeseci. Ekipe MSF su se smjenjivale redovno. U njima je bilo vrsnih hirurga, ali i prilično nevještih početnika. Anesteziolozi su redovito bili stručnjaci. Radili su mnogo, ali iznad svega uklapali se u sredinu i na neki način postajali dio ovoga naroda. Tokom prošloaprilske ofanzive Argentinac Pablo Nuozzi skoro je plakao kada su mu njegovi šefovi naredili da napusti bolnicu. U isto vrijeme ranjen je Asim Čalija. Kasnije je evakuiran. Negdje je u zapadnoj Evropi i, bar prema vijestima koje ovdje dopiru, osjeća se dobro.

Prošlog ljeta i jeseni Andrej je obučavao nove momke. Bez obzira na sve teškoće sa kojima je ovdje živio i svu nesreću čiji je svjedok bio, u njegovom ponašanju se nazire tračak tuge što odlazi. "Doći ću, kaže, sigurno opet u Goražde, kada se rat završi." Kaže Azri da me prošle godine vidio u Srebrenici. Pita je li to vjerovatno. Azra zna da nije. Priča s nama a misli joj plutaju Sredozemljem. Zamišlja Kazablanku, sparinu i neobjašnjivu dragost probijanja kroz pijačnu gužvu. Ne silazi mi s uma lakoća sa kojom Andrej putuje

svijetom i uvjerenje da Azra nikada neće vidjeti Kazablanku. Nikako ne mogu da pojmim rastojanje od Goražda do Srebrenice. Andreju je mnogo bliže od Viljnusa do Ruande. Bio je tamo šest nedjelja. Nema reći ništa drugo. Azra, jedan od prevodilaca MSF, nikada ga ne pita kako je bilo u nekim drugim misijama. Litvanskom anesteziologu, koji voli tenis i alpinizam, potrebno je malo odmora.

Da ne radi dobro posao kojim se bavi, da ne govori šest jezika, da nije one nordijske razložnosti i trezvenosti u svakom postupku i pokretu, ličio bi na prosječnog svjetskog avanturistu. I ovako se ljudi često pitaju šta on sa svojim velikim znanjem i čudnom pronicljivošću još radi pored anestezije. Ali, nije problem u tome. Nije problem ni da li mu vjerujemo kada kaže da će sigurno doći da posjeti svog prijatelja Muhameda i da s njim odigra partiju tenisa. Nije u pitanju ni njegovo poznavanje Bosne. Rijetko koji od stranaca, koji otkako je počeo rat dolaze i odlaze, o Bosni zna više od Andreja. Problem je u nemogućnosti komuniciranja, u neravnopravnom i nejednakom polazištu za razgovor, u različitim šansama. Andrej priča o svjetskoj košarci i nadahnjuje Azru u njenim snovima o Kazablanci, prolazi kontinente, a ljudi ne mogu da zamisle put do Srebrenice, trkne do Ruande, a nama je daleko Ustiprača iako je tek osam km zračne linije udaljena od Goražda. Stoga mi se čini da smo svi mi s obje obale Drine sasvim loši sagovornici. Ne zbog toga što ne želimo razgovarati, već zbog saznanja da su naša i njihova mjerila potpuno različita. Opet, čini se da svi silni humanitarci, medicinari, vojnici, oficiri, novinari i političari koji su u ovome gradu proveli od nekoliko sati do nekoliko mjeseci, uvijek imaju i neke posebne zadatke. Bilježe, snimaju, pamte, druže se, pomažu, ljube i gotovo plaču kada odlaze. A onda, sami Bog zna kako, iznenada stigne pismo, od Elizabette sa Havaja ili od Carlosa iz Kolumbije. Nakratko ljudi pomisle da nisu sami, učini im se da su dio Svijeta i da je njihovo postojanje značajno za očuvanje svjetske ravnoteže.

U britanskom bataljonu drže se jednog lijepog običaja - kad stigne logistika prvo se obezbijede vojnici pa tek onda oficiri. I jedni i drugi su ovih dana u prazničnom raspoloženju. Pjevaju božićne pjesmice koje su davno, kad su bili klinci, pjevali negdje u Britaniji. Pripremili su priredbu za goraždanske mališane. I ta priredba, kao i sve ostalo, nosila je u sebi primjese gorčine i podvale. Goraždanska

djeca sve unproforce zovu Mister bombon. Oni su tek nedavno shvatili značenje tog imena. I dalje se ponašaju kao da su došli u najzabitiji dio južnoameričke džungle.

Ukrajinci misle da su Britanci budale. Objašnjenje je jednostavno - Britanci ponekad uzvrate na paljbu sa četničkih položaja pa dođe do ozbiljnijeg ekscesa. Mnogo je jednostavnije, razmišljaju Ukarajinci, napiti se sa četnicima pa onda zajedno šenlučiti. A uz rakiju bolje ide trgovina. Svako razmišlja na svoj način.

Kapetan Jarry Collier donio je iz yorkshirskog grada Cattericka dječije likovne radove. Izloženi su u goraždanskoj Drugoj osnovnoj školi zajedno sa radovima ovdašnjih osnovaca. Svi su slikali ono što nemaju - Englezi čudovišta, dinosauruse i razne strahote, a Goraždani obične stvari, ljepotu svakodnevnog života i mir. Njima vampiri nisu nimalo strašni. Teško je zamisliti o čemu će razgovarati ako nekada dođe do susreta. Baš kao što je nevjerovatno da bi Andrej bio tako miran, siguran i samouvjeren kada bi mu kretanje bilo ograničeno na prostor prečnika desetak kilometara i da bi Azra toliko žudila za Kazablankom kada bi jednom osjetila vrelinu njene mediteranske gužve.

Andreja će zamijeniti neka žena iz MSF. "Nikada nisam imala ženskog šefa", kaže Azra. Nju nema ko zamijeniti. Niko od nas nema zamjene i u tome je suštinska razlika između nas i onih koji dolaze i vraćaju se. Zbog toga se teško razumijemo i naša mjerila se sve više razlikuju od njihovih. Oni samo odrađuju svoje redovne smjene, a mi živimo zadani život na zadanom prostoru i u uvjetima određenim mimo našeg znanja. Njih ne zanima kako će Azra svojoj dvogodišnjoj kćerki Alemi objasniti zbog čega ona nema oca i kako to da ga nije imala ni u trenutku svoga rođenja. Oni ne shvataju čak ni jednostavno objašnjenje da je Samir poginuo 40 dana prije kćerkinog rođenja braneći svoj grad. Stoga svi naši razgovori sa onima koji ovdje dolaze, zapisuju, snimaju, pamte, operišu, pomažu, druže se, i gotovo plaču kad odlaze nemaju naročitog značaja. Oni žive u jednom svijetu gledajući kako da zarade što više, a mi u drugom nastojeći da preživimo što duže. Kazablanka je u svemu tome sasvim sporedna tema.

7. Engleski maniri i bosanski volovi

9.1.1995.

Sir Michael Rose bio je sedmog siječnja peti put u Goraždu. Stigao je, kao i u prethodnim slučajevima, iznenada i nenajavljeno. Odmah nakon spuštanja helikoptera na gradski stadion nekoliko terenskih vozila Unprofora, sa lancima na sva četiri točka, krenulo je gradskim ulicama. Imali su teškoća sa poledicom. Vojnici s puškama i dvojica civila s kamerom počeli su posao odmah po izlasku. General Rose se slikao s volovima Omera Mehića. Pozirao je poput strastvenog lovca kad u Africi ustrijeli lava. Bio je, po običaju, neposredan, reagovao brzo i neočekivano, iznenađivao prisutne i udaljavao se brže nego što je došao. Pokazao je prilično cinizma i dovoljnu dozu engleske hladnokrvnosti. Kamerman je pokazao visok stepen profesionalizma i drskosti. U raspravi s policijom bio je ubjedljiviji i snalažljiviji. Znatiželjni su bili ubijeđeni da su u pitanju špijunska posla. Samo su rijetki prepoznali Rosea. Dok je vijest prošla gradom, on je već bio na sastanku sa predstavnicima okružne vlasti.

Nakon tog sastanka bilo je jasno da je general ipak došao u turistički posjet. Najbitnije je izgleda bilo da se popuni njegova zbirka fotografija i video-zapisa. Njegov prevodilac duguje mom kolegi kasetu "super 8" koju mu je pozajmio kada je sa generalom prvi put bio ovdje. Naravno da je nije vratio. Vjerojatno je i ona završila u kolekciji gospodina Rosea. Njegovo slikanje s Mehićevim volovima neki su povezivali s budućom dostavom humanitarne pomoći. Na koji način, ni njima nije sasvim jasno. Ne mogu vjerovati ni da je Rose saznao kako Mehić volove prodaje za 10 hiljada maraka. A Omer ih prodaje već dvije i po godine. I to u gradu gdje se donedavno vo mogao kupiti za dvije kutije cigara. Kupac se još nije našao. Volovi krupni, rasni, gotovo dvije tone žive vage. Ko zna, možda će im nakon ovoga historijskog slikanja cijena skočiti. Ipak, vjerojatnije je da će prije uginuti prirodnom smrću.

Kada dolazi Rose obično slijedi medicinska evakuacija ili poboljšanje dostave humanitarne pomoći. Sada je izostalo i jedno i

drugo. Za evakuaciju 36 osoba koje su prošle međunarodnu komisiju još nema odobrenja sa Pala. Posljednja dva konvoja izostala su zbog božićnih praznika. Četiri dana prije pravoslavnog Božića, u Sopotnici, tri kilometra sjeveroistočno od Goražda održan je prvi sastanak predstavnika naše i agresorske strane vezano za najnoviji Sporazum o prekidu neprijateljstava. Na tom sastanku major Radomir Furtula, koji po nekim saznanjima nije daleko od titule ratnog zločinca, protestirao je zbog upotrebe riječi agresor. On se, kaže, tako ne osjeća. Prisjećam se aprila, pa juna '93. godine. Vojska u kojoj je on jedan od regionalnih komandanata napadala je Međeđu gdje je rođen. Nekoliko kilometara od Furtuline kuće poginuo je snajperista Aleksandar Škljajev, Ukrajinac koji se borio zajedno sa Furtulom u napadu na Međeđu. Ušao je na teritorij tzv. Jugoslavije 11. februara 93. kod Subotice, a poginuo 14. aprila na Zaglavku iznad Međeđe. I tada, kao i sve prethodne mjesece, kuća porodice Furtula, jedina srpska kuća u Međeđi, ostala je čitava. U junu četnici su okupirali Međeđu. Zapalili su i Furtulinu kuću. Po nekim njihovim mjerilima, možda i nisu agresori. Za ono što rade u civiliziranom svijetu i jeziku teško da postoji odgovarajuća riječ. Ne vjerujem da takvu riječ, unatoč sve njegove visprenosti, zna i general Rose.

Poput neuspjele futurističke skulpture u goraždanskoj bolnici stoji inkubator koji su ovoj ustanovi darivali supružnici Rose. I u tom slučaju pokazali su da im je smisao za humor na zavidnoj razini. Gradu koji od proljeća '92. godine nema električne energije poklonili su pomagalo koje se bez struje može upotrijebiti jedino umjesto kante za smeće. Ali ni tada nije izostalo fotografiranje, osmijesi, slatkorječivost.

Omer Mehić o inkubatoru ne zna ništa. Teško da je ponešto čuo o engleskom humoru. On se sjeća proteklih godina koje je proveo na Dubu, na granici rogatičke i višegradske općine, gdje je hranio volove i procjenjivao koliko vrijede. Njega ne zanimaju Roseove posjete, njegovi pokloni i fotografiranja. On hoće da se vrati tamo gdje je izgorjela njegova kuća i da nastavi život kakav je oduvijek živio. Teško da to mogu pojmiti Roseovi kamermani i tjelohranitelji, teško da o tome nešto mogu znati ljudi tipa Radomira Furtule. Najmanji je problem kako ih zovemo. Mnogo značajnije od toga je da goraždanskim osnovcima i srednjoškolcima već tri godine nije stigla nijedna knjiga, da se iz ovog grada već tri godine niko nije

upisao na fakultet, da sportisti nisu išli na svjetska i evropska prvenstva, da ljudi skoro hiljadu dana nisu uključili bojler. Učionice ni ove godine nisu zagrijane, umjesto stakala na prozorima su plastične folije, jedna spužva se koristi u šest razreda, nema nijednog profesora engleskog jezika. A opet sve više mališana govori engleski, rješava matematičke probleme, svira, slika, crta, piše pjesme, organizira izložbe. Iako još nisu savladali gradivo predviđeno za prvo polugodište. na raspustu su zbog loših vremenskih uvjeta. U bolnici su se rijetko kada rađala zdravija djeca. Čak uopće nema nedonoščadi, pa je i s te strane prisustvo poklona Roseovih sasvim izlišno.

Na mjestu gdje su naši predstavnici razgovarali sa Furtulom nalazi se stara pravoslavna crkva. Izgrađena je na zemlji poznate goraždanske familije Sijerčić. Sijerčići su još od turskog vakta brinuli o održavanju crkve. U ratu je oštećena. Bez obzira za šta je sve, naročito prvih mjeseci služila i šta se oko nje događalo, ostaju dvije činjenice. Prva je da je ta crkva Britancima važnija od 72 potpuno uništene džamije i mnoštvo drugih vjerskih objekata, kulturnih spomenika i gospodarskih dobara, a druga da je crkva ipak napravljena na bošnjačkoj zemlji. Poredim te dvije činjenice sa svakodnevnim zanovijetanjem pijanih četničkih besposličara koji povazdan čitav svijet nazivaju srpskim. I sve mi se čini da će uskoro početi da ponavljaju - srpski general Rose, srpski volovi Omera Mehića, srpski inkubator, srpski agresor. Neće tu više pomoći ni Furtulino protivljenje, ni Roseove fotografije, ni snalažljivost snimatelja. Izvjesno je to kao što je izvjesno da ovdje dolaze i gube osvajači, smjenjuju se generali, padaju jedni i rađaju se drugi političari, mijenjaju se odnosi snaga u Svijetu, a Bosna ostaje tajanstvena i neosvojiva. Znano je to baš kao i Roseovo slikanje s Mehićevim volovima, sigurnost Furtulinog poraza i uvjerenje da goraždanskoj bolnici nije potreban inkubator Roseovih.

Kada sam 8. januara 1995. napisao ovu priču, nosila je naslov "Šta Britanci znaju o Goraždu". Nešto kasnije objavljena je u "Ljiljanu" pod naslovom "Slika s volom za uspomenu". Ovo je treća verzija sa neznatnim izmjenama, koje su uglavnom tehničke prirode.

8. Gdje ćeš, bolan, na Bosnu udariti

23.1.1995.

Ako je suditi po siječanjskim događajima, onda bi, bar kada je u pitanju goraždansko bojište, narednih mjeseci moglo biti dobrih vijesti. Ali ako se u obzir uzmu ranija iskustva, onda ovdje ponovo predstoje žestoke borbe. Gotovo po pravilu četnici su svoje napade počinjali nakon zatišja, za kratkih perioda u kojima su u ovaj grad ulazili i uvijek sporni konvoji humanitarne pomoći. Zbog toga, ali i bitno drugačijeg odnosa spram nametnute stvarnosti, u Goraždu se o miru mnogo ne priča. Izostaju čak i one neizbježne vojnopolitičke analize koje su se ranije neminovno dešavale oko mahalskih bunara. Ne može se nikako reći da su razlog niske zimske temperature. Prije će biti da je posrijedi određeni pomak u svijesti ovdašnjih ljudi. Ne liče nikako na nekoga ko očekuje da se četnici dobrovoljno povuku, još manje na nekoga ko se nada vojnoj akciji izvana. Tek se poneko prisjeti da je većina takvu akciju očekivala još u aprilu '92. godine.

Razgovarao sam nedavno sa Alemom Tutić, staricom od 103 godine, rođenom negdje u okolini Mojkovca. Nosi u pamćenju mnoge ratove, vojske i vojskovođe, priča o serdarima i rodnom selu Šahovićima i o rodbini koja se između dva svjetska rata iselila u Tursku. "Najvažnije je, kaže, da imaš sreće u životu, a ja sam je evo imala". Premda je selo u kojem je, nakon davnog doseljenja iz Crne Gore, živjela i koje je samo pet kilometara udaljeno od Goražda, okupirano i spaljeno, nena Alema ne priča o tome. Ne priča ni o razlozima zbog kojih je čitava loza Tutića poslije Prvog svjetskog napustila Mojkovac i okolinu. Ona kazuje nejasne misli o Bosni koje su je obuzimale početkom ovoga vijeka. Sjeća se mobilizacija u Crnoj Gori i odlaska vojske na Sarajevo. Te se godine udala. Mnogo se ranjenih vratilo. Još su ih više u sanducima donijeli. Poslije godinama hljeba nije bilo. "Dje ćeš, bolan, na Bosnu udariti", ponavlja Alema Tutić kao da broji svoje 103 godine i kao da govori nekome iz onog vakta koji još jedino ona pamti.

U prvih devet dana ove godine u Goraždu je rođeno 10 beba, pet dječaka i pet djevojčica. One po selima niko nije brojao. "Piši,

ponavlja starica, piši". Drina isparava kao da je prokljućala ili da ima ugrađene velike grijače. Narod priča viceve. Na kolovozu nikada nije bilo više leda. So namijenjena posipanju prometnica potrošena je za ishranu još prve ratne godine, nakon dugih prokuhavanja. Tako je led došao na svoje. Na Hranjenu se visina snijega ne može izmjeriti. Vjetar ga prenosi s jedne ledine na drugu. U gradu je minus deset, ali kad sa Trovrha puhne sjeverac, čini se da je minus pedeset. Nikome ne smeta. Nazif Ligata se oženio. Svatovima do sela Grupci gdje žive Ligate, treba osam sati normalnog hoda. Ne zna se koliko će putovanje usporiti led, dubok snijeg i niska temperatura. Uostalom, nije ni važno, svi imaju dovoljno vremena. I svi su navikli da se ovdje razdaljina ne mjeri kilometrima već satima.

"Ne mogu Srbi ovaj rat dobiti, kaže Alema. Ovo i nije rat, nije rat kad se djeca kolju i biju granatama. Rat je kad s puškom kreneš na ratnika pa ko bude jači. Kurva je Karadžić, ne smije on tako, nejma on tu moć. Laže". I tako od svih ratova koje pamti i koji su joj se dešavali Alema Tutić, starica što u pamćenju nosi više od jednog stoljeća, ovaj aktualni ne računa. Kad prebira po sjećanju, analizira i uspoređuje pa kaže "ovaj sad rat" i počne pominjati Nijemce i Talijane, biva jasno da je njoj sad ono što se desilo prije 50 godina. Ali i tada je bilo mnogo drugačije. S mirnoćom i sigurnošću koju mogu donijeti samo godine i mnoga iskušenja, starica govori o svojoj porodici, o desetero djece, "pet ih je živih Bogu na amanet", pa onda opet zamišljeno i zapovjednički vikne: "Piši", kao da se boji da će nešto ostati nezabilježeno, da će pažnji izmaći neki događaj i neko ime.

Ima u tom zapovjedničkom "piši" starice Aleme neke nesvakidašnje snage. Ona, koja je svojim životom evo skoro povezala tri stoljeća tačno zna koliko je ljudsko pamćenje krhko i kako se ono što valja sačuvati od zaborava mora zapisati. Bojim se da će ovdje uskoro nestati papira i da se neće imati na čemu pisati. A siječanj je nekad bio mjesec kulture. Pamte se dugi redovi ispred dvorane u kojoj su održavane manifestacije. Sredinom ovog mjeseca u Goraždu je, osim onih dugačkih redova ispred prostorija za podjelu humanitarne pomoći, zabilježen jedan mnogo duži. Više stotina ljudi čekali su strpljivo po desetak sati da kupe kahvu. Nije im smetala hladnoća, nisu gundali zbog gužve, nije ih uznemiravala neizvjesnost niti cijena od 45 maraka za kilogram. Vidio sam koliko kahva

znači ovom narodu dok sam razgovarao sa staricom Alemom Tutić. Pričala je o čudnoj zemlji Bosni i gotovo ritualno uzimala fildžan. Ljudi su iz najudaljenijih sela oko Ilovače pješačili čitav dan ne bi li se nekako dokopali začelja onog dugačkog reda ispred prodavnice u kojoj je još bilo kahve. Nekoliko dana prije tog događaja održano je književno veče posvećeno Nafiji Sarajlić. Bila je dvije godine mlađa od Aleme Tutić. Ko zna, možda su se nekad i srele u Sarajevu, dok je Alema bila u muhadžerima za prošlih ratova. Nosi ona u sebi to vrijeme i Sarajevo iz tog vremena. Nije se kaže nikad prepala niti joj se dogodilo nešto što nije mogla podnijeti. Pa kaže: "Eh, da je nama dio onoga čime nas napadaju! Ali i ovako nam ništa ne mogu". Ne mogu da ne vjerujem starici koja je sakupila toliko životnog iskustva, koja je prepatila tolike ratove, preživjela genocide, kojoj je izgorjela kuća tamo kod Mojkovca dok je bila mlada i dva puta ova na Bataljugama, pet kilometara niz Drinu od Goražda. Sve mi se čini da ona zna mnogo više i da ono njeno "Dje ćeš bolan na Bosnu udariti?" ima duboki filozofski smisao koji samo ljudi ovog podneblja i ove sorte mogu shvatiti. A te ljude ni ona sa svim svojim godinama još nije potpuno razumjela. Te neobjašnjive ljude koji polubosi čekaju u predugačkom redu ne bi li nakon 33 mjeseca kupili malo kahve, koji se rađaju i odrastaju odvojeni od svijeta, koji razdaljinu mjere satima i pričaju viceve, ali uvijek svježe i uvijek na svoj račun, niko i ne može razumjeti. Baš kao što ni Bosnu čovjek bez mnogo iskustva i nauka ne može lahko objasniti. Tako je preko hiljadu godina i tako će i ostati. Niko ko je na Bosnu udario nije dobro završio.

9. Goraždanska hiljadarka

7.2.1995.

U sjeni sarajevskih hiljadu dana u blokadi, samo rijetki sjetili su se da je i ovaj grad nadmašio mnoge rekorde života pod opsadom. A ni ti malobrojni nisu bili načisto od kada je Goražde blokirano. Po jednima, hiljadarka je navršena 28. januara. Drugi kažu, znatno ranije, jer je ovdje blokada počela još na početku aprila '92. godine. Koja god računica da se prihvati, činjenice su porazne. Jer, goraždanska blokada znatno se razlikuje i od sramnog sarajevskog geta. Ponajprije, ovdje svaki dan blokade prolazi bez struje i vode, bez telefonske veze; grad plina nikada nije ni imao, a humanitarna pomoć bila je sve vrijeme veoma rijetka i oskudna. Konačno, Goražde nema ni tunela, ni plavih puteva, ni aerodroma. Kada se doda dubina blokade i stravična blizina Srbije i Crne Gore, biva jasno da opstanak ovog prostora spada u red teško zamislivih fenomena. Istovremeno, Goražde nije imalo medije. Koliko su televizija i novine pomogli Sarajevu odavde je teško dokučiti, ali treba znati da su linije goraždanske odbrane dvostruko duže od sarajevskih, a da ih brani desetak puta manje boraca. Ovo ni u kom slučaju nije omalovažavanje sarajevske odbrane i boraca, već jednostavno služi kao dodatni pokazatelj veličine goraždanske odbrane s obje strane Drine.

Treba, dakle, prilično mašte da bi bilo moguće zamisliti kako je izgledao život u Goraždu tokom proteklih, evo već 1011 dana. Ovdje su čak i kratkotrajna zatišja na ratištu imala sasvim relativan značaj. Veoma rijetki bili su dani u kojima nije bilo poginulih i ranjenih. Veće teškoće od organizacije odbrane stvarala je još od samog početka agresije glad. Objašnjavati kako izgleda kada 10 ili 15 hiljada gladnih ljudi po brdima oko grada čeka bacanje hrane iz aviona znači pristati da se govori o onome što niko neće razumjeti. Iz tih dana ostala je u pamćenju još jedino ona velika solidarnost Sarajlija i njihovo odbijanje da prime humanitarnu pomoć dok se ne dostavi i Goraždu.

Nakon hiljadu dana čitav grad živi u stanju nekog posebnog opreza, a kako odmiče zima sve je prisutnija i strepnja pred onim što

nosi proljeće. Nije to strah od novih napada, ovdje je straha rijetko kada bivalo, već jednostavno nelagodnost pred neizvješnošću novih bitaka. Dok narod između redova u vijestima traži nagovještaje potpunog smirivanja, borci liče na sportiste pred velike i značajne nastupe. Vjeruju i osjećaju da finale mora biti negdje na Drini."Nema druge nego šopati se do kraja," kaže Zakir Jamak, komandant jedne od brigada. To Zakirovo "šopati se" ima mnogo dublji smisao i značaj od pukog pucati i ratovati. Ta je riječ, kao i mnoštvo drugih, nastala u tačno određenim situacijama i potpuno je razumljiva samo onima koji su te situacije proživjeli. Šta znači "šopati se" znaju samo oni koji su se ovih hiljadu i nešto dana "šopali" po istočnobosanskim brdima.

Goražde se, bez obzira na dalji razvoj događaja, mora odbraniti jer drugog izbora nema. Ovdje su jedinice Istočnobosanske operativne grupe četvrtog februara preformirane u 81. diviziju. Formiranje divizije pokazalo je, s jedne strane, da je vrijeme smanjenih borbenih aktivnosti dobro iskorišteno, a s druge da je Goražde značajan vojni potencijal čija će snaga neminovno utjecati na konačan rasplet. Ako je vjerovati glasnom novinarskom razmišljanju, ovdje će sigurno biti još bitaka. "Znamo šta nam je činiti, kaže Sejdalija Grabovica, i znamo kako da to uradimo".

Sejdalija je jedan od najboljih komandira čete i njegovo razmišljanje je veoma blisko razmišljanju boraca sa kojima provodi dane u zamrznutim i gotovo zametenim rovovima.

Mirovnjaci Ujedinjenih naroda su nezaobilazna tema. U Goraždu ih više ni djeca ne shvataju ozbiljno. Uza svu neefikasnost, počeli su se čak i međusobno ubijati. Prije nekoliko dana Nigerijac je, pod nerazjašnjenim okolnostima, ubio Finca. Službeno je saopćeno da je to učinio u trenucima nervnog rastrojstva, ali nezvanično kruži više verzija tog ubojstva. Teško je reći koja je od njih najbliža istini, ali je isto tako pod znakom pitanja i vjerodostojnost zvaničnog saopćenja. Bez obzira kakvi će biti konačni rezultati istrage, jedno je nepobitno - mirovnjaci nisu više u stanju zaštititi ni sami sebe. Ukoliko su ikada i bili. Medicinsku evakuaciju iz Goražda 31. januara ipak su nekako proveli. Medu evakuiranim je i novinar TVBiH, Enes Mušović. Uz sve teškoće koje su ometale informativno pokrivanje ovog područja, zadesila nas je, eto, i Enesova bolest.

10. Kamen sa desne obale

9.3.1995.

Pri kraju prošloaprilske ofanzive na Goražde, dr. Safet Ćibo očekivao je pokraj KT uređaja poziv predsjednika Izetbegovića. "Šta da mu kažem", pitao je. Da je čitav grad naš. Nekoliko minuta kasnije doktor je Predsjedniku objašnjavao kako Armija RBiH drži i polovinu grada na desnoj obali Drine.

Pozivi izvana bili su tih dana češći nego ikada. Većina je željela da zna - je li Goražde palo, je li pala bar desna obala. Demantovao sam desetak puta dnevno. Ponekad mi se činilo da mi sagovornici sa druge strane radioamaterske veze ne vjeruju. Pozivali su se na ugled svjetskih informativnih kuća. Objavili su Reuters i BBC. Znao sam da bi pad ovog grada za svjetske medije bio poslastica i da stoga nastoje biti prvi. A opet, bilo je očigledno da neki rade po strogim uputama sa Pala. Bez obzira na sve, bio sam ubijeđen da grad ne može pasti, da ne može pasti ni desna obala. Osnovu takvog uvjerenja veoma je teško objasniti nekome ko nije bio ovdje; ne bi shvatili čak ni rođeni Goraždani koji su utočište našli negdje u bijelom svijetu. Skoro godinu dana nakon tih dramatičnih zbivanja ovdje se ima isti osjećaj. Čini se da se on temelji i da izvire iz onog davnašnjeg poimanja Bosne i Bošnjaka.

Pišem ovaj tekst devetog marta ujutro. Sinoć je u Domu kulture otvorena izložba slika Fadila Salkovića. Fadil je nastavnik hemije, ali mnogo važnije od toga je da su na slikama motivi Maglaja, Mostara, Počitelja, Sarajeva, svih onih gradova kojih su se Goraždani zaželjeli, i da je izložba postavljena na desnoj obali Drine. Ta desna obala za Bošnjake, posebno za one u Goraždu, ima naročit značaj. Nigdje kao ovdje nije tako očigledna činjenica da je Drina bosanska rijeka, i da se sa njene desne strane nalazi dobar dio bosanskog teritorija. Bošnjacima je za sada ostalo samo gradsko područje u Goraždu. Tu su smještena ratna predsjedništva pet okupiranih istočnobosanskih općina: Čajniča, Rudog, Višegrada, Foče i Rogatice. Prva četiri su i bila na desnoj obali. Teritorij Rogatice nikada nije prelazio preko Drine. Predsjedništvo je sada ipak na

desnoj strani i taj prelazak ima sasvim određen simbolički značaj. Govoreći o tome, Jusuf Močević, predsjednik Ratnog predsjedništva Čajniča, kaže: "Ukoliko mi ne budemo u Čajniču i ukoliko se ostavi desna obala, onda sve ovo do sada nema nikakvog smisla. Zbog toga mi moramo sačuvati desnu obalu i stići u Čajniče".

Ovih nekoliko četvornih kilometara nadomještaju sav onaj bivši životni prostor desetina hiljada ljudi. Organizovati život u takvim uvjetima znači u neku ruku pobijediti. Najznačajnija ustanova otkako je počeo rat svakako je bolnica. I danas je veoma blizu prvim linijama odbrane. Sigurno nikada nije zabilježeno da je jedna zdravstvena ustanova bila toliko blizu fronta. Pored bolnice i ratnih predsjedništava na desnoj strani Drine nalaze se: osnovni i viši sudovi, Centar službi bezbjednosti i zgrada MUP-a, Udruženje ratnih vojnih invalida, Glavni distributivni centar. Na desnoj strani su i sve goraždanske srednje i jedna osnovna škola sa nekoliko hiljda učenika, pa onda kolektivni smještaji muhadžira, sportska udruženja i klubovi, institucije kulture, sportska dvorana. Sve manifestacije bilo koje vrste koje su u ovom gradu održane u ovih hiljadu i nešto dana blokade desile su se na desnoj obali Drine. Time se željelo pokazati da Bosna , kao što na zapadu prelazi Unu baš tako i na istoku prelazi preko Drine. Konačno, svi mali Goraždani rođeni u ratu, njih gotovo dvije hiljade, rođeni su na desnoj obali.

Drina Goražde polovi na dva jednaka dijela kao nijedan drugi grad. I mirovnjacima UN ovaj, kako ga oni zovu, istočni dio potpuno je nejasan. Rasporedili su na tom dijelu šest svojih kontrolnih tačaka od kojih je najudaljenija tek hiljadu dvjesto metara od centra grada. Po nekakvim prošlogodišnjim rezolucijama u ultimatumima, trebalo bi da budu udaljene tri kilometra. Ali, oni su ovdje već dio ukupne scenografije i vispreni bosanski čovjek tako ih i posmatra. Dio scenografije odavno su postale i ratne prodavnice i kafane. I ponovo, ko zna kako i ko zna zbog čega, desna obala je trgovački i ugostiteljski centar grada. Naravno, u prodavnicama ima tek nekoliko artikala iz davnih zaliha koji se kupuju trampom, a u kafanama kahve i soka. Oboje je iz unproforskih izvora, ali kafane ipak rade dobro. Znajući predratno Goražde kada je kafića bilo na obje strane Drine, ostaje nejasno zbog čega je kafanski život skoro sasvim prešao na desnu obalu. Novi nazivi kafića, kao "Alkatraz" još se nekako mogu objasniti.

U proljeće slike kafića na desnoj obali izmiješane su sa slikama oranja, brazdi i sjetve. Iako, mjereno poljoprivrednim standardima, zemljišta za sjetvu nema, nevjerovatno je šta sve ljudi i u kojim količinama uspiju posijati. Uzorano je i raskopano sve gdje nije asfalt ili beton. Napravljeno je mnoštvo minijaturnih plastenika, zasijani mali parkovi, uski prostori između zgrada i trotoara, donesena je zemlja na terase, poredane su vreće i kante sa zemljom ispod nadstrešnica, a ponegdje je zasađena mlada voćka. Prema tim znacima, niko ne misli ići sa desne obale. Sinoć sam prve ljude okruga Goražde Rijada Raščića i Esada Ohranovića pitao - koliko ima Bosne na desnoj obali Drine. "Koliko i na lijevoj", odgovorili su. U tom trenutku sjetio sam se dvije stvari. Prva je pismo koje sam nedavno dobio od Hadžema Hajdarevića, a druga posljednji Bajram-namaz. Pismu sam se obradovao kao rijetko čemu u posljednje tri godine. Ne zbog pisma, jer pisma ne volim ni pisati ni dobijati, već zbog jedne jednostavne rečenice u njemu. Piše Hadžem: "Zapakuj mi u povratku jedan kamen iz Drine".

Danima tražim kamen koji ću na neki način poslati do Sarajeva, ali mi svakog bude žao. Istovremeno znam taj osjećaj kada se zaželiš kamena iz Drine i znam koliko bi njemu, rođenom gore u dolini Sutjeske, taj kamen značio. I zato sada tražim kamen sa desne obale jer se ni u jednom drugom kamenu ne može osjetiti onaj moćni bošnjački duh kao u kamenu sa desne obale Drine. Kakve ovo ima veze sa minulim Bajram-namazom? Velike. Na toj desnoj obali, na tih nekoliko četvornih kilometara, na prostoru koji, koliko ja znam, nikada nije imao džamiju, teravija je klanjana na devet lokacija. "To je dobar znak", kaže Asim ef. Karović. Ljudima stiglim sa prostora na kojima su porušene i spaljene 72 džamije otkinula se poneka suza dok su slušali kako je na desnoj obali Bajram-namaz klanjan samo na ovom uskom pojasu između Drine i onih šest osmatračkih tačaka Unprofora. I onda mi nekako bude drago što sam još na desnoj obali Drine i što su svi moji otkada je svijeta i vijeka sa desne obale. I bude mi jasno otkuda, kada nemam nikakvih praktičnih veza sa religijom, moj sin, koji se tek počeo igrati olovkom i bojicama, sav ustreptao, na listovima papira crta i boji džamije. Dešava se to u gradu koji ima jednu teško oštećenu džamiju, sa improviziranim minaretom. Kada smo trećeg aprila '92. otišli iz Sarajeva, Kerimu su bile tri godine. Da li to iz pamćenja

izvlači sarajevske munare. Ništa ga ne pitam. Treba ići na bunar. Sa svakog sa snabdijeva preko hiljadu ljudi. Voda nije hlorisana. I niko još zbog toga nije imao problema. Danas je sastanak u Udruženju invalida, sutra će biti neka utakmica, pa opet izložba, pa onda uraditi što se može u bašči, pa akšam, šetnja preko mosta i u kafanu. Nema tu puno mudrosti niti neke posebne filozofije; sve može stati u nekoliko riječi - duboki su korijeni bošnjački na desnoj obali Drine.

Nakon mnogo traganja i još više dilema pronašao sam kamen na desnoj obali Drine, između dva gradska mosta, na onom mjestu gdje je nekada bilo kupalište. U Sarajevo ga je odnio Salko Kovač, artiljerac 81. divizije. Salka sam upamtio po tome što skoro uopće nije spavao tokom one velike ofanzive aprila '94. godine. Kada sam u februaru '96. godine došao u Sarajevo prvo čega sam se sjetio bilo je da provjerim gdje se nalazi onaj kamen što ga je Salko odnio u Sarajevo. Obradovalo me njegovo prisustvo u Hadžemovoj biblioteci i tek sam tada shvatio koliko je u tom kamenu bilo neke simboličke snage.

11. Gradina

18.5.1995.

Kažu da je Halid Hubjer, nekog starca koji mnogo pamti i dosta zna, pred sami početak agresije na BiH upitao: "Gdje da postavimo odbranu". Kažu, opet, da je starac odgovorio: "Čija je Gradina toga je i Goražde".

Halid je poginuo treći dan rata, ali je pominjan veoma često, pominju ga i sad, pominjat će ga i ubuduće. I uvijek će govoriti - da je Halid živ bilo bi drugačije.

Na Gradini se ratovalo i o Gradini su ispredane priče. Gradina je pala u aprilu '94. u onim najkritičnijim danima za Goražde, ali, eto, grad je odbranjen. Svjedočenja kazuju da su o Gradini na sličan način razmišljali i četnici. Stoga je i napadnuta 4. maja '92. istog dana kada i Goražde. Odbijajući prvi napad agresora četvrtog maja poginuo je Abid Bečić. On je prva žrtva agresije na goraždanskoj općini. Došao je iz Sarajeva da iz zaseoka Straža odvede roditelje u godinama i slabog zdravlja tamo gdje će im bliže biti doktor i gdje će imati njegu.

Puni smisao imena Straža pokazao se tek u ovom ratu. Zaseok Radijevića sa samo dvije kuće nalazi se tek koju stotinu metara ispod Gradine. A tu je straža uvijek bila neophodna i tu su se lomili napadi i branila zemlja. Sa druge strane Gradine prislonjen uz padinu, nalazi se zaselak Žužela - Pusija. Tu je bila kuća rahmetli Ramiza Tutića i njegove žene Aiše. Daleko u dolini sa Pusije se vidjelo prostrano Kopačko polje i vječno proticanje Drine.

Četrnaestog septembra '92. godine počela je akcija za oslobađanje teritorija općine Goražde na desnoj obali Drine. U toj akciji, koja je uspješno okončana četiri dana kasnije, u teškim borbama na Kolijevkama i Viševicama učestvovala su peterica braće Tutić, peterica sinova rahmetli Ramiza. Šesti je bio na svom radnom mjestu u Ratnoj bolnici. Doktor Ferid Tutić je najstariji i njemu je, kako reče srednji Ramizov i Aišin sin Džemal, možda najteže. Vjerovatno nije lahko ni četrdesetpetogodišnjem Vehidu koji je od '71. godine u Njemačkoj i koji je peterici mlađih ratnika logistička podrška.

Njih peterica su s puškom i mitraljezom obišli sve pravce goraždanskog ratišta, učestvovali u odsudnim odbranama, izviđanjima, planiranju akcija, kontranapadima, diverzijama, postavljali su zasjede, borili se za Bosnu na onaj najteži, najiskreniji način, s puškom, malo metaka i mnogo hrabrosti. Kolijevke i Viševice samo su jedan primjer, samo jedan mali, kratki dio njihovog ratničkog puta koji, evo, traje već četvrtu godinu. Pamte se posebno bitke kod Ustikoline u decembru '92. i oko Čajniča u februaru '93. godine. U prvoj godini rata gotovo da nije bilo bitke u kojoj nisu učestvovali sva peterica.

Kakav je osjećaj, pitam Džema, kada se nađete 15 kilometara u neprijateljskoj pozadini, kad znaš da su ti braća negdje u blizini i kad iskrsnu nepredviđeni problemi.

"Uvijek je to poseban doživljaj, bilo šta da se radi, a posebno kada se prikupljaju podaci. Međutim, ima, kada su u pitanju izvođenja borbenih djejstava, i dosta strepnje, ne za sebe već za njih. Sjećam se jednog povlačenja iz '93. godine. Ljudi idu nazad, ali ja ne mogu jer se Murat sa mitraljezom još ne povlači i moram čekati njega. Uvijek na onog koji je s tobom misliš više nego na sebe".

Džemo je podstanar. Bilo je napuštenih kuća, bilo je stanova. Nije preselio, nije želio da povlači poteze za koje nije ubijeđen da su ispravni. Ostao je sa ženom i djecom jedva koju stotinu metara od prve borbene linije. Ne voli da priča mnogo o tome, ne voli ni o teškoćama. A bilo je teško veoma često: kada su Murat i Zaim ranjeni na Gradini, kada je Feriza na Zaglavku snajper pogodio u glavu, kada mu je sestra ostala bez ruke, kad je i sam dva puta ranjen. Ali, kaže da mu je najteže bilo zadnjih sedam dana prošlogodišnje ofanzive kada, nakon što je drugi put ranjen, nije mogao izaći na liniju.

Ćerim i Zaim kažu tek ponešto usput, sjete se nekog značajnog detalja. Kažem im da je Feriz dobio "Zlatni ljiljan". Primaju to saznanje realno kao i sve ostalo. Kiš je najhrabriji, za njega ne važi ona da se svako pomalo boji. Njega nikad nije bilo strah, on se nikad nije bojao. Građevinski tehničar, Feriz Tutić - Kiš, rođen '62. godine, jedini neoženjen od sedmerice braće Tutića, učestvovao je, do teškog ranjavanja, u svim akcijama na goraždanskom ratištu. Bio je jedno vrijeme u jedinici "Crni labudovi" zamjenik komandanta diverzantskog odreda. Iako invalid preko 60 odsto, nakon liječenja u Njemačkoj, vratio se u Sarajevo i čeka da se

ponovo vrati u Goražde. Murat je od početka rata poznat po mitraljezu M-53. I on je teško ranjen, ali je i sa 50 odsto invalidnosti u borbenom stroju, trenutno u komandi jedne od brigada 81. divizije. Ranjavan je i Ćerim koji se ponovo vratio u jedinicu MUP-a. Zaim je četni starješina, a Džemo je prošao sva mjesta od komandira odjeljenja do komandanta bataljona. Često sam, u vrijeme obilježavanja godišnjice Armije, slušao pitanje: "Je li Džemo dobio Ljiljan".

"Dobio sam, kaže, neko priznanje od brigade, za pokazano znanje i rezultate".

Tutići vole sposobne, staložene i povjerljive momke. Džemo se često sjeća saboraca, heroja, gazija sa Drine, prije svih šehida Ferida Dizdarevića, Ismeta Trga, Ružda Islamagića i Zahira Prutine - Ćola. Razmisli ponekad, zajedno s braćom, i o greškama, propituje se i analizira je li nešto moglo bolje. Kod njih se uvijek znao red. Naučili su od djetinjstva da sačuvaju poštovanje prema starijima, naučili su da se redovno okupljaju na Pusiji i to im sada najviše nedostaje. Ko ih poznaje, ne sumnja da će se ponovo okupljati vikendom ispod Gradine, da će stići da obave svoje redovne poslove i opet urede 70 duluma imanja.

Aiša sinove nikad nije odvraćala od ratovanja. Samo ponekad zamoli da ne idu svi zajedno. Tada joj lakše bude iščekivanje. Njihov otac je cijeli radni vijek bio miner. Život je proveo po gradilištima i na kraju umro od neke profesionalne minerske boljke. Nekako u vrijeme obilježavanja Dana Armije čuo sam da je predsjednik Izetbegović u razgovoru nekoga iz Goražda pitao poznaje li možda minere Tutiće. Nije bilo moguće provjeriti da li je i kome pitanje uopće postavljeno, ali sin upravo jednog od tih minera odlikovan je najvišim vojničkim priznanjem.

Zbilja, kakvi su Tutići bili mineri pitam svog oca koji je, također, čitav radni vijek, do invalidske penzije, proveo po gradilištima i kamenolomima paleći mine?

"Mogli su raditi zavezanih očiju".

Prihvatam tu tvrdnju kao suštinu priče o Tutićima, o Gradini i o Bosni. Bosna kao da je sazdana od Gradina i od takvih ljudi.

Ovo je promijenjena verzije priče koja je objavljena u "Ljiljanu" pod naslovom "Tutići ispod Gradine". Nakon njenog

objavljivanja ponovo su ranjeni Feriz i Džemo, jedan na Treskavici, drugi u neprijateljskoj pozadini na goraždanskom ratištu. Džemu je amputirana noga. Nagazio je na minu noseći ranjenog saborca u jednoj izviđačkoj akciji na onom dijelu ratišta koje je bilo najbliže Gradini i Pusiji. Džemo Tutić je, također odlikovan "Zlatnim ljiljanom", a sada je poslanik u Skupštini Bosansko-podrinjskog kantona u Goraždu. Njegovo ime se u ovom gradu izgovara sa uvažavanjem, baš kao što i svako pominjanje Gradine na Drini ima posebnu težinu. Zbog toga, ali i zbog činjenice da su zaseoci oko Gradine dali mnogo istinskih heroja, promijenio sam naslov i, donekle sadržaj ove priče.

12. Munira

1.11.1995.

Na prvi pogled, Munira Zunda ne razlikuje se ni po čemu od većine bosanskih žena. Pogotovo su te razlike, ukoliko i postoje, zanemarljive u ovom vremenu u kojem na neki način svi nalikujemo jedni drugima. Kao da nas je približio ili izjednačio usud ili kao da smo već skroz oguglali pa nam je sve postalo isto. U Munirinom slučaju više ništa nema naročitog značaja. Dok odgovara doima se ponekad nesigurnom, izgubljenom i gotovo zalutalom. A onda iznenada kaže: "Bogami, nije mi ništa. Samo nek imam hljeba jesti i drva naložiti".

Munirina priča previše je teška i za goraždanskog slušaoca sviklog tegobama i gledanju tuđe i svoje nesreće. Tu priču čuo sam prvi put u maju '94. godine, u onom maju kada smo svi ponovo oživljavali i hvatali korak sa vremenom. "Jesi li upoznao Muniru Zundu", pitao me Zaim Imamović. Rekao je to brzo i jednostavno kako je sve u životu radio, ali po načinu kako je pitanje izgovoreno bilo je očito da je riječ i o neobičnoj ženi i o strašnim događajima. Kasnije Zaim je ispričao da je Munira imala tri sina borca i kako su svi poginuli, kako joj je muž umro ne mogavši izdržati nesreću i kako se ona bori sa sobom i sa životom na jedan sasvim neobičan i čudno dostojanstven način. Trebali smo je posjetiti u muhadžerskoj kući na Mravinjcu u kojoj prebira po uspomenama, odgaja četvrtog sina, dvanaestogodišnjeg Jasmina i četverogodišnjeg unuka Harisa. U hirovitom i prebrzom slijedu događaja, u onim burnim i ponekad apatičnim goraždanskim danima, nismo stigli otići na Mravinjac. Muniru sam viđao u raznim prilikama i nikada nisam mogao početi razgovor. Lomeći se između profesionalne dužnosti i poštovanja prema onome što je ova žena preživjela, čekao sam slučajnost, čekao sam da s Munirom popričam nekako usput i da joj ne pristajem na muku. "Iznenadićeš se, govorio je Zaim, kako ta žena rasuđuje, kako sve podnosi hrabro, kako bol krije u ironiji i u nekoj posebnoj vrsti drskosti. Mora je čovjek dobro upoznati da bi shvatio tu njenu osobinu i da bi mu bilo jasno koliko je ponosna i jaka i šta

je sve preživjela".

Zunde su iz Čelebića, ali su Bajro i Munira od 1973. godine živjeli u Žilićima, u Fočanskoj Slatini. Došli su kod Munirine majke nakon očeve smrti. "I bilo nam je fino, kaže, k'o kod svoje kuće". Ta "svoja kuća" zvuči nestvarno, daleko kao da nikada nije ni postojala. A Munira pamti dobro. Bajro je radio u Foči, u Stolariji. Onda Munira odluta u prošlost, priča o Foči, prohoda po Žilićima, sjeti se autobusa što je vozio svaki dan, pa joj iz uspomena dođu djeca, pa iznenada kaže: "Sifet je poginuo na Biljinu, u onoj prvoj akciji '92. godine". Imao je Sifet tada tek 21 godinu. Znaju ga saborci kao hrabrog momka. U augustu '92. poginuo je i Safet, dvije godine stariji. Poginuo je u najvećoj bici te godine, u oslobađanju Hranjena. Ta pobjeda na Hranjenu nagovijestila je mnoge kasnije pobjede i učvrstila upornost u ljudima, ta pobjeda je Muniri bila satisfakcija. Ali neuhvatljiva, surova igra sudbine nastavljena je žestokom okrutnošću. Najstariji sin Munib, rođen 1967. godine, poginuo je na Mravinjcu 9. aprila '94. Bilo je to u vrijeme najjače četničke ofanzive na prostore slobodnog goraždanskog teritorija.

Bajro je umro kod kuće nakon pogibije drugog sina. Nije bolovao, samo je otišao sa ovoga svijeta kao da je pošao da traži sinove koji su prerano napustili roditeljski dom.

Munira o svemu priča pomalo odsutno. Da nije pogleda kojim prati svaku riječ, izgledalo bi da priča o nekom drugom, da kazuje kakvu davnu legendu a ne svoj život. I taman kad čovjek pomisli da je toliko stradanja previše za jedan ljudski vijek i jedno ljudsko biće, Munira kazuje dalje. "Jasmina je dijelila humanitarnu pomoć na Posestri".

Jasmina je Munirina kćerka. Kao i svi koji su mogli hodati i pregaziti Borovac i Kacelj, išla je na Grebek da donese brašna. Na jednom od tih putovanja slomila je nogu. Nekako je ipak stigla do Jablanice, oporavila se i udala. Munira sada pored Harisa ima i unuku.

"Ta djeca me i drže u životu. Ne treba meni život, šta ću, ali moram s ovom djecom da se borim. Neće oni krepati, neće ako Bog da propasti, ljudi pomognu, neće dati da se napatimo". Kaže potom Munira da ima "fin smještaj", da im je lijepo, da sluša priče o miru, ali u njih puno ne vjeruje. "Nisam prorok da znam, daj Bože da se smiri, da čovjek dahne dušom".

Munira nema rodbine, ni svoje ni muževe. "Za mene je vojska zakon kaže, a bogami pomognu mi iz vojske".

Iz Slatine je došla 4. maja '92. godine, onoga dana kada je napadnuto Goražde. "Ja koje sam ti jade tamo vidjela. Osam dana ništa nismo okusili, samo poneku suhu šljivu. Svaki dan smo bježali po potocima. Ne znam i što sam došla. Da sam znala da će me ova tragedija pogoditi, bolje da su me ubili".

Nosi Munira sobom smjernost majke i živi više u prošlom vremenu nego u sadašnjosti. Živi život koji je upamtila i koji ne može zaboraviti. Munib je bio šef "Trikotaže", Safet je nešto radio u fočanskoj bolnici, mali Haris bio je tek rođen.

"Snaha je poslije Safetove smrti otišla u Sarajevo. Čula sam da se udala. Šta ćeš, neka je, šta ću ja da tražim od snahe, bila je suviše mlada. Samo joj ponekad zahatarim što bar preko amatera ne upita za dijete. Svi su bili u Prvoj drinskoj, kaže potom, vraćajući se vječitoj temi armiji i krijući u iznenadnom naletu ironije majčinsku bol i teške misli sa kojima živi. Eto šta ću ti više pričati."

Zbilja, šta da ispriča žena čija su tri sina poginula braneći ovu zemlju i koja je ostala da sama brine o dva dječaka, da podnosi i pobjeđuje iskušenja. Sve je već odavno ispričano na njenom licu, sve se vidi u njenom pogledu koji je na momente poluugašen, a onda iznenada živne i zasja onim poznatim bosanskim inatom, nasluti se u njemu pobjednička iskra koju mogu primijetiti i osjetiti samo ljudi ovog podneblja i koju su u svojim srcima nosili Munirini sinovi na Hranjenu, Biljinu, Preljući i po svim onim bezimenim bosanskim vrletima kojima su hodili. I Munira se s tom pobjedničkom iskrom vraća na Mravinjac, u muhadžersku kuću, da prenese ponešto od te svoje snage Jasminu i Harisu, da im olakša dječačke dane i usadi u pamćenje bosanski prkos i postojanost. Vraća se kao što su se nekad iz bitaka vraćali njeni sinovi i kao što se ljudi oduvijek vraćaju tamo otkuda su krenuli. U tom njenom povratku ima neke posebne sigurnosti, ima nekog dragog nagovještaja, neke temeljne snage koja nas drži u životu mimo naše volje, a ponekad čak i mimo našeg znanja.

Ostajući sam sa pisaćom mašinom, ponovo se sjećam rahmetli Zaima Imamovića i iznova pamtim njegove riječi: "Vidjećeš, nikada nisi sreo takvu ženu. Biva mi odjednom potpuno jasno da su ljudi poput Munire i njenih sinova odbranili Bosnu. Niko im nije objašnjavao, niko im nije pokazivao put kojim su krenuli, oni su sve

što su radili naučili davno, još svojim rođenjem i zato drugačije i nisu mogli postupiti. Zašto je tako, niti je važno, niti ko umije objasniti, ali dok ima žena kakva je Munira Zunđa, drugačije ne može biti. Dio je to hiljadugodišnje bosanske starosti, one tajanstvene šifre njenog postojanja i mističnog osjećaja besmrtnosti.

Sadržaj

Uvod 7

Ponavljanje genocida 11

Umjesto dnevnika 39

Priče iz sjećanja 177

Slaganje vremena 237

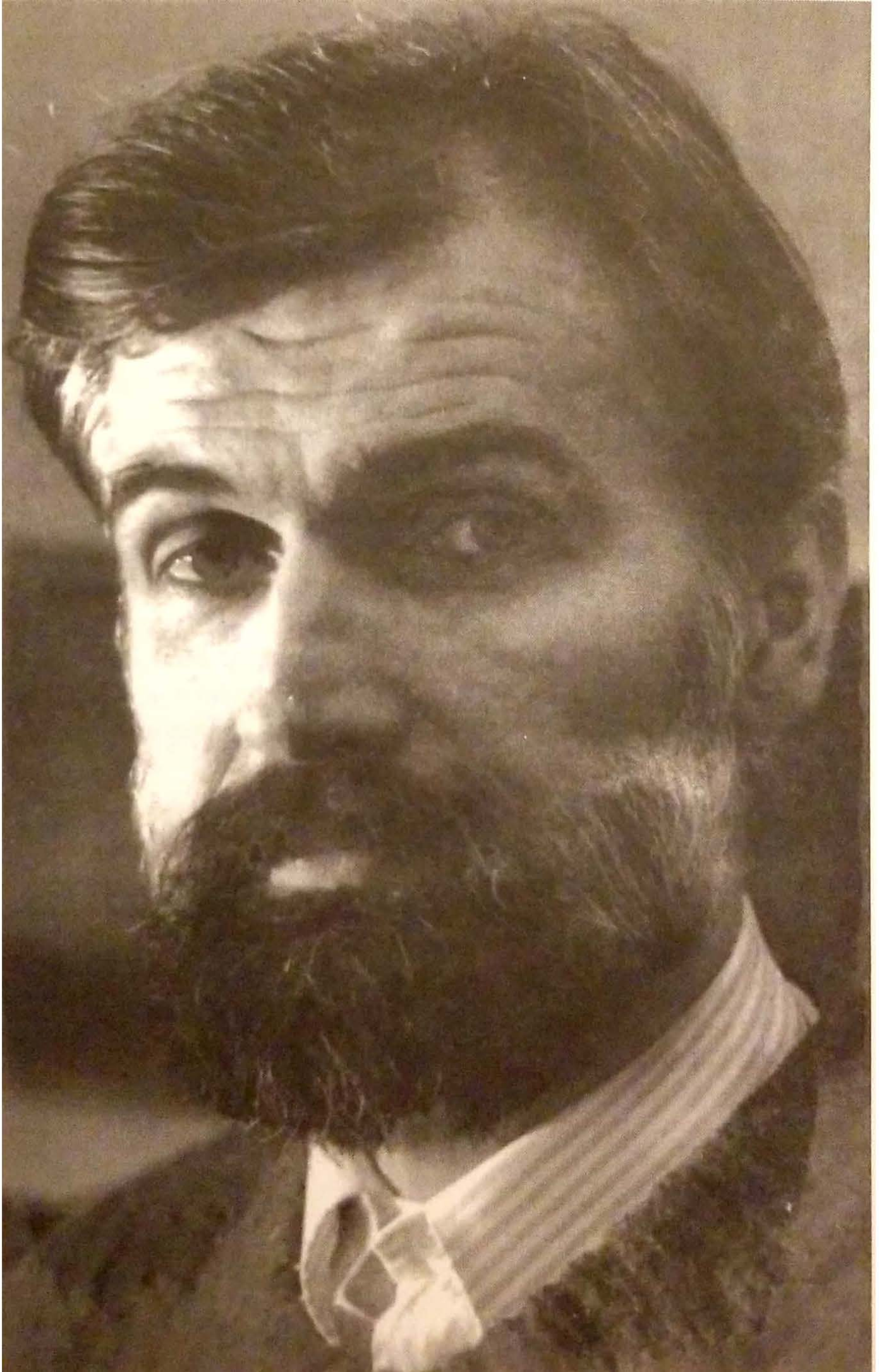

BILJEŠKA O AUTORU

Fahrudin Bečić rođen je 1955. godine u Goraždu. Odrastao i naučio pisati u Ustiprači. U ranim dječačkim danima zaljubio se u Drinu. Još ga drži ta ljubav. Od 1974. godine živi u Sarajevu. Pisanjem se bavi skoro 20 godina. Objavljivao tekstove u petnaestak redakcija - od Ljubljane do Skoplja. Bavio se animacijama i amaterskim filmom. Rat je proveo u Armiji RBiH u Goraždu (Prvi bataljon 43. drinske brigade i komanda Istočnobosanske operativne grupe) odakle je istovremeno bio ratni dopisnik RTVBiH i još nekoliko informativnih kuća. Zaposlen već 22 godine na TVBiH. Radio je više poslova u tehnici i programu. Trenutno je novinar u redakciji unutrašnjo-političkog programa. "Goraždanske godine" su mu prva knjiga.

Izdanje ove knjige pomogli su:

1. PTT BiH
2. CENTROTRANS-BUS
3. RADIO-TELEVIZIJA BiH
4. 81. DIVIZIJA ARMIJE BiH
5. VLADA BOSANSKOPODRINJSKOG KANTONA GORAŽDE
6. UNIS-INŽENJERING
7. SAVEZ RVI "SINOVI DRINE"
8. CENTRALA SDA
9. CENEX
10. VELEFARMACIJA SARAJEVO
11. "KLAS" SARAJEVO
12. "ALADŽA" SARAJEVO
13. "POBJEDA" GORAŽDE
14. FDS SARAJEVO
15. SARAJEVSKA PIVARA
16. ELEKTROPRIVREDA BiH
17. FEROELEKTRO
18. UNIONINVEST
19. BOSNA-AUTO
20. UNIGRADNJA
21. DES
22. CENTAR ZA KULTURU GORAŽDE
23. ŠIPAD HOLDING
24. BOSNA-AUTO PSC GORAŽDE
25. ELEKTROPRENOS
26. UPI HOLDING
27. HIDROGRADNJA
28 MILKO'S

ZAHVALJUJEMO

Fahrudin Bečić
GORAŽDANSKE GODINE

Izdavač

Compact®
Publishing House Sarajevo

Za izdavača, direktor
Enver ČAUŠEVIĆ

Suizdavač
Fahrudin BEČIĆ

Tehnički urednik
Branka LUBOVAC

Karte
Ekrem VELJAN

Fotografije
Fuad FOČO

Lektor i korektor
Mina ZUKIĆ-ČAUŠEVIĆ

Računarska priprema
DTP Studio "BH JOURNALIST"

Štampa
"GRAFIKA" d.j.l. Sarajevo

Za štampariju, direktor
Salko HADŽIĆ

Štampano u 1.500 primjeraka 1997.